УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-4 (49-52) Рік XIII

1976

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Представництво на Европу:

Mr. F. Korduba
8 München 80
Ayingerstr. 17
West Germany

Канада:

Гамілтон:

Mr. S. Szpak
28 Strond Bd.
Hamilton, Ont.
Canada

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
3804 Oxford Ave.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Rev. Dr. O. Baran
St. Paul College
University of Manitoba
Winnipeg 19, Man.
Canada

Торонто, Онт.:

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Представництво на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyj
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N.Y. 11432

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
6334 So. Canterbury Rd.
Parma, Ohio 44129
USA

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Чікаґо

Mrs. Vira Bida
3347 W. Potomac Ave.
Chicago, Ill. 60651

Головне представництво «Українського Історика»:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240, USA

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-4 (49-52)

РІК ВИДАННЯ ТРИНАДЦЯТИЙ

1976

НЬЮ-ЙОРК ТОРОНТО МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

Головний Редактор: Любомир Винар

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Chief Editor: Lubomyr Wynar

Адреса Редакції і Адміністрації:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
U.S.A.

Ціна цього числа амер. дол. 7.50

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. За зміст статтей і рецензій відповідають їхні автори. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і інші матеріяли до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Річна передплата «Українського Історика» виносить $ 15.00

„Logos" GmbH, Buchdruckerei u. Verlag, Bothmerstr. 14, 8000 München 19

ЗМІСТ

CONTENTS

Юрій Бойко

ДО СТОЛІТТЯ ЕМСЬКОГО УКАЗУ

Бад Емс, старовинний німецький курорт, на річці Лан, недалеко від Кобленцу, сонячне мальовниче містечко серед скель, покритих лісом, Бад Емс, що потопає в зелені і квітах, був з давніх-давен славний та прославлюваний письменниками і поетами. Тут виставляв свої оперети Жак Оффенбах, чотири рази перебував тут Достоєвський, писали про це місто видатні романісти Б. Фонтане і Т. Манн.[1]

Багато мажорно-сонячного сталося в історії Бад Емсу, але не бракує його минулому і похмурих сторінок, від яких віє чимось божевільно жорстоким.

В роках 1594, 1629 і 1631 відбувалися тут відьомські процеси,[2] катовано жінок і палено їх на вогнищах, а в 1876 р. тут підписав цар Олександер II свій Емський Указ, що ним передбачалося знищити культуру української нації.

* * *

Царська фамілія любила Бад Емс. Олександер II приїжджав до цього міста з царицею й дітьми. Він тут багатократно лікувався. Приймано його з тріюмфом. Мініятюрний Бад Емський вокзал набирав у таких випадках празникового вигляду. Пруські вояки, озброєні багнетами, салютували цареві. На вуличках роїлося від російських курортників, серед яких мерехтіли й постаті вельмож. Місцеві бюрґери раділи: вони любили блиск і прибутки, фотографи і художники служили цареві своїм мистецтвом. Символом постійної російської приявности в Бад Емсі стала православна церква, споруджена заходами царя, візантійсько-московська будова, що показно випнулася серед інших споруд на побережжі Лану.

Але час ішов. І ставав тривожнішим для російського царя. Революційні народники робилися небезпечними, загрожували життю монарха. Проминули ті часи, коли весь імператорський двір безпечно розташовувався в готелі «Darmstädter Hof».

---

[1] Gertrud Bach, «Bad Ems in Literatur und Dichtung», *Rheinische Heimatpflege,* 1972, April-Juni 1972, N. 2, S. 130—139.

[2] Gertrud Bach, *Kleine Chronik von Bad Ems,* Bad Ems 1968, S. 15—16.

1876-го року, 14-го травня, цар прибув до Бад Емсу з бажанням залишитися інкоґніто під прибраним ім'ям графа Бородинського, з почотом, в який входили ген.-адьютант граф Адлерсберґ, його вельможність Рилеєв та ляйбарцт др. Карелл.[3] Прибула група посіла весь будинок Чотирьох Веж («Vier Türme» Haus), який через свою ізольованість був дуже зручний для охорони. У цьому будинку 18/30 травня цар підписав свій соромний Емський Указ.

Цього разу лікування в Бад Емсі не тривало надто довго. Проте справа Указу видавалася російському можновладцеві настільки важливою і спішною, що цей Указ він підписав на курорті. Ген.-адьютант Потапов, що був у момент підписання Указу при цареві, в той таки день 18/30 травня, спровадив царське рішення до Петербурґу. Відразу підписаний документ уже був у дії, 5-го червня цього ж таки року адміністративні органи в Києві одержали вже потрібні інструкції для перепровадження їх у життя: знов таки доказ поспіху. Таємний акт став так активно здійснюватися, що вже в першій половині липня відомості про нього дійшли з Києва до львівської «Правди» й викликали її голосний протест. Чим пояснити цей поспіх і цю енерґію уряду у його заходах проти українства?

Річ у тому, що російська імперська машина спішно готувалася до війни з Туреччиною. 1876 рік був позначений широкою активністю російської дипломатії в Европі для підготування відповідного міжнародного клімату, що сприяв би російському військовому виступові. Восени переведено ряд заходів щодо стратегічно-військової підготови майбутньої війни. Рушійні нитки всіх приготувань тримав у своїх руках цар, він же вирізьбив і ідеологічну плятформу для війни. 30 жовтня 1876 р. цар у московському Кремлі виголосив перед московським дворянством і громадськими чинниками промову, в якій, між іншим, сказав:

«Я знаю, що вся Росія, разом зі мною, бере найактивнішу участь у стражданнях наших братів за вірою і за походженням».[5]

Але, коли цар промовляв ці слова, вже впали численні жертви добровольців з Імперії, які билися серед партизанів за визволення південних слов'ян. Зі свідчення Драгоманова знаємо, що українська зацікавленність у визвольно-слов'янській боротьбі була особливо помітною. Це можна пояснити тим, що українці в'язали проблему визволення південних слов'ян з надією на рівнобіжне власне національне визволення.

З огляду на цю небезпеку цар ішов на прискорене впровадження заборон української культури. Він був уповні свідомий своїх імпе-

[3] Ці відомості беру з листа пана бюрґермайстра Бад Емсу до мене за датою 6. 2. 76 р. Йому ці дані стали відомі з Бад Емського Державного Архіву.

[4] Там же.

[5] С. Татищев, *Император Александр II, его жизнь и царствование.* С. — Петербурґ, 1903, т. II, ст. 336.

ріялістичних завдань. Наприкінці життя він у своєму заповітові для сина писав: «. . . могутність Росії заснована *на єдності держави,* а тому все, що може хилитися до потрясення цієї єдности і до окремішнього розвитку різних народностей, для неї згубне і не має бути допущене».[6]

Наголошуючи потребу визволення закордонних народів, цар водночас вважав за потрібне гнобити народи, підпорядковані Російській Імперії. Вражає тут той факт, що російський цар був прямим попередником в ідеї й чині для ленінсько-брежньовської *сучасної національної* політики.

Емський акт лише був ланкою, щоправда дуже прикметною ланкою, у процесі історичного переслідування українського слова й культури з боку Москви.

* * *

Переслідування сягають аж у XVII ст., і розміри їх кожночасно залежали від сили Імперії. Цікаво відзначити, що започатковувачем переслідувань, їх ревним продовжувачем аж по сьогодні, є московська православна церква. Вже патріярх Яким у 1689 році намагався обмосковлювати видання Києво-Печерської Лаври.[7] Петро І-ий 5 жовтня 1720 р. наклав свою цензурну контролю на все українське друкарство на просторах державно-територіяльних засягів Росії, «дабы никакой розни и особливого наречия» в українських виданнях не було.[8] Указ Петра І тяжив над Україною протягом багатьох десятків років, позбавляючи українську книгу друкарського варстату, завертаючи українське письменство в часи з-перед Ґутенберґа.

В перших десятиліттях 19 віку, коли ще не стало очевидним, що відродження українського письменства є виразом національного пробудження, справа переслідування української мови була предметом старань окремих цензорів і публіцистів, але з викриттям Кирило-Методіївського Братства нищення українського слова й культури знов піднеслося на рівень важливого державного завдання. 1847 року заборонено не тільки твори Шевченка, Куліша, Костомарова. Генерал-губернаторам на Україну вислано доручення: «наблюдать . . . не питают ли украинцы мысли о прежних вольностях, о гетманщине и о правах на отдельное существование».[9] Цензурний ґвинт зашрубовано так, що заборонялося навіть уживати слова Україна, Малоросія, Гетьманщина.

---

[6] М. Корнилович. «Заповіт Олександра II і окраїнна політика», *Україна,* К. 1924, кн. 1-2, ст. 162; наведені рядки в моєму перекладі.

[7] Мансветов, *Как у нас правились церковные книги.* М. 1883, с. 14, 17, 20.

[8] Н. Петров, *Акты и документы, относящиеся к истори Киевской Академии,* 1904, т. У, с. 164.

[9] Императорская Академия Наук. «Об отмене стеснений малорусского печатного слова». 1910, с. 31.

Після смерти Миколи I у зв'язку зі спробами лібералізації державного режиму настало деяке послаблення і в переслідуваннях українства, щоб з 1863 р. відновитися з новою силою.

* * *

В липні 1863 р. міністер внутрішніх справ Валуїв видав цензурі спеціяльне таємне зарядження, схвалене царем, із забороною пропускати до друку будь-які видання українською мовою, призначені для народнього вжитку. Нібито заборона обминала твори красного письменства, але загальний ворожий українству тонус, узятий Валуєвим, не залишав сумніву, що й ці твори будуть проскрибовані. Українську справу в листі до міністра освіти від 18 липня 1863 р. Валуїв трактував, як вияв польської інтриґи, в українській мові вбачав російську говірку, зіпсовану польськими впливами.[10]

Насправді ж Валуєва непокоїв той факт, що Шевченків національно-соціяльний революціонізм знаходив послідовників і загрожував перекинутися в народні маси. Гурток Красовського і Синегуба,[11] що серед українців російської армії в 1862 р. провадив національно-визвольну пропаґанду, налякав міністерства військове й внутрішніх справ, затурбував царя, призвів до створення Надзвичайної Комісії, що плодом її діяльности й виявилося зарядження Валуєва. Валуїв наголосив засаду імперської політики: вся народня освіта має провадитися панівною державною мовою. Недільні школи на Україні, в яких значною мірою з ініціятиви громадянства викладалося українською мовою, зліквідовано. Заарештовано й заслано ряд українських культурних діячів (Чубинського, Кониського, Строніна й ін.), закрито газету «Черниговский листок», а редактора її, Л. Глібова, вислано адміністративним способом із Чернігова.

Удар на неокріпле ще українське відродження був засильний. Кілька років українські видання майже не з'являлися. У 1866 р., наприклад, на всьому просторі Російської Імперії не видано жодної книжки українською мовою.[12]

* * *

Та таке довго тривати не могло. Український рух був національною потребою і мусів собі пробивати шлях. Через своїх леґальних і заслужених представників у російському світі він морально тиснув на окремих представників влади й добивався від них поступок.

13 лютого 1873 р. відкрито в Києві Південно-Західній Відділ Російського Географічного Товариства, більшість членів якого належа-

---

[10] Лемке. *Эпоха цензурних реформ.* 1859—1865, С. Петербурґ, 1904, ст. 302—304.

[11] Ф. Савченко, *Заборона українства.* 1896., Мюнхен, 1970, с. 1832204.

[12] С. Єфремов, «Вне закона», *Русское Богатство,* 1905, №. 1.

ла до «Київської Громади», що й надало Відділові характер переважно української наукової інституції із зосередженням уваги передусім на етнографічних дослідах України. Відділ об'єднав навколо себе широкий актив співпрацівників по Україні, розгорнув величезну наукову працю, приготувавши до друку десятки праць. Враження складається таке, що в Києві виростав прообраз майбутньої Української Академії Наук. Все це викликало тривогу в російських націоналістичних київських колах, штовхнуло Юзефовича, Шульгіна, редакцію «Киевлянина» на інсинуації й доноси, при чому обвинувачення ставилися в широкій площині проти всього національно-українського.

В 1875 р. «Київська Громада» перебрала під свій вплив часопис «Киевский Телеграф», якому довелося популяризувати здобутки науковців в царині українiстики та зударитися з російською шовіністичною публіцистикою.

27 серпня 1875 р. з наказу царя створено комісію для дослідження української небезпеки. На чолі комісії став міністр внутрішніх справ, а до складу її введено міністра освіти, обер-прокурора «Святішого Синоду», головного начальника «III Відділу Його Імператорської Величности Канцелярії», голову Київської Археографічної Комісії Юзефовича.[13]

Українська дореволюційна публіцистика традиційно підкреслювала провідну ролю в цій справі Юзефовича, роблячи це з тактичних міркувань; важно було перекласти вину за переслідування культури на безвідповідальну особу, щоб полегшити урядові відворот від вибраного напряму політики.

Насправді ж Юзефович був лише старанним інформатором, ініціятива в його пропозиціях могла б не мати ніякого успіху, якщо б за нею не стояла монарша воля, політичні переконання царя в потребі русифікаційної політики, що вже в 60-их р. р. так яскраво виявилася на території окупованої Польщі. Форум Комісії був найвищим державним форумом, і постать денунціята Юзефовича тут губилася.

Навряд чи потребувала комісія надхнення від Юзефовича. Вона була свідома своїх завдань культурного геноциду і сформувала докладний інструктаж для державної адміністрації на Україні, лінією Міністерства Внутрішних Справ, Міністерства Освіти і «III Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии».

Зміст цього інструктажу в основному такий:

1. Заборонено ввезення українських книжок з-закордону;
2. Заказано видавати будь-які оригінальні чи перекладні твори українською мовою. Вийнятково дозволялося друкувати історичні пам'ятники, фолкльор та твори письменства, але за умови додержання в них російського правопису (що, очевидно, калічив би їх і творив би великі мовні труднощі);

[13] Савченко, 204.

3. Не дозволялись усі сценічні вистави, публікування текстів до нот та публічні виступи українською мовою;
4. Ухвалено субсидувати москвофільську газету «Слово» в Галичині;
5. Заборонено газету «Киевский Телеграф»;
6. Заряджено підсилити нагляд за навчальними установами, з тим, щоб у них не було якихось дисциплін українською мовою;
7. Доручено знищити українські книжки в нижчих і середніх школах;
8. Наказано перевірити викладацький склад у системі освіти на Україні; винних в «українофільстві» перевести на працю в Росію, а звідти прислати «надійних» викладачів;
9. Ухвалено забезпечити на майбутнє великодержавну контролю шкільництва та переважне заповнення вчительських посад на Україні росіянами;
10. Наказано замкнути Київський Відділ Імператорського Географічного Товариства.

В такім вигляді пропозиції Комісії були ухвалені царем.

Емський Указ залишався неопублікований, невмотивований навіть перед адміністрацією й не дістав також офіційної урядової назви.[14]

Цар і його помічники свідомі були злочинности своїх ухвал; хоч вони й не соромилися свого діла, але воліли його робити тихо, без розголосу, не викликаючи реакції світової опінії. Світова опінія і так уже була збуджена і наставлена проти Росії з огляду на її нівеляційно-русифікаторську політику в Польщі в 60-их — 70-их роках.

Таємність мстилася . . .

Побоювання опінії не тільки закордонної, але і в масах українського народу, що поволі починав пробуджуватися з вікового сну, нарешті, свідомість, що Емський Указ не поставлений юридично на рівень закону, призводили до того, що чиновництво, намагаючися настирливо здійснювати «дух» Указу, хотіло удавати, що нічого нового не сталося і що ніхто нікого не переслідує.

Указ діяв, хоч діяв з перебоями; він завдавав величезної й непоправної шкоди українській культурі, яку, кінець-кінцем, не міг спинити в її розвитку.

* * *

У статті «К биографии Лысенка» М. Старицький подає кольоритний приклад до ситуації, що постала після Указу.[15] Київські кола ви-

---

14 М. Грушевський. «Ганебній пам'яті», *Україна*, К., 1926, кн. 4.
15 *Киевская Старина*, 1903, декабрь, с. 470.

рішили влаштувати український концерт. Афішу видано французькою мовою, виглядало так, що відбудеться французька імпреза.

Співак вийшов на сцену і заспівав:

> Дощик, дощик,
> Капає дрібненько,
> Я ж думала, я ж думала,
> Запорожець, ненько.

Співав він ці слова не по-українськи, а по-французьки, щоб обминути осоружної московської мови.

Здивовання публіки змінилося шаленим реготом і перейшло в обурення проти Емського Указу, який став загальновідомою таємницею.[16]

Цензори знали, що дух указу полягає не тільки в знищенні українства, але і в компромітації його. Пустити до друку якесь нікчемство українською мовою було б річчю тільки похвальною!

Після цензури автор нічого не мав права перед друком викреслювати, але режисерові дозволеної п'єси вільно було з міркувань сценічних внести скорочення в надруковану річ.

> «Старицький вживав такого засобу: написавши п'єсу, він вписував до неї, особливо спочатку, безліч сцен умисне безглуздих, в характері мукулятури, а іноді то й благонамірено патріотичних ляментацій. Коли цензура в такому вигляді п'єсу дозволяла, тоді Старицький робив викреслення, і п'єса приходила до свого попереднього вигляду. Так було з драмою «Юрко Довбуш». Але коли та п'єса у вигляді, «дозволеному цензурою», попадала до іншої трупи, де не знали секрета автора, то, розуміється, там тільки розводили руками, як міг Старицький написати таку нісенітницю, і одмовлялися таку річ виставляти».[17]

Щодо заборони українського театру, то Указ 1876 р. попросту спізнився, українські вистави вже до того вкорінилися, стали популярними в народі, і навіть по свіжих слідах Указу адміністрація не завжди зважувалася переслідувати смільчаків, які брали на себе ризико організувати українську виставу. Інколи, як от у Києві, вистави відбувалися «приватньо», без афіш і без продажу квитків та охоронялися українськими вартовими від наскоку поліції.[18] Адміністрація завдала театрові нашому страшенно болючі рани, але не спромагалася його знищити.

У 1883 році генерал-губернатор Дрентельн заборонив українській трупі «на гарматний вистріл» наближатися до Києва, та коли під

16 Єфремов, «Вне закона».

17 Д. Антонович, *Триста років українського театру.* Прага, 1925, с. 160.

18 *Український драматичний театр.* К. 1967, с.

тиском опінії його наступник Іґнатьєв змушений був дозволити приїзд українського ансамблю, то українська театральна публіка зустріла акторів з нечуваним у історії світового театру захопленням.[19]

Коли запроваджено 1881 р. вимогу протягом одної вистави поруч української п'єси включати російську з такою ж кількістю дій, як і українська, то розвинулася практика 5-хвилинних російських дій, які йшли після української вистави при порожній залі, в присутності жандарма, що пильнував додержання припису.

Заборона видавати твори з різних галузей наукового знання змушувала українських авторів удаватися до белетристичного викладу наукового матеріялу. Так, приміром, з'явилася книжка медичного змісту: «Від чого вмерла Мелася», в якій насвітлювано хворобу дифтерит.[20]

Белетристичні твори, дарма що на них цілковитої заборони не було, переслідувалися послідовно й уперто згідно з «духом» Указу. У поета В. Самійленка скреслювано, наприклад, опис весни, тут вбачалося політичну алегорію. У іншого автора скреслено фразу: «У нього були довгі вуса, — такі вуса я бачив на малюнках у запорозьких козаків».[21] Нагадування про запорозьких козаків видалося цензорові незгідним з асиміляторськими цілями уряду.

Як відомо, наприкінці минулого століття і на початку цього С. О. Єфремов належав до того ґрона діячів, яке провадило перше стале українське видавництво «Вік», і тому певними є дані Єфремова про цензурні переслідування, спрямовані проти «Віку». Єфремов пише: «За періюд з 1895 по 1903 рік видавництво подало до цензури 230 окремих назв рукописів; із них з'явилося в друку лише 80 . . .»[22]

Так після Валуївської інструкції, як і після Емського Указу видання будь-якого пресового органу українською мовою було неможливе, навіть про книжкові серії не можна було думати. Таке тривало до 1905 року. Преса є могутнім чинником організації опінії народніх мас. Саме до організування свідомости народу царська адміністрація і не хотіла допустити. Народ повинен був залишатися несвідомим своїх національно-соціяльних інтересів.

* * *

Заборона українського слова викликала гостру реакцію українства на міжнародньому форумі. М. Драгоманов запротестував перед міжнароднім літературним конґресом в Парижі 1878 року і перед таким же конґресом 20-24 вересня у Відні. Його протест з'явився в закордонному журналі «Вольное Слово».[23]

---

19 Антонович. Триста років . . ., с. 158.

20 «Об отмене . . .», с. 42.

21 Єфремов, «Вне закона», с. 87.

22 Там же, с. 88.

23 1881, №. 9.

Віденський журнал «Die ruthenische Revue» в 1903 р. перевів анкету серед культурних діячів західнього світу відносно антиукраїнської дії російського уряду й таким чином дістав осудливу опінію низки визначних особистостей щодо царської цензурної політики. Поляки по свіжих слідах Емського Указу висловили енерґійно на сторінках часопису «Gazeta Narodowa» свій осуд російському імперіялізмові й симпатії до переслідуваної української сторони.[24]

Українські літературні й наукові сили стали раз-у-раз друкувати свої твори за кордоном, головно в Галичині. Заборона довозу українських видань з-за кордону діяла, але послідовно її провадити було важко. Дещо таки просякало на Наддніпрянщину. З часом розвинулася нелеґальна достава книжок і періодиків через Збруч, особливо з постанням РУП-у. Українці протестували проти Указу ділом.

Українська суспільність була одностайна в засудженні системи заборон цілої культури. Постава інтеліґенції знаходила підпертя і в народі. Зовсім не випадково є те, що Борис Грінченко протягом років мав змогу нелеґально викладати дітям сільської школи по-українськи, навчаючи їх паралельно й офіційної науки панівною мовою. Протести проти політики нищення культури наростали, набирали організованости, особливо це помітне в кінці 19 і на початку 20 століття, коли протестні ухвали, заяви тощо лунали з Чернігова, Харкова, Полтави, Новомосковського, Борзни і. т. д.

Наставу осуду повсякчас відчувала адміністрація, це робило її нервовою, призводило до того, що деякі цензори відступали від приписів, деякі високі адміністратори пробували доводити недоцільність бодай частин заборон.

Уряд змушений був дисциплінувати своїх чиновників.

Вагання довели до того, що Емські постанови наново переглядалися в 1881 році спеціяльною нарадою. Та старі ухвали в принципі залишилися дієвими й після цього. Бачачи неуспіх своїх заходів у викоріненні українства, урядові чинники видавали нові потвердження заборон, ще більше зашрубовували цензурний прес в р. р. 1892, 1894, 1895.

Все це не давало урядові бажаних наслідків, але коронувало українську культуру в очах народу терновим вінком.

Серед факторів, які підважили могутність Російської Імперії й повалили самодержавство, зовсім не останнє місце належить Емському Указові.

Та, на жаль, історія геть не завжди є вчителькою життя. Нинішні кремлівські можновладці у своїх русифікаційних заходах, у своєму насаджуванні панівної культури на Україні є вірними учнями сатрапа Олександра II.

Реалістичні дані суспільного розвитку приводять до переконання, що й їхня імперіялістична практика завалиться у прийдешньому, і завалиться вже остаточно й назавжди.

---

[24] Lwow, 1876, No. 160, 161.

Юрій Лавріненко

РУХ ВІЛЬНОЇ СПІЛКИ

(До 100-ліття його відсічі на заборону українства, 1876 — 1976)

ЗМІСТ: I. Моменти з історичної ситуації 1870-х років; II. Українські «гуртки політиків» — як низова мережа руху В. С.; Женевський керівний центр руху Вільної Спілки; IV. Політична програма товариства «Вільна Спілка».

I. Моменти з історичної ситуації 1870-х років

Здається, був якийсь елемент урядового алярму в обставинах видання нерозумного (з погляду інтересів самої російської імперії) указу 18 (30) V. 1876 р. імп. Олександра II, що забороняв культуру, мову і (в імплікації) саме ім'я України. Досить згадати цей незвичайний приїзд і затриманий побут імператора в Києві літом-осінню 1875 року, тогочасні арешти й репресії киян і українців, це звільнення Михайла Драгоманова з посади доцента Київського університету (за вказівкою самого царя на курорті Лівадія, Крим) із забороною йому праці взагалі на Україні; а надто — це екстремне призначення царем у час відвідин Києва надзвичайної комісії за участю міністрів імперського уряду для розгляду української справи; це спішне виготовлення висновків комісії та проєкту указу і так само негайне доставлення висновків комісії та проєкту указу на розгляд і підпис царя за кордон на німецький курорт в Емсі, де тоді лікувався знервований імператор.[1]

Досі мало зверталось увагу на той факт, що через неповних три роки після Емського указу цар видав 5 квітня 1879 р. ще один указ, що ним, як твердить історик, фактично «поставив в умови військового стану всю територію України», поділив її на три генерал-губернаторства та «окрім Київського, призначив генерал-губернаторів до Одеси та Харкова і всю Україну поділив на три частини. На чолі їх поставлено трьох повноважних сатрапів — Черткова, Льоріс-Мелікова з правами головнокомандувача военного часу».[2]

---

[1] Савченко Федір. *Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860—1870.* Харків-Київ, 1930, стор. XII—XIII.

[2] Рябінін-Скляревський Олександер. «З революційного руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів». *За сто літ* кн. 1, Київ, 1927, стор. 156.

Можна думати, що Емський указ 1876 р. являв собою вияв не так сили і успіху в наступі, як радше непродуману в озлобленні самооборону типовим московським способом, несподіваним тотальним ударом іззаду залякати, а власну політичну слабість видати за силу. Серед багатьох внутрішньо- і зовнішньо-політичних причин такої урядової алярмовости 1870-их років у нашій темі належиться поставити на перше місце політичне банкротство урядової догми *одної «офіційної народности»*,[3] тобто примусової русифікації понад сотні підбитих в імперію націй (а значить і загального терористичного режиму, під яким опинився сам «панівний» російський народ).

«Офіційну народність» найбільш наочно-драматично заперечили (хоч не найбільше підірвали — це питання дискусійне) польські і кавказькі повстання. Чи не глибше на майбутнє діяло Українське Відродження у його другій (після козацької) *Сковородино-Шевченківській історичній* фазі: здобутий власними силами й коштами Каразинський харківський університет із самоуправою і видавництвом, Кирило-Методіївське Братство, «Головна Руська Рада» у Львові, поява в особі Шевченка поетичного генія відродження України, формування провідної української соціяльної верстви інтелектуалістів з їх журналом «Основа» та їх організацією «Громада» в Києві (скликаний нею Археологічний конґрес у Києві 1874 р. за участю учених Заходу відкрив їм Україну) . . . — Увесь цей «культурний» процес був глибоко-соціяльно підмурований постійними аґрарними заворушеннями й бунтами українського селянства, пригніченого безземеллям, тяжкими викупами землі у поміщиків (переважно неукраїнських чи русифікованих), високими державними податками, безправ'ям і т. п. Поволі ці селянські заколоти вилились у фатальну для царсько-поміщицької імперії Українську Селянську Революцію 1902-1905 р., що переросла на всеімперську.[4]

Тільки яких 30 років перед тим вдалося російській армії придушити надзвичайно затяжне і вперте повстання північно-кавказьких горців під проводом леґендарного Шаміля (до-речі, в кінці 60-х років Шаміль перебував у Києві, див. УРЕ, т. 16, стор. 245).

Загальний деспотизм та безправ'я режиму «офіційної народности» посилили російський революційно-терористичний рух. Він знайшов собі між іншим пригожий ґрунт і бойові кадри на вулканічних теренах України.

До цих внутрішньо-політичних для імперії факторів додавалось у 70-х роках загострення зовнішньо-політичних — головно участь

---

[3] Юр. Лавріненко. *Василь Каразин. Архітект Відродження.* Вид-во «Сучасність» 1975; про «офіційну народність» на стор. 133—38.

[4] М. Туган-Барановскій. *Земельна реформа. Очерк движенія в пользу земельной реформы и практическіе выводы.* С. Петербурґ, 1905, стор. 139.

Цызарев, Ив. «Преддверие аґрарной революции 1905. Опыт характеристики аґрарного движения 1902 года» (мова про полтавсько-харківські селянські заворушення, — Ю. Л.). *Архив истории труда в России.* Петроград 1922, стор. 100.

Росії у боротьбі великодержав за розподіл европейських володінь (Балканські слов'яни) Туреччини. Із Герцоговинським повстанням 1875 року, що згодом переросло у сербське і болгарське, виникла традиційна московська спокуса — «допомогти» і... взяти собі. Росія оголосила війну Туреччині (1876-1877-1878). Неначе конкурентно серед українців негайно почався ідейно-політичний рух підтримки герцоговинським повстанцям, було створено навіть «український легіон» добровільців,[5] зібрано добровільні пожертви грошима (Драгоманов особисто перевіз за кордон якусь суму з тих пожертв, а інший видатний діяч наступного руху Вільної Спілки Сергій Подолинський цілий рік у ролі добровільця-помагача перебував у Герцоговині).

Російському військові шлях на Балкан лежав через Україну, що мала стати приборканим надійним запіллям війни. Але тут була живуча країна, що, подібно балканцям, всупереч усім утискам відроджувалась до власного життя, ставала саме в 70-х роках індустріяльно-хліборобським продуктивним тереном Сходу Европи, приваблювала значні капіталовкладення Заходу. Росла, але не для себе.

За таких обставин раптовий приїзд у Київ царя і Емський указ дещо нагадують того щедрінського губернатора, що «в'їхав у місто і заборонив науки», а побачивши течію річки, сердито наказав: «повернути назад!» На відстані сотні років можна жартувати. Але в 1870-х роках киянам і провідній верстві українців було не до жартів: близько 60% верхніх соціяльних верств України були росіяни або русифіковані, українська книжка зникла, русифіковане шкільництво, освічений українець значило майже те саме що русифікований. Свідомі українці, що не піддавались русифікації, чинили їй опір, ішли на сибірську висилку або й на загибель. Особливо ретельною жорстокістю репресій вславився одеський генерал-губернатор Тотлебен... Навіть селяни масово переселялись на Сибір та в Середню Азію, почасти в США. Серед діячів Українського Відродження був справжній страх і за себе і за Україну. Цей страх пізніше висловив Микола Ковалевський у промові на зборах одного київського українського «гуртка політиків»: «Коли ми зараз, не гаючись, і то завзято, запекло не візьмемось до роботи, то через 20 літ Україна буде трупом!» (про це далі).

До роботи взялись. Не так дуже численні — зате «луччі» люди України. На щастя, в українському проводі стали два дуже визначні ерудитні ідейні і чесні уми й характери: *Володимир Антонович* — «культурник» і еволюціоніст у засобах з обережною тактикою і *Михайло Драгоманов* — «політик» хоч теж еволюціоніст, але активіст у засобах і з радикальною тактикою контрнаступу та ідейно-політичних рейдів у запілля ворога, у російський та особливо неросійські народи імперії. Різні у своїх рішеннях про засоби дії Антонович і Драгоманов мали одну мету — перемога Українського Від-

---

[5] Дорошенко Дмитро. *Історія України 1917—1923 років, том І.* Ужгород, 1932, стор. 343.

родження як над урядовим так і соціялістично-революційним централізмом і тероризмом, знешкодження Емського Указу. Коло «старої Громади» утворилась «молода Громада». Різниці в засобах та ідеологіях були великі. Але, дякуючи подивугідній всеохопності, терпеливій далекозорості Антоновича, в ході боротьби поглядів у дискусіях витворилась, обєктивно беручи, одна загальноукраїнська стратегія одночасности *двох шляхів боротьби: активного легалізму культурної* української праці — і *нелеґального* радикалізму порівняно більш масової *політичної* праці.

Спільна дія почалась із того, що київська і одеська «Громади» утворили «*Комітет 12-ти*». Цей Комітет ухвалив делеґувати Драгоманова за кордон утворити перший новочасний український еміґраційно-політичний центр з журналом «Громада» і власним видавництвом, фінансово підтримувати той центр з України. Цікава й багата історія наступних дискусій національного ліберал-соціяліста Драгоманова і націонал-демократа — радше консервативного Антоновича не входить у завдання цього огляду.[6] У всякому разі напочатку організаційно діяли разом ті два крила українських сил: оборонне в тактиці крило гуртків «*культурників*» — і наступальне в тактиці й стратегії крило «гуртків *політиків*». Крило «політиків» переходило в політичну контратаку способом окремої української організації руху «Вільної Спілки» (так названо видану згодом книжкою програму руху) з наміром спільного визвольного фронту діячів інших поневолених народів російської імперії. Вільна Спілка підіймала також прапор демократичного гуманного соціялізму, поступово відмежовуючись від соціялізму російського, здебільша догматичного, централістичного і терористичного.

II. Українські гуртки політиків як низова організаційна мережа руху «Вільної Спілки»

Історію «гуртків політиків» у їх цілості ще не досліджено, як окрему тему. Михайло Грушевський твердить, що термін «гуртки політиків» існував ще в час їх поширення в Україні.[7] Вони мають свою передісторію ще перед Емським указом 1876 р. Помимо «Товариства обєднаних словян» 1823 р. та Кирило-Методіівського Братства, що їх Драгоманов зараховує до традиції руху Вільної Спілки, хронологічно ближчими до руху були гуртки в Киеві 1859 і 1869 року. «Українські студенти, — пише Драгоманов, — в Києві творили уже в 1859 році окремий національний гурток, що дбав про розвиток української мови та літератури і бажав самостійного стану

[6] Житецький П. «З історії київської української Громади». *Записки НТШ* (Львів), 1913, том 116, стор. 177—189.

[7] Грушевський Михайло. *З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманов і Женевський соціялістичний гурток.* Відень, 1922, стор. 97. (Далі посилання скорочено: Грушевський).

української нації між польською і великоруською»... «В 1869 році у Києві утворилось декілька таких гуртків. В один із них було закликано і мене.»[8]

В тих київських гуртках діяли і «культурники» і «політики», вони належать радше до історії «Громади», але також до передісторії «Вільної Спілки» з її вже окремими «гуртками політиків». На початок мені вдалось зібрати факти про 15 «гуртків політиків». Неписана історія їх багата деталями. В загальному вони займались вищою політичною самоосвітою, нелеґално доставляли із-закордону українську і світову політичну літературу, поширювали її також і серед населення України, творили свої підпільні книгозбірні, «Українську касу» для допомоги політв'язням, провадили пропаґанду також серед селянства, влаштовували свої внутрішні дискусійні зібрання, виробляли проєкти політичної програми руху, збирали гроші на утримання свого еміґраційного політичного центру в Женеві, подекуди пробували влаштовувати свої підпільні друкарні, постійно мали клопоти з поліційними репресіями...

Далі подаю, нумеруючи умовно, за хронологічним порядком, назви гуртків з мінімальними даними про них:

1. *Політичний гурток Леоніда Смоленського і Володимира Мальованого в Одесі (від початку 70-х років і далі).* Це той гурток, що його відвідав Драгоманов перед своїм остаточним виїздом на еміґрацію; у цій зустрічі (крім Смоленського і Мальованого) брав участь у ролі гостя і Желябов.[9] Тут додатково спеціяльно, мабуть, було обговорено плян праці та фінансової підтримки еміґраційно-політичного центру з власним видавництвом. Пізніше цей *Одеський гурток* зібрав і передав Драгоманову за кордон «кілька тисяч рублів на видання журналу «Громада»; окремо зібрав гроші на виховання дітей висланого на Сибір Мальованого, а ще пізніше — гроші на щорічну пенсію в 400 рублів вдові Драгоманова».[10] Мальований заходився творити в Одесі підпільну друкарню, для якої М. Павлик робив закупи друкар. приладдя (М. Грушевський, стор. 51). Гурток поширював «Громаду».[11]

2. *Гурток Панаса Михалевича в Єлисаветі* (1879-84). Переправляв із-закордону нелеґальну українську політичну літературу. До

8 Михайло Драгоманов. «Автобіографія». *Вибрані Твори,* том І. Прага, 1937, стор. 59, 64. (Далі посилання скорочено: Вибрані твори).

9 Софія Єгунова-Щербина. «Одеська Громада кінця 1870-х років. Спомини». *За сто літ, кн. 2,* (Київ), 1928, стор. 190.

10 Чикаленко Євген. *Спогади (1861—1907).* Нью-Йорк, УВАН, 1955, стор. 14—80, 208. (Далі посилання скорочено: Чикаленко).

11 Левинський Володимир. «Драгоманов і драгоманівці у світлі австрійських тайних документів». *З минулого, збірник т. І.* Варшава (Український науковий Інститут), 1938, стор. 9—29. (про кольпортаж женевської «Громади» шляхом через сх. Україну, не Галичину — у російському війську стор. 19, про одночасні арешти «вільно-спілковців» у Львові і Києві стор. 20).

речі, члени гуртка Карпенко-Карий і Микола Садовський прислужились до відродження Українського театру. Гуртовим листом до видатних учених філологів Костомарова і росіянина Пипіна гурток спричинився до появи у «Вестнике Европи» їх статтей в захист від заборон української мови. В числі членів були Є. Чикаленко, Іван Липа. (Чикаленко, цитоване, стор. 96-101, 197).

3. *Гурток політиків Вол. Мальованого в Харкові* (1883-85). Сприяв організації першого Земського з'їзду в Харкові і наступному утворенню «Земського Союзу», що його Мальований, мабуть, розглядав як крок і резерву для повного оформлення українського політичного товариства «Вільна Спілка». Після успішної втечі із Сибірської висилки Мальований зібрав земські матеріяли до програми т-ва «Вільна Спілка», пробрався нелеґально до Женеви з наміром прискорити спільно з Драгомановим складання програми «Вільної Спілки» і видання її окремою книжкою. (Чикаленко, ст. 128-36, 148).

4. *Політичний гурток Олени Доброграєвої на Жіночих курсах у Києві (1883-?).* Ідеалістично настроєні члени його, переважно дівчата-курсистки, із якимсь аж нервовим надривом брались провадити політичну працю на глухих збіднілих селах, виїжджаючи туди вчителювати. Гурток домагався об'єднання інших подібних гуртків в одну більшу організацію. Олена, мріючи побачити Драгоманова, поїхала за кордон лікувати туберкульозу, але десь там померла, не добравшись до Женеви.[12]

5. *Гурток студентів медичного факультету Київ. університету під проводом Памфила Яценка (1883-1885).* За свідченням Марії Беренштам-Кістяковської, «першим прийняв політичний напрям Драгоманов» . . . , «вносив свої вклади у справи, зв'язані з Драгомановим од нього ж таки мав і літературу, що видавав Драгоманов у Женеві, а пізніш у Львові». Сам Микола Ковалевський допомагав гуртюові Яценка порадами і зв'язками з Драгомановим. Гурток утворив свою нелеґальну книгозбірню, а також «Українську Касу» допомоги політв'язням, (під новим іменем — Український Червоний Хрест — ця популярна форма діяльности перетривала аж до 1960-их років. УРЕ, т. 14, стор. 445). За одним жандарським донесенням виходить, що член гуртка Кирило Носенко в 1883 році їздив до Београду, де був заарештований, пізніше він же доставив із Румунії «чотири тюки» політичної літератури. Гурток Яценка брав участь у відомих студентських заворушеннях 1884 р. в Києві, поплатившись за це арештом кількох своїх членів, включно з Яценком і Носенком. Відомий російський діяч і літератор Іван Аксаков писав тоді у газеті «Русь» (ч. 20 за жовтень 1884): «Враження, яке зробили київські події на всю Росію, було величезне».[13]

---

[12] М. Беренштам-Кістяковська. «Українські гуртки в Києві». *За сто літ*, кн. 3, 1928, стор. 206, 210, 225. Про подібні гуртки також пише Софія Русова. «Мої спомини з 1879—1915 рр.» *За сто літ, кн. 3,* стор. 147—205.

[13] Назаревський, О. «Ювілей Київського університету . . . 1884 року». *За сто літ*, кн. 2, 1928, стор. 249.

6. *«Гурток 13-ти» в Петербурзі* (1883-1890) знаний ще як *«Український гурток соціялістів-федералістів»*. Тринадцятку складали 6 студентів із Правобережної і 7 студентів із Лівобережної України, що вчилися в університеті та інших вищих школах Петербурґу. «Гурток 13-ти» належить до визначніших гуртків політиків як своєю діяльністю, так і власною «Програмою», зв'язками з Драгомановим, але також і тим, що, бувши законспірованим і малознаним для сучасників, мав сенс залишити для майбутнього певні джерела про себе. Отже, мав рацію член гуртка Мих. К. Василєв твердити у своїм писанім уже перед смертю огляді діяльности й програми гуртка: «Гурток був цілком законспірований, і хоч поліція декого з членів гуртка заарештовувала, але все таки існування «Гуртка 13-ти», як центральної (політичної, — Ю. Л.) організації петербурзької української молоді, зосталося невідомим як для політичної поліції, так і для загалу українського земляцтва» . . . «Гурток заснувався восени 1883 року і виробив свою «Програму» (докладний переказ її у праці Василева, стор. 151-157) . . .» На думку Василева, це «трохи чи не єдиний документ, який свідчить про напрямок організованої української молоді на протязі 1883-1889 років» . . .[14] Гурток помагав Драгоманову не тільки збіркою грошей для центру руху, а й надсилкою книг для наукової праці Драгоманова. Член гуртка Дмитро Іван. Петровський виїхав до Львова восени 1885 і звідти почав листування з Драгомановим. З листів Драгоманова робив копії, які повіз до Петербурґу, а оригінали лишив Іванові Франкові у Львові для збереження. Петровський вислав Драгоманову програму гуртка і одержав зразу ж «Зауваги» Драгоманова на програму гуртка.[15]

Утримуючись від переказу програми «Українського гуртка соціялістів-федералістів» з огляду на межі цього есею і доступність її викладу Василевим, зазначу тільки, що гурток провадив інтенсивну освідомчу роботу серед численної української молоді Петербурґу, мав зв'язок з гуртками інших національностей столиці імперії.

7. *Гурток «медико-технологів» у Петербурзі (90-ті роки).* **Докладніших даних про нього покищо не вдалось розшукати.** Мих. Василєв, як очевидець твердить: «1888-1889 рр. всі засновники гуртка 13-ти, закінчивши освіту, виїхали в Україну, після чого в Петербурзі діяв гурток молодшої ґенерації «гурток медиків-технологів» (цитована праця Мих. Василева, стор. 148). Потребує перевірки можливе припущення, чи не була причетна до цього гуртка Марія Федосіївна Ветрова (1870-97), козацького роду з Чернігівщини, що вчилась тоді на Вищих Жіночих Курсах у Петербурзі, поринула в роботу нелеґальних гуртків, переховувала і поширювала нелеґальну літературу, потрапила у в'язницю. Тут вона, розпачливо боронячись від ґвалтівницьких спроб тюремного наглядача, облила

---

14 Василєв Михайло. «Причинок до історії українського руху в Росії». *Записки НТШ* (Львів). кн. 2, 1912, стор. 147, 149.

15 Михайло Драгоманов. *Листи до Івана Франка та інших (1881—1896).* Львів, видав Іван Франко, 1906, стор. 120—26, 190.

себе гасом із лямпи і спалила. Цей факт сколихнув студентів, по всій імперії відбулись протести, в тому й у Києві, де Ветрова відвідувала раніш Лесю Українку. Вчинок Ветрової мимоволі асоціюється з словами в одній поезії тогочасній: «Ти мене убити можеш, але жити не примусиш». Зворушливий некролог про Марусю, «українську радикалку»,помістив поет Микола Вороний у франківському журналі «Життє і Слово» (1897, ч. 6, стор. 169-170). Незалежно від питання приналежности Марусі Ветрової до котрогось із українських гуртків політиків її трагедія належить до загального клімату атмосфери доби тих гуртків.[16]

8. *Київський гурток «молодших політиків» (заснувався, імовірно, 1885-86)* переважно із студентів юридичного факультету Київ. університету, продовжував засновану гуртком Яценка «Українську касу» допомоги українським плітвя'зням, що з ними члени гуртка провадили також особисте листування незалежно від попереднього з ними знайомства чи незнайомства. Як свідчить сучасниця Марія Беренштам-Кістяковська, гурток зібрав добру нелеґальну книгозбірню, що існувала років 9-10, а потім була передана якомусь іншому гуртковi. Члени гуртка мали в тій книгозбірні також західноевропейські твори Дрепера, Бокля, Тейлора, Леббона, Токвіля, Мініє, Гейсера, Міля, Лясаля, а з українських — Костомарова, Миколи Зібера, а найбільше Драгоманова. Допомагав у цьому ділі Микола Ковалевський, а пізніше й Богдан Кістяковський. Статті цікавіших авторів, як от Зібера, члени гуртка вирізували й підшивали для бібліотечки в окремі теки. Була спроба гуртка організувати підпільну друкарню, вже були дістали для неї літографський камінь, але як поліція наскочила з обшуком — встигли викинути той камінь за вікно. (Беренштам-Кістяковська, там само).

9. *Київський «гурток драгоманівців»* (1886-91) складався з талановитої молоді, з якої пізніше вийшли публіцисти (Кость І. Арабажин, по матері родич російського письменника-символіста Андрея Белого), громадські діячі (А. В. Верзилов — пізніше чернігівський городський голова, співробітник першої по зм'якшенні заборон українського друкованого слова української щоденної газети «Громадське Слово»); Микола Лаппо-Данилевський, юрист, С. А. Котляревський, Аполінарій С. Маршинський пізніш управитель казенної палати в Петербурзі; Антін С. Синявський пізніш відомий український економ-географ і діяч ліберального ТУП. Заходами головно Богдана Кістяковського — пізніш міжнародної слави соціолога — цей гурток став об'єднуючим центром для інших «драгоманівських» гуртків, а також для іншонаціональних гуртків політиків, що діяли тоді в Києві (литовський, білоруський, польський) при чому утворився так званий «Об'єднаний Центральний Гурток», про який буде далі. Гурток обговорював Драгоманівську програму «Вільна Спілка», систематично доставляв із-за кордону нелеґальну

[16] *Спогади про Лесю Українку,* збірник. Київ, 1963, стор. 329, 484—85.

українську літературу часом з ризиком для життя. 1889 року гурток майже весь був виарештуваний одночасними заходами австрійської і російської поліції. Членів гуртка (Кістяковського та братів Є. і О. Деген) заарештувала польсько-австрійська поліція у Львові, куди вони поїхали відвідати Ів. Франка та інших радикалів Галичини. В Києві було *(одночасно!)* заарештовано К. Арабажина та А. Синявського, а також членів литовського, білоруського та польського гуртків. В обвинувачанні твердилось, що заарештовані були членами «сообщества, поставившего себе целью ниспровержение существующего строя и установление в России федеративной социалистической республики». Серед арештованих не було провокаторів, на слідстві всі вони трималась добре, також збігом щасливих обставин суд не відбувся і справа обмежилась адміністративними карами, як звільнення з університету, висилка з Києва, тощо.[17]

10. Об'єднаний Центральний Гурток у Києві (1888-?) це — вияв змагань знизу ширше організаційно завершити рух Вільної Спілки включно з гуртками інших поневолених націй імперії — литовського, білоруського, польського... Доступні мені матерьяли про цей гурток недостатні і нечітко відрізняють його від вищеописаного українського «гуртка драгоманців» (під ч. 9). За свідченням Антона Синявського, (там само) Кость Арабажин (мабуть член обох українського і «Об'єднаного» гуртків) склав програму (мабуть, для обох гуртків) з тезою спільної з іншими поневоленими народами імперії боротьби проти імперського централістичного деспотизму та вимогою соціяльного законодавства. (Скупі згадки про Об'єднаний гурток є в цитованих спогадах М. Беренштам-Кістяковської та Антона Синявського).

11. «Марксистський» гурток Богдана Кістяковського в Києві (1892-93).

Репресії над «гуртком драгоманівців» (ч. 9) сприяли еволюції частини його членів, зокрема Б. Кістяковського в напрямі марксизму. Звільнений послідовно з Київського і Харківського університетів — Б. Кістяковський улаштувався в університеті Дорпату (1891). Тут був сильний німецький вплив, тому для зменшення того впливу російський уряд допускав на Дорпатський університет звільнених з інших університетів. В Дорпаті Кістяковський застав марксистський гурток, керований прибулим із Женеви польським евреєм Лесник. В тому гуртку читали «Капітал» та інші твори Маркса. Кістяковський зразу пристав до гуртка захопився Марксом і на вакації влітку 1892 року приїхав у Київ «готовим марксистом». Тут він заснував «марксистський гурток», в якому брали участь Павло Тучапський, пізніший член УСД та співзасновник РСДРП і Іван Саммер, пізніший більшовик і член уряду УРСР 1919-20 р. Марксистський гурток Кістяковського спричинився до перекладу на українську мову Ерфуртської програми Німецької Соц-Дем. Партії (1891) р.), видру-

---

17 Синявський Антон. «Із споминів про Б. О. Кістяковського». *Записки Соціяльно-Економічного Відділу УАН, том I.* Київ, 1923, стор. XLII—XLV.

кував її за свої кошти в Павлика в Коломиї та перепачкував у підросійську Україну.[18] (Микола Скрипник у своїй автобіографії пише, що читав її як «галицьке видання», очевидно не знав про існування українського марксистського гуртка Кістяковського).

Кістяковський наче перекидав місток від марксизму українських інтелектуалів (М. Зібер) до соціял-демократичного руху української інтелеґенції. Але якраз на цьому многозначному історичному переході узяв під сумнів марксизм взагалі, виїхав довершувати освіту на Захід, став видатним ученим-соціологом і здобув собі світове ім'я своєю працею «Суспільство і одиниця»

Повернувшись із Заходу, Кістяковський 20 літ іде проти течії, воює на два старі фронти «Вільної Спілки» — проти царського деспотичного безправ'я і проти російського догматичного культу марксизму та революції.

В особі Кістяковського (як і Лесі Українки) дійсний інтелектуал і дух «Вільної Спілки» ідейно переміг всеросійського різночинця-інтеліґента з його культом марксизму і революції.

12. *«Наймолодший гурток драгоманівців» у Києві* (1888-1896) заснований дочкою Миколи Ковалевського — Галею Ковалевською, один лист якої ще з часів її дитинства до матері Марії Павлівни Ковалевської на сибірську каторгу повністю цитує Джордж Кенан у своїй відомій книжці «Сибір і вигнанська система»[19]. Членами гуртка були між іншими Леся Українка, Іван Стешенко, Павло Тучапський, Кость Арабажин. Напочатку душею гуртка була приятелька Лесі Українки Галя Ковалевська, а її батько Микола Васильович Ковалевський сам керував працею гуртка. Леся Українка дуже шанувала Миколу Ковалевського — освіченого і мудрого керівника на місцях цілого руху політичних гуртків «Вільної Спілки». У своїх «Спогадах про Миколу Ковалевського» Леся пише:

> «пригадую тільки одну його промову, де він говорив нам, що ми повинні якомога швидше і завзятіше братись до роботи серед українського народу, підтримувати і розпалювати в ньому національне самопізнання, поки воно до решти не згасло, бо воно й так ледве блимає. Робота ця мала бути леґальна і нелеґальна, при помочі друкованого і усного слова, при помочі всяких заходів, окрім крутійських і терористичних. «Коли ми зараз, не гаючись, і то завзято, запекло не візьмемось до роботи, то через 20 літ Україна буде трупом!» Ця фраза лишилась мені в пам'яті й досі, певне через те, що тоді вона зробила велике враження на нашу громадку. Промовлена вона була з таким щирим переконанням, з таким болем, з таким електризуючим поглядом, з таким тремтяче поривистим жестом, що після неї ми хвилини дві-три сиділи, як загіпнотизовані. Далі знялись розмови палкі та хаотичні, серед

---

[18] Василенко Н. «Академік Богдан Олександрович Кістяковський (1920)». *Записки Соц-Економ. Відділу УАН т. І.* Київ, 1923, ст. VII—XLI.

[19] Kennan George. *Siberia and Exile System. Vol. 2.* New York, 1891. стор. 215.

> яких інший надто завзятий промовець вилазив на стілець або й на стіл, імпровізуючи тим собі трибуну, — в таких випадках М. В. смикав палкого оратора за полу і просив дати води, аби вгасити «пожежу красномовства», такі жарти нікого не ображали, а тільки зносили яснішу, спокійнішу ноту щирого гумору в наші доволі безладні дебати. Хто зна, коли скінчились би в ту ніч наші розмови, якби один з присутніх не положив їм кінця гучним акордом 12-ої сонати Бетовена. Останні згуки Бетовенського presto зустріли весняне світання...»[20]

Члени гуртка поширювали журнал УРП «Народ» писали до нього. Члена гуртка Павла Тучапського за поширювання галицького журналу «Народ» було заарештовано й вивезено з Києва на північну висилку. Із цього «наймолодшого гуртка» родився гурток Івана Стешенка.

13. Гурток Івана Стешенка у Києві почав формуватися, мабуть, у 1893 році. У зв'язку з ним Н. Григоріїв пише таке:

«На Наддніпрянщині український рух в початку 90-их років позначився збільшенням таємних організацій ... виділенням із старої «Української Громади» Київської Студентської Громади під проводом Івана Стешенка, яка прилучилася до «соціялістів- драгоманівців». З того злучення склалася організація «Молода Україна», яка після донесень київської жандармерії року 1896 мала вже 22 громади й 438 членів, що пропаґували «соціялізм та політичний сепаратизм. Назовні ж український рух немовби не існував. Все було заборонено: мова, книжки, театр, товариства.»[21]

Непотверджена джерелом думка Н. Григоріїва про «великий гурток» Івана Стешенка найшла потвердження у свідченнях Дмитра Антоновича і архівних дослідах Осипа Гермайзе.[21a]

---

20 Леся Українка. «Спогади про Миколу Ковалевського». *Твори том XII.* Нью-Йорк, 1954, стор. 31. (Стереотипне перевидання харківського видання *Творів* у в-ві «Книгоспілка»).

21 Григориїв Н. «Доба Драгоманова». *М. П. Драгоманов. Вибрані твори,* том I, Прага, 1937, стор. 28. Порівняй
Осип Гермайзе. *Нариси з історії революційного руху на Україні том I: Революційна Українська Партія (РУП).* Київ, 1926, стор. 57—58, 42.

21a Дмитро Антонович, мабуть у ролі очевидця, свідчить: «Ціла студентська громада в Києві 1893-94 років під проводом Стешенка настроїлась проти виключного культурництва і аполітичности українського руху і за прилучення до політичного радикалізму. Правда, скоро в колах тієї ж молоді зломилася супротивна течія, що пішла проти драгоманівського радикалізму». (Дм. Антонович. «Сторінка з історії української політичної думки». *Робітнича Газета,* Київ, 1918, ч. 355. Цитовано в О. Гермайзе, стор. 42)

Про *«Молоду Україну»* Гермайзе подає таке таємне повідомлення Департменту Поліції з Петербурґу в жовтні 1900 року: «по полученным сведениям в начале текущего года в Галиции, гор. Львове, образовалась по инициативе киевських сепаратистов новая организация под названием «Молодая Украина», поставившая себе целью отделить Малороссию от

Коли лишається недоведеним твердження Григориїва про пряме відношення гуртка Стешенка до «Молодої України», то зате доведено, що із співпраці в цьому гуртку Стешенка і Лесі Українки зародилась у 1896 р. *«Група Українських Соціял-Демократів (УСД)*, проваджена Лесею Українкою.[22]

14. Гурток «молодих українців» (на переломі 80-90-их років). Про нього свідчить Володимир Дорошенко: «З кінцем 80-х років (діють) Борис Грінченко і Трохим Зіньківський два молоді енергійні діячі з небуденним публіцистичним хистом. Вони піднесли протест проти українофільства й національного гермафродитизму. У цьому дусі виробляють вони програму діяльности «свідомих українців», кругом котрої об'єднується значне коло тогочасної української молоді» . . .[23]

Пізніший диспутант проти Драгоманова Грінченко в цій програмі ще не зовсім розходиться з «Вільною Спілкою». Тут написано: «Ми яко космофіли, що любимо усіх людей... повинні бути націоналами і передусім дбаємо про те, щоб дати своєму народові волю національну... розбити російські кайдани і визволити усі російські народи з-під гнітучого їх деспотизму і централізму... ми поставимо нашу справу так, що вона не залежатиме від сьогочасних обставин; своєю істотою і моральною силою ми знищимо ці обставини... Україна російська і Україна австрійська однаково нам рідні, бо ідеї духа на два шматки розірвати не можна». Автори плянують друкувати книжки в Галичині і переправляти їх в підросійську частину України.[24]

У цій програмі «молодих українців» відчувається чіткіший курс на самостійність і застереження проти компромісів Драгоманова з російськими «земцями» з метою коституційно-федеративної реформи імперського ладу.

15. «Братство Тарасівців» (початок 90-х років). Виникло з ініціятиви чотирьох чоловіка, які в 1892 році відбули під Каневом на мо-

---

Российской империи на федеративных началах. В августе сего года приезжал из России в Женеву, в качестве депутата, бывший студент Харьковского Технологического Института Михаил Александрович Русов для переговоров с эмигрантом Антоном Ляхоцким (керівник української друкарні Женевського центру, — Ю. Л.) относительно печатания в Женеве журнала «Молодая Украина», так как главари малороссийской партии признали необходимым придать своей литературе более революционный характер, а по австрийским цензурным условиям печатание изданий с подобной окраской представляется невозможным». (Осип Гермайзе. *Нариси з історії революційного руху на Україні. Том I Революційна Українська Партія (РУП).* Київ, 1926, стор. 57-58).

[22] Юр. Лавріненко. «Українська Соціял-Демократія (Група УСД) і її лідер Леся Українка». *Сучасність* (Мюнхен), 1971: травень (стор. 68—86), червень (стор. 56—71),липень (стор. 132—150).

[23] *Дорошенко Володимир. Українство в Росії. Новіші часи.* Відень, накладом СВУ, 1917, стор. 27—28.

[24] «Profession de foi молодих українців». *Правда* (Львів), 1893, стор. 201—207.

гилі Тараса Шевченка зустріч як «установчий з'їзд» Братства. Братчики (між ними, мабуть, Іван Липа і Миокла Міхновський) «склали обіцянку все своє життя працювати, щоб виконати заповіт Тараса Шевченка». Братство мало свої організаційні клітини, крім Харкова (де ініціятива зародилась), також у Полтаві, Чернігові, Одесі. 1903 року поліція викрила транспортування тарасівцями нелеґальної літератури із Львова до Харкова... у в'язниці найдовше просидів Іван Липа — людина дуже спокійна та стримана, але найактивніша в організаційній праці».[25] В недослідженій історії «тарасівців» певне те, що вони, як і «вільноспілковці», «ставили український культурницький рух на ґрунт *політичний»*. Але, як і «молоді українці», вони являють собою перехід до нової формації з імперативом самостійности.

Очевидно, можна скорочувати або збільшувати вищеподаний приблизний список чи корпус «гуртків політиків» — низової мережі «Вільної Спілки» і ще можна додати:

1. *«Гурток молоді в Чернігові»* кінця 80-х рр. за участю *Михайла Могилянського* (О. Гермайзе цитована праця, стор. 38). Цей гурток нелеґально діставав журнал галицької УРП «Народ», твори Драгоманова.

Глибоке поміченння Могилянського у його спогадах «В 90-е годы». Тоді для мене «Драгоманов явився надійним провідником між Сціллою доктринерського абстрактного космополітизму, що закривав очі на реальну дійсність, — і Харібдою вузького націоналізму». («Былое», 1924, ч. 23, стор. 135).

2. *Гурток« Конкордія» в Дорпаті* (90-ті роки): в його етнічно-мішаному складі були українці: Б. Кістяковський, Михайло П. Косач (брат Лесі Українки), Галя М. Ковалевська та інші. В гуртку диспутували «тодішній процес переходу від народницького до марксистського соціялізму... читали літературу радикально-соціялістичного руху, що його очолювали Іван Франко і Мих. Павлик» у Галичині. (Захар Френкель. «Спогади про роки студентського життя в Дерпті, 1890 — 95». Зб. *Спогади про Лесю Українку*. Київ, 1963, стор. 278 — 279).

3. *«Братство Приютино»* (1882—?): ще глибше в російському світі головно в Петербурзі з кількісною перевагою росіян і русифікованих. Із цього гуртка, між іншим, вийшов пізніший співзасновник і перший президент Української Академії Наук 1918 р., видатний учений Володимир Іванович *Вернадський,* який «іще з юности був знайомий з творами Драгоманова», а при зустрічі із Драгомановим у Парижі вони «зійшлись зразу і дуже близько» (Георгій Вол. Вернадський. «Братство Приютино». *Новый Журнал,* Н. Й., 1968, ч. 93, ст. 168).

«Конкордія» і «Приютино» згадую як приклади позаукраїнського засягу руху гуртків Вільної Спілки.

---

[25] М. Б. «Український рух серед харківського студенства 1890-х років». *З минулого, т. II,* зб. Варшава, 1939, стор. 23—24, 26.

Коли в 1920-х роках Мих. Грушевський розпочав в УВАН чималу працю збирання і публікації даних про українські гуртки взагалі і *політичні* зокрема, то тепер такі публікації трапляються тільки випадково. Одна з них: І. Романченко. «Драгоманівські організації». *Літературна Україна,* 28. IX. 1971, стор. 4. Базуючись на даних фонду Львівської бібліотеки Академії Наук УРСР, автор пише: «Про існування драгоманівських організацій на Україні свідчать два збірники під назвою *«Вісник Драгоманівської організації» (ч. 1, 1896 і ч. 2, 1897).* І це все. Ставши на поріг, автор не посмів оглянути заборонену хату.

В обмежений розмір цього есею не може вміститися довідка про всі більш-менш аналогічні складники руху Вільної Спілки в підавстрійсько-підпольській Західній Україні (Галичина), хоч хронологічно вони виникли тут не без впливу Драгоманова чи не раніше: Українські соціялістичні брошури видані 1875 р. у Відні Остапом Терлецьким (лідер української студентської громади у Відні); їх конфіскація австрійським урядом,[26] «Соціялістичний процес над українцями у Львові 1878 року; українсько-польський спільний *«Робітничий Комітет» у Львові* 1878-80, що видав дві програмово-соціялістичні брошури Івана Франка. З цих брошур видно, що фундатори «Робітничого Комітету» задумали утворити *«Польсько-українську Робітничу Партію»* як федеративну спілку соціялістів усіх народностей Східної Галичини (українці, поляки, евреї). В написаній Франком і виданій брошурою *«Програмі соціялістів польських і русинських»* зазначалось, що кожна національно-етнічна група партії зберігає повну автономію і свободу дії. Та незабаром польські партнери на чолі з Ламанським перевидали програму як *чисто польську* вже за назвою: *«Program sociyalistów polskich Wschodniej Galicyi»* (Женева, 1881). Із цим «федеративна спілка соціялістів усіх народностей Східної Галичини» вмерла. Українці, вклавши в цей почин багато енерґії і часу, зробили із гіркого досвіду висновок пером Івана Франка: «тільки сіючи на власній ниві, можна доробитися власного хліба.»[27] До такого ж висновку одночасно прийшов на підставі аналогічного досвіду з російськими соціялістами М. Драгоманов.

1890-го року цю «власну ниву» здобуто у вигляді цілком незалежної Українсько-Русинської Радикальної Партії, потім Української Радикальної Партії (УРП). Вона підвищила в підросійській частині України «цікавість до Галичини, що на кінець 90-х років перейшла у справжнє захоплення.»[28] УРП служила західно-українським крилом і базою руху Вільної Спілки.

---

[26] Левинський Володимир. *Початки українського соціялізму в Галичині.* Торонто, 1918, стор. 8—9.

[27] Іван Франко. *Молода Україна. Ч. І: Провідні ідеї і епізоди.* Львів, 1910, стор. 34, 35.

[28] Тучапський Павло *Из пережитого.* Одеса, 1923, стор. 30—31.

Драгоманівська універсальна ідея Вільної Спілки, загортаючи усю тьму-тьмущу проблем східно-середньої і південно-східної Европи, ставила одначе першим практичним завданням національне самовизначення соціялістів українських та інших недержавних народів. Як пряма антитеза до «Комуністичного Маніфесту» — Вільна Спілка брала в основу не клясову боротьбу чи диктатуру, а принципову політичну, закріплену конституційно свободу людини, громадянина, нації в противагу до централістичного соціялізму, великодержавних націй, насамперед російського і німецького. Дуже цікаво виглядає підсумок перших кроків і досвідів Вільної Спілки у капітальній праці Драгоманова «Историческая Польша и великорусская демократия» (1882), яку він вважав за аналітично-підготовчу студію для синтези програми «Вільна Спілка.»[29] Драгоманов пише:

> «насамперед організувались цілком окремо від «русских» соціялісти українські, що почали з 1875 року друкувати свої видання у Відні, потім у Женеві і Львові. З 1878 р. з'являються соціялістичні брошури «нових польських соціялістів». Близько того часу беруться за свою організацію бесарабські вихідці із Румунії. Нарешті, в 1880 році в Женеві друкується відозва від групи «соціялістів евреїв. В 1877 році було зроблено покійним Ліберманом спробу соціялістичного видання на староеврейській мові (...) 1880 року зібрання в Женеві, скликане соціялістами евреями іількома українцями (в тому й Драгоманов — мабуть ініціятор зібрання, — Ю. Л.) для обговорення ідеї видання соціялістичних брошур на розмовних мовах евреїв Східної Европи... Поляки, росіяни і особливо особи еврейського походження поставились зі злобою до цієї ідеї. Зібрання ледь не кінчилось скандалом» ... (стор. 178 і 179)

Далі Драгоманов пише про «військовий стан облоги з усіх боків» українських соціялістів і заявляє:

> «Це змушує українців шукати спільників, тобто підіймати на Сході Европи народно-федеральну ідею взагалі, підняти той прапор, що його тримали в своїх руках і великороси на кшталт Бакуніна, але що його випустили із рук їхні близькозорі спадкоємці. Ідея ця — повна рівноправність недержавних націй з державними, організація для кожної із них спеціяльного корпуса діячів політичного і соціяльного визволення і, на початок, пропаґанда визвольних ідей на всіх мовах не тільки панських, а й плебейських...
>
> В боротьбі за цю ідею (Вільної Спілки, — Ю. Л.) українцям доведеться мати проти себе державно-національні централістичні елементи німецькі (Німеччини, Австрії і остзейського краю), великоруські, польські і угорські... Але раніше чи пізніше українські соціялісти-федералісти не тільки будуть мати український народ, що і тепер все ж являє масу до 20 мільйонів чоловіка,

[29] М. Драгоманов. «Историческая Польша и великорусская демократія». *Собраніе политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова, том I.* Париж ,1905, стор. 3—272. Також окремою книжкою з «Української Друкарні», Женева, 1882 (як відбитка з журналу «Вольное Слово» 1881, ч. 3—20).

але побачать поруч себе федерально-соціялістичні партії: естонську, латишську, литовську, білоруську, словацьку, словенську, румунські, кавказькі, гуртки еврейські... а також здорові від державно-національної зарази елементи (партій) великоруських, польських, німецьких і угорських. Деякі прикмети такого світлого майбутнього видно вже й тепер». (стор. 180-181).

Є щось дон-кіхотське, а разом цілком пророче в цих словах Драгоманова. Справді ж бо: через 20 років з'явився не тільки еврейський с-д «Бунд», а й партії інших всіх згаданих недержавних народів російської імперії.

Проблема стоїть невирішеною і далі у вимушеному інакобитії нацкомпартій СРСР, сателітів, ба навіть тепер усього світу. З характерною українською здібністю а чи слабістю до імпровізації у крайніх «межових ситуаціях», з думкою про всеохопну ідею «Вільної Спілки» взявся Драгоманов будувати в Женеві дуже своєрідний політико-видавничий український центр.

III. Женевський керівний центр руху Вільної Спілки

«Плян літературно-політичної праці я собі намітив такий: 1. перш за все дати якнайбільше матеріялу для вивчення України і її народу, його культурних починів і стремлінь до волі і рівности, 2. як цим матеріялом, так і викладом захіноевропейських ліберальних і соціял-демократичних ідей, допомогти організації на українських землях в Росії і Австрії політичних гуртків, які взялись би за визволення народу культурне, політичне і соціяльне.»

М. Драгоманов. «Автобіографія». *Вибрані твори, т. I.* Прага, 1937, стор. 75.

Для нашої теми це свідчення організатора женевського центру важливе тим, що він ставить собі й центрові мету «допомогти організації на українських землях *політичних гуртків*», і задля цього власне він і плянував дати аналізу («виклад») українського і західноевропейського матеріялу та ідей. Далі ми побачимо, що з тієї аналізи одночасно росла в нього синтеза ідеї програми й тактики «Вільної Спілки». Богдан Кістяковський, колишній учасник «гуртків політиків» цікаво шукає[30] у Драгоманова зародків цієї ідеї у таких свідченнях самого Драгоманова:

«Вивчення багатої і прегарної української народної словесности, а особливо політичних пісень, що являють собою поетичну історію українського народу, розказану ним самим, змусило мене міцно полюбити цей народ і пережити всіма силами душі усі деталі українського питання в Росії і Австро-Угорщині. А дослідження пісень про боротьбу українців із турками порівняно з такими ж піснями народів балканських змусило мене вдуматися в так зване

---

[30] Б. Кістяковський. «М. П. Драгоманов. Его политическіе взгляды, литературная деятельность и жизнь». *М. П. Драгомановъ. Политическіе сочиненія т. I.* Москва, 1908, стор. LIII—LV.

«східне питання», а все разом приводило мене до думки про доконечність широкої постави федерально-демократичного питання у всій Східній Европі».

Подавши цей уступ із «Автобіографії» Драгоманова, Кістяковський пише:

«У своїх «Австро-русинських споминах» він оповідає, що в Гайдельберзі (мабуть, року 1871, — Ю. Л.) його так займали думки про те, «яку силу проявило б слов'янство, якби в ньому переважила б федеральна демократія в дусі Костомарова і Шевченка, а не «спольщення» спершу і московське «обрусеніє» потім», що він більше рішуче ні про що не міг думати. Щоб хоч трохи звільнитися від настійних думок, він написав статтю «Восточная политика Германіи и обрусеніе» поміщену в *Вестнике Европы* за 1872 рік... Це був перший великий публіцистичний твір Драгоманова».

Додаймо: і пророчий, бо передбачив майбутню ролю Німеччини і Москви в долі України і східної Европи.

Початковий термін «федеральна демократія» поступився в Драгоманова пізніше перед терміном «Вільна Спілка».

Найперше і термінове завдання своєї закордонної місії від київської Громади — викрити перед світом Емський указ та інші російсько-урядові придушення України — Драгоманов виконав справді негайно, ще по дорозі до Женеви у Відні.[31] Та австрійські цензурні умови не сприяли його дальшим завданням і він під осінь 1876-го року осів у Женеві.

Отже, свою місію посланця України і творця ідеї Вільної Спілки Драгоманов мав здійснювати в Женеві і то в ході взаємин і змагань з чималою (понад півсотні) тутешньою колонією російської політичної еміґрації, де були лідери багатьох російських політичних течій, головно соціял-революціонерів-народників, терористів, марксистів і також анархістів. У всьому ріжні і незгідні між собою — вони мали одну спільну рису — великодержавний централізм, нерозуміння повного поняття політичної свободи людини й нації, права на самоуправління закріплених конституцією. Женевська внутрішньо-російська еміґраційна боротьба, а зокрема боротьба російських революційних соціял-централістів і українських конституційних федерал-демократів мала свої швидкі відгуки в Росії і Україні. Ідейну перевагу Дра-

31 (без підпису; автор М. Драгоманов). «Russische Nivelierungspolitik». *Neue Freie Presse* (Wien) 15 Juli, 1876, Nr. 4273, Seite 2—3.

Тоді ж у Відні вийшла брошура не тільки про заборону, а й об'єкт заборони: М. Драгоманов. *По вопросу о малорусской литературе (панславизм, панруссизм, панмалоруссизм)*. Відень, 1876.

Обидві віденські публікації зразок динамічного дійового темпу: Емський указ царя поданий «таємним адміністративним порядком у вигляді обіжника-начальника Головного Управління в справах друку В. Григорьєва з датою 5 червня 1876 р. — вже за 40 днів став відомий світові через газету міжнародного засягу. Див. фахову добірку дотичних документів: Сольчаник Роман. «З приводу 100-ліття заборони українства». *Сучасність* 1976, травень, стор. 36—68.

гоманова, його вплив не могла заперечити навіть російська монографія, напр., Давид Заславскій пише:

> «літературну свою діяльність у Женеві Драгоманов почав з випуску памфлетів російською мовою загальнополітичного характеру. В 1876 році вийшла брошура «Турки внутрение и внешніе», в 1877 р. — «Внутреннее рабство и война за освобожденіе», в 1878 р. — «До чего довоевались». Ця остання брошура була передрукована в Росії, в нелеґальній друкарні революційної організації»... «Всі памфлети мали великий і бурхливий успіх... «Драгоманова іронічно називали «Новим Герценом» (стор, 148)... . «Таким чином Драгоманов посів серед еміґрації видатне і впливове місце. В.. Засуліч писала: «Коли я літом 1878 р. приїхала в Женеву, Драгоманов стояв у центрі еміґрації: до нього неділями збиралась ледь не вся еміґраційна колонія». Про великий вплив Драгоманова на еміґрацію говорить Аксельрод. Дейч, що ставився надзвичайно вороже до Драгоманова і що зберіг цю ворожість до кінця, пише: «Драгоманов мав великий вплив на журнал «Община» (рос. анархістів), навколо якого групувалась майже вся швайцарська еміґрація» (стор. 160).
>
> «Українській роботі Драгоманов віддавав значну частину свого часу. Вона була його основним ділом» (стор. 167). «В Женеві створити редакцію і друкарню для українського видавництва було куди трудніше ніж у Галичині... В особі українського соціяліста, киянина Ляхоцького, Драгоманов знайшов відданого друкарського робітника. Під іменем Кузьми він став опісля відомий усій російській революційній еміґрації» (стор. 142). Д. Заславській. М. П. Драгоманов. До історії українського націоналізму. Москва, 1934; перше видання 1924.

Усі подані Заславським похвали Драгоманову з боку російських еміґрантів не повинні закрити того факту, що ті росіяни були далекі до основної антицентралістичної ідеї Драгоманова про Вільну Спілку, політичну свободу людини і нації — ліпше сказати б — єдність їх *диференційовану*, вільну, а не *тотальну*, рабську. Заславський уже в заголовку монографії постарався затушкувати цю кардинальну вселюдську ідею Драгоманова советським кліше «націоналізму.»[32] Це фальшування тим більш цинічне, що Заславський сам згадує перші в Женеві брошури Драгоманова про боротьбу слов'ян на тлі війни за володіння ними Туреччини і Росії 1876-78. Брошури і темою і ідеєю «вільноспілкові» інтернаціональні. Тут доречі нагадати, що українська друкарня Женевського центру видала одну брошуру білоруською, одну сербською, друкувала брошури польські польською мовою, згодом друкувала журнал сербських еміґрантів «Слобода» (1889) і, звичайно, російськомовні. У ширшому маштабі цей міжнаціональний аспект Вільної Спілки демонструє окрема позиція української друкарні — листок додаток до «Громади» (ч. 1, 1881) під програмовою назвою трьома мовами: «*Вільна Спілка — Вольный Союз —*

---

[32] Д. Заславскій. *М. П. Драгоманов. (К истории украинского национализма).* Москва, 1934. (перше менш «поправлене» видання було в 1924 році).

La Federation» із статтею Драгоманова «Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках Восточной Европы».[33]

Отже: російським соціял-централістам українська друкарня Женевського центру протиставляє «прапор ідеї рівноправности недержавних націй з державними, *організації для кожної з них спеціяльного корпусу діячів політичного визволення»*. (див. вище).

Для такої мети не досить зв'язків з росіянами, потрібен власний видавничо-політичний форпост. Драгоманов організовує його: вже за перший рік у Женеві купує у групи російських анархістів друкарню їхнього журналу «Работник» (за гроші частково київ. Громади, частково Сергія Подолинського). Драгоманов мав зв'язки і вплив не тільки в російських, а й у західно-европейських колах, чи не вперше пробив шлях у західно-европейські видання для інформації про Україну. І він не був український одинак у парі з єдиним «незабутнім» Кузьмою. За ним стояла ціла група (кількісно невелика, але якісна) ідейних високоосвічених українських діячів: вчений антрополог Федір Вовк (який спровадив із тюрми через кордон друкаря Ляхоцького-Кузьму в Женеву на поміч Драгоманову), працьовитий Михайло Павлик, Микола Зібер, Сергій Подолинський (за його грошові пожертви на Женевський центр київ. ген.-губернатор Чертков зруйнував його батька Андрія Подолинського, власника «великого і гарного маєтку в Звенигородщині, Ярославка або Сучок.» Сергій П. сам з родиною остався без засобів на прожиток, захворів від нервового вичерпання, збожеволів і вмер. (Див. Грушевський, стор. 16 та інші). Активно помагала в праці центру дочка Лідія Михайлівна Драгоманова-Шишманова. На віддалі з Галичини допомагав систематичним листуванням та «вільноспілковою» діяльністю на місці Іван Франко. Женевський центр з друкарнею спорадично відвідували діячі з України (список їх подає Бачинський, стор. 73-74). І все ж таки, як свідчить дослідник, «фактично увесь тяжкий віз діяльности в Женеві тягнув на собі один М. П. Драгоманов». (Бачинський, стор. 70). В одній особі автор і видавець, науковий дослідник і політичний полеміст, творець величезного акуратного листування та інших контактів із широким світом, нарешті відповідальний за матеріяльні засоби усього центру — такий був з Михайла Драгоманова амбасадор забороненої царським урядом України, амбасадор до всього світу, але без систематичного фінансового забезпечення (Київська Громада помагала не дуже акуратно, потім і зовсім нічого не надсилала). Рятувала справу талановита імпровізація, подвижницька відданість. Друкарня, напр., майже ніколи не мала найманих робітників — усе робив сам Кузьма і то часто безплатно, як і Драгоманов, заробляючи на власний і родини прожиток деінде. Ці характеристики потверджує Євген Бачинський на підставі архіву та свідчень ще живих в його час свідків:

---

[33] Євген Бачинський. «Українська Друкарня в Женеві (75-ліття заснування Української Друкарні в Женеві, 1876—1919—1952»). *Науковий Збірник І.* Нью-Йорк, УВАН, 1953, стор. 58—105.

«Був Михайло Петрович чудовим батьком і чоловіком і мав щастя, бо його дружина була небуденної інтеліґенції й чулою жінкою, а діти талановиті й добре виховані, хоч успадкували батьківський твердий характер. Взагалі можна сказати, що М. П. Драгоманов був білий крук серед тодішньої російської еміґрації не тільки в Швайцарії, а може й на цілому світі». «Доктор Вебер-Баулер не раз бачив Драгоманова, коли він уже хорував на «аневризм аорти» і міг кожної хвилини несподівано вмерти. Але Драгоманов тримався з правдивим спартанським стоїцизмом і завжди посміхався і безперестанку працював». (стор. 90).

«Тут можу ще занотувати його (А. М. Ляхоцького-Кузьми) свідоцтво, що сім'я Драгоманова жила в Женеві дуже скромно, навіть можна сказати, бідно, як справжні еміґранти. Сам Михайло Петрович часто ходив у потріпаному піджачку. Він ніколи не вмішувався в справи друкарні і не мав жадних грошових непорозумінь. Завжди мав добрий гумор, ніколи не кривив душею і висловлював свої побажання й вимоги щиро, просто й одверто». (стор. 91)

«Як у родині так і серед громадянства Драгоманов був зразком людини щирої і одвертої... Логіка, пам'ять і ерудиція Драгоманова були просто феноменальні. Він міг буквально забити противника непереможними арґументами. Тому Драгоманова або ненавиділи або обожнювали». (стор. 88).

На жаль, досі нема загальної історичної монографії про цей чи не перший український еміґраційний центр у Женеві, не зібрано й не каталогізовано усіх чималих архівних матеріялів, що там у різних місцях і роках нагромаджувались. Дві головні, на архівних матеріялах побудовані цінні праці — Михайла Грушевського і Євгена Бачинського[34] мають тематично частковий характер — «соціялістичний гурток» у першого і «українська друкарня» у другого.

Видання женевської друкарні українською мовою органічно поєднують міжнародний аспект ідеї Вільної Спілки з актуальними потребами Українського Відродження кінця XIX ст. Це п'ять товстих збірників *«Громада»* (1878-82), брошура Драгоманова під назвою *«Як наша земля стала не наша»* (Женева, 1877); уже заголовок вимовно поєднує вибухове селянське, аґрарне чи земельне питання з відродженням української нації. Того ж 1877 року Драгоманов почав друкувати в Українській Друкарні свою важливу (і може незакінчену) працю так само з самовимовним наголовком: *Пропащий час. Українці під московським царством, 1654-1876.* Пропащим часом — від союзу з Москвою 1654 р. до царської заборони українства 1876 року — Драгоманов історично узагальнює Емський указ як взагалі показовий для долі України в складі російської імперії і як такий, що суттю речі касує українсько-російський альянс. 1877 року українська друкарня в Женеві видає брошуру Драгоманова *«Вольності Війська Запорозького»*. Вона нагадує про дорогу Драгоманову істо-

---

34 М. Драгоманов. *«Література українська проскрибована урядом російським». Правда* (Львів), 1878, ч. 18—23; також книжкою. Ілько Борщак. *Драгоманов у Франції.* Мюнхен, 1957.

ричну традицію України — вільнолюбність, свобода і гідність людини, непідлеглість. Важливим було видання женевського центру товстенької книжки під докорінним заголовком: *Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії* (Женева, 1890). Уміле активне плекання зв'язків Женевського центру із західноевропейськими й громадськими діячами та колами уможливили Драгоманову здійснити один із найважливіших його «амбасадорських» чинів — меморандум під назвою *«Література українська, заборонена урядом російським»* (Женева 1878, французькою мовою, виданий поза Женевою також італійською, еспанською і українською мовами).[35] Цей майстерний зразок лапідарного стилю (поєднання стислости, речевости і виразности) Драгоманов спішно сам написав, видав і одвіз на перший світовий літературний конґрес у Парижі 22 червня 1878 року. Головував тоді там Віктор Гюґо.

Всього «Українська Друкарня» Женевського центру руху Вільної Спілки видала за 42 роки свого існування (1876-1918) 112 видань, не рахуючи великого числа ріжних летючок, відозв, «листків» тощо. Із того — 37 книжок українською мовою, 3 французькою, 1 сербською, 1 білоруською, 71 російською (зміст останніх мав здебільша українську антицентралістичну спрямованість). Ці підрахунки Євгена Бачинського (див. стор. 69-70), на його думку, радше применшені, охоплюють продукцію тільки «Української Друкарні» під рукою друкаря Антона Ляхоцького. Цілість публікаційної продукції Женевського центру очевидно значно більша.

Незвичайно скомпліковану історію Женевського центру утруднено для стислого викладу тим фактом, що до цього міжнародного форпосту України всіляко простягали свої руки як урядові, так і революційні кола Росії. Всілякі російські містифікації, шпигунства і провокації були майже безперервні. Треба сказати і те, що Драгоманов сам багато і аґресивно займався російськими проблемами, мав щодо росіян свою продуману селективну тактику. Він шукав не популярности серед росіян, а шансу ідейно вирвати з-під великодержавно-централістичної отрути окремі елементи, мав деякі тимчасові успіхи, насамперед у гуртку російських анархістів прудонівсько-бакунінського штибу. Сееред них був Н. Жуковський, по словам Драгоманова, «західник і федераліст, малощо не українофіл», (див. Грушевський, стор. 90), при цьому посилається на видану в «Українській Друкарні» брошуру Жуковського *Реформи і революція* (Женева, 1878) як на приклад наближення росіянина до позицій руху Вільної Спілки. В журналі «Община» (1878, ч. 5) Жуковський писав: «У теперішній офіційній Росії „всеросійського" тільки і є, що цар, солдат... російський жандарм, російський шпигун, а народу всеросійського нема».[36] Також Павло Аксельрод (бувший засновник

---

[35] *Политическія сочиненія М. П. Драгоманова.* т. І. Париж, 1905, стор. 173, 174.

[36] М. Драгоманов. *Листи до Івана Франка та інших,* т. І. Львів, 1906, стор. 135—137; те ж у Грушевського, цитоване, стор. 90—93.

«Робітничого Союзу» в Одесі) позитивно зрезюмував драгоманівську критику централізму й тероризму російських соціял-революціонерів в «Община» 1878, ч. 8-9.

Це був час, коли провідна тоді російська революційно-терористична організація «Черный Передел», з центром у Петербурзі і Женеві, порівняно більш успішно ширила свій вплив в Україні, а водночас із своїх соціял-великодержавницьких міркувань відмовляла українцям право на власну незалежну організацію українських соціялістів. Мало того: «чернопеределецы» своїм антиурядовим терором на території України майже провокативно зривали і так вузенькі можливості леґальної відродженської праці української Громади та змагань українських «земців» за конституційні реформи і права.

В Женеві керівною закордонною групою «Черного Передела» була група Г. Плеханова, Л. Дейча, Стефановича та ін., яка еволюціонувала у напрямі догматичного марксизму (співпрацювали з ними й деякі польські соціялісти). Це був важливий для майбутнього історичний пункт: розвиток на два напрямки — великодержавноросійський марксизм і федеральна демократія Вільної Спілки — Плеханов і Драгоманов. Найбільшого загострення політичний бій між ними дійшов у 1880-81 році. У зв'язку чи без зв'язку з цими боями в Женеві (це важливе питання для окремого досліду), але у всякім разі якраз на початку женевської боротьби навесні 1880 року в Україні сильний київський осередок «Черного Передела» на чолі з Е. Ковальською перетворив себе на «Південноросійський робітничий союз» з новою власною програмою. (УРЕ, т. 11, стор. 163; Ковальская Е. *Южнорусскій рабочий союз*. Москва, 1926). З свого боку, Драгоманов, повідомляючи докладно Франка, з чого загорівся бій і навіть натякаючи на якийсь «підкоп» під соціял-централістів в Україні, пише, що в Женеву привезла делеґатка «від якогось південного кружка (Драгоманов не уточнює назви) програму хоч і «чорнопеределецьку», але все таки федеральну та ще й з цитатами із «Громади». З тим, що програму мала б «виправити комісія з Стефановича, Дейча, Плеханова, Жуковського і мене», — пише Драгоманов. Ця новина з України сполошила Плеханова й компанію, і вони «заховали» прислану програму (копію для Драгоманова взяли в нього, і Стефанович спалив її), а на Драгоманова зробили публічний донос, буцімто він передав програму царській поліції. Зробили це «Відкритим листом» в липні 1882 за підписами В. Засуліч, Дейча, Плеханова.[37]

Не вважаючи гідним спростовувати злочинницькі наклепи, Драгоманов порвав зв'язки з усіма російськими соц-революціонерами, включно з анархістами. Вся увага його тепер в Україні: його журить самотність українського селянства в боротьбі за землю, хліб і правду (стаття «Українські селяни в неспокійні роки, 1880-82» зб. «Громада» ч. 5, 1882); журить, що Україна стала чи не головним театром терористичної війни між урядом і українськими «народоволь-

---

[37] Петрункевич Иван Дм. *Нз записок общественного деятеля. (Архив русской революции* XXI). Берлін, 1934, стор. 100.

цями», що в їх особі українська молодь складає рясні датки своїм життям (Желябов, Осинський та ін.). Між цими двома сліпими з ненависти силами діють численні українські земські діячі: «Ми однаково проти убивства з-за рогу і проти шибениці», — заявив Іван Петрункевич під оплески таємного з'їзду земців у Харкові 1878 року, відхиляючи звертання уряду до земців помогти проти терористів і стверджуючи цим політичну незалежність земців.[38] Та не вдаються спроби українських земців на чолі з Ліндфорсом і Петрункевичем ні домогтися від уряду коституційних реформ чи бодай полегшення деспотичного режиму — ані припинення терору революціонерів. Драгоманов помагає земцям, редагує і друкує в «Українській Друкарні» спільний з ними журнал «Вольное слово», де публікує програмову брошуру Петрункевича «Очередные задачи земства». Ініціятива таємного з'їзду земців 1878 р. у Харкові, (де, між іншим, з успіхом виголосив доповідь знаменитий філолог Олександер Потебня) і з'їзду 1878 р. в Києві (роком пізніше і в Москві) призвела до утворення «Земського Союзу» в 1881 році. «*Политическую програму общества Земськiй Союз*» (з «добре розробленим проєктом конституції») Драгоманов видрукував у Женеві (мабуть, не без доторку його редакторського пера).

Помагаючи українським земцям, Драгоманов сприяв залученню їх до процесу Українського Відродження. Лідер харківського гуртка політиків Володимир Мальований провадив аґітацію серед земців і «прийшов до вимушеного компромісу з ними» (Є. Чикаленко, *Спогади...*, стор. 132). Докладніші дані про зв'язки Мальованого з Земським Союзом мені не доступні. М. Грушевський про земців пише:

> «Він (Драгоманов) ішов почасти за своїми власними переконаннями, пророблюючи еволюцію від безначальної спілки громад «Переднього слова» 1878 р. як кінцевої мети, до федеральної конституції «Вільної Спілки» як ближчого завдання — що виявилось потім (1884), як резюме його власних міркувань з сим земським конституційним рухом, котрого виявом став отсей «Земський Союз». Рух підіймався якраз найбільше на Україні, серед людей ближчих Драгоманову і старій громаді (одним з найбільших його репрезентантів був брат С. Ф. Русової, Ліндфорс) і без сумніву робив вплив на Драгоманова, так гірко розчарованого в соц.-революційних колах». *(Грушевський,* стор. 95)

У вихорі тайних і явних дій уряду, з одного боку, а з другого — розгри трьох антидеспотичних діючих в Україні сил — Громади, «київських бунтарів» — народовольців і земців (потім Земського Союзу) для «спільної програми дії» — зв'язаний з Громадою Драгоманов, мабуть, хотів (а гарячий вільноспілковець В. Мальований активно й пробував) єднати ті сили, чим «налякали уряд», інформований своїми шпигунами (див. документальні дані у Рябініна-Скляревського, цитоване під ч. 2, стор. 154-155). Незабаром у ці дивні многозначні роки прибуває до Женеви А. Мальшинський в ролі «спе-

[38] Див. примітку ч. 29.

ціяльного делеґата» земців чи Земського Союзу (як його називає Богдан Кістяковський у цитованій праці про Драгоманова), прибув з метою закласти в Женеві журнал «Вольное Слово» (1881-83) як орган і на гроші «Земського Союзу», від імени якого запросив Драгоманова на співробітника, а потім і редактора «Вольного Слова». Гра була велика, спокуса (з України, українських земців) майже невідразна. Драгоманов погодився, але взяв фактично журнал у свої руки і свою «Українську Друкарню», бувши (може й надто) певний у доброму земському джерелі грошей. «Вольное Слово» здобуло велике поширення, а з ним — і драгоманівські ідеї Вільної Спілки. Драгоманов уже з третього числа «Вольного Слова» почав друкувати в ньому з числа в число свою фундаментальну для руху Вільної Спілки працю «Историческая Польща и великорусская демократія».[39] Цей твір, за висловом Грушевського, «найкраще з публіцистичних писань Драгоманова при всій сорозмірності й об'єктивності тону своїми критичними замітками болюче зачепив уже й так напружені нерви російських і польських його супротивників». (Грушевський, цитоване, стор. 94).

Драгоманов справді точно і речево намацав у російських і польських соціял-великодержавників їхнє ще феодальне історичне коріння, органічну переємність тієї великодержавної хвороби. Встала широка і глибока історична панорама трагічних взаємин трьох чи не найчисельніших слов'янських народів і конструктивна ідея їх полагодження на користь усього Сходу і південно-Сходу Европи. (Цікаво, що майже в той саме час подібну спробу аналізи польсько-українсько-російських взаємин зробив — але з консервативних, а не радикальних позицій! — Пант. Куліш у його «Истории возсоединенія Руси» 1873-77).

І все ж таки праця Драгоманова дала гідну й нищівну відповідь противникам не так *критикою* їх, як політичним та світоглядовим *кредо* лідера руху Вільної Спілки. Викриваючи псевдоінтернаціоналізм та псевдокосмополітизм соціял-великодержавників, Драгоманов пише в цьому творі:

> В суті своїй ідея космополітизму і людства зовсім не супротивна ідеї національности, а являє тільки її дальший розвиток» (ст. 140). «Само поняття про ідеал людини складалося і продовжує складатися із абстраґування («отвлеченія») кращих властивостей індивідуумів, корпорацій (як видів праці) і націй, і тому проґрес самого цього ідеалу зовсім не вимагає стирання всіх ріжноманітностей людини, а навпаки — їх постійного розвитку (космополітизм і гуманізм виключають тільки національні антипатії, національну виключність, кличуть до переборення національних хиб». (стор. 140-41). В Росії поняття інтернаціоналу змішують з поняттям імперії». В Росії ж від неточности терміна «нація», «національний», і вживання його на французько-якобінський спосіб, в сенсі державному, і особливо від змішування ідеї космопо-

[39] Черкезов В. *Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими революціонерами.* Женева, 1882, стор. 63.

> літизму з ідеєю обрусенія сталося найбільш страховинне непорозуміння, яке привело до того, що дуже багато російських соціялістів найсерйознішим способом прийняли формулу інтернаціоналу «Пролетарі всіх країн єднайтесь!» у такому вигляді: «Пролетарі всіх країн, підвладних російській державі, обрусевайтесь!» (стор. 141-42). «Всякі ідеї всесвітні, ... але практичне застосування їх, способи пропаґанди і організації ... неминуче мусять бути льокалізовані». (стор. 146).

У повищій філософській дефініції поняття ідеалу людини є майже всі секрети політичної думки, програми і навіть тактики Драгоманова. Драгоманівське поняття людини трохи нагадує поняття Канта про людину — як істоту, що «має сенс для добра в суспільстві, який відрізняє людину від тваринної відрубности». Із такого людяного поняття людини в Драгоманова логічно виходить друга його принципова теза — *обов'язковість етики для політики.* Із відомим крилатим висловом *«чисте діло вимагає чистих засобів»,* що став постійним девізом його життя, Драгоманов відкидає російсько-марксівське й народницьке «ціль виправдує засоби». Навпаки, каже він, засоби визначають ціль, осягнену з їх допомогою.

У питанні нівеляції людей і націй цікава драгоманівська критика «Набату» (1878), органу російських якобінців-бланкістів, поміщеної в ньому статті «Революція і національності», в якій згладжується національності і т. п. завдяки державам і торгово-промисловому проґресові, на думку «Набата», усе сприяє «усуненню національних особливостей, нівелюванню людей, зведенню їх під один загальнонаціональний, загальнолюдський тип.» Це підготовка торжества «ідей братства і рівности» — пише «Набат».

Реферуючи ці погляди «Набата», Драгоманов нагадує, що якобінці так хотіли знівелювати не тільки діялекти й самоуправу провінцій, а й німецьку та італійську мови, «що їм вони протиставили мову французьку як *національну»* (стор. 148). До цього Драгоманов ілюструє проблему досвідом примусової русифікації України:

> «за нашими спостереженнями над овеликорушеними українцями, коли національний характер розкладається під чужим невільничим впливом, то виходить таким чином суміш, яка засвоює переважно погані якості чужої національности і втрачає саме добрі якості своєї» (стор. 151). Драгоманов підкреслює, що в протилежність російським політикам «майже всі учені філологи і етнографи в Росії і закордоном погоджуються з тим, що Росія не одноманітна», «одноманітніїть» Росії проповідують тільки газетні невігласи. Але уряд Росії відкидає голос перших, керується голосом других» (стор. 155).

Головне заборало і гарантію проти нівеляції людини і людських націй уже в реферованому творі Драгоманова являє *політична свобода, права людини і громадянина,* закріплені конституцією. На Заході усвідомлення цього зародилось ще у 17 ст. і потім поволі закріплювалося *правом.* Драгоманов щодо цього був західником. Першорядний знавець справи — Богдан Кістяковський, розглядаючи цю проблему в Драгоманова, твердить, що в Росії хоч і було по-

няття політичної свободи, та завжди воно було неповним, звуженим, недодуманим до кінця, навіть у російських західників Герцена і Тургенєва, не кажучи вже про народників П. Лаврова і Н. Михайловського. Кістяковський пише: «Драгоманов був у певному сенсі і першим проповідником у Росії значення свободи, здійснимої тільки при конституційних установах». (Б. Кістяковський, цитоване, стор. XIII-XIV).

В «Исторической Польше и великорусской демократии» дано ваговиті критичні зауваги також супроти марксизму. Цей твір Драгоманова явив важливий крок до синтези програми «Вільна Спілка», яка ніби залишала позаду «Комуністичний Маніфест» Маркса, а почасти, то й вульгарний лібералізм та наївну віру в проґрес XIX століття, не кажучи вже про їхню дальшу вулґаризацію російськими і східно-европейськими соціял-революціонерами та псевдолібералами.

І мабуть, саме оця суверенність та висока культура політичної думки Драгоманова — діяча, що говорить від майже незнаної «плебейської» нації, мабуть, чи не найбільше розлютила зарозумілих соціял-великодержавників.* Вони ще раз оголосили Драгоманова «царсько-політичним аґентом»[40] і навіть «не завагалися стежити за кожним кроком Драгоманова в надії піймати його на якомусь неблагородному вчинку» (Бачинський, цитоване, стор. 92; тут Бачинський пише, що під псевдонімом Черкезова В. ховався автор брошури В. Чернов). Драгоманов з почуття гідности не спростовував цей наклеп, натомість потопив весь цей, мовляв він, «революційний бруд» у морських глибинах свого вище зреферованого твору. Навколо земського делеґата А. Мальшинського звели провокації, з одного боку, граф Шувалов, член «Священної Дружини», а з другого боку Віктор Чернов. Провокації мають силу в організаційних справах, але цільного сильного духа вони не повалять, а часом мимоволі і підсилять. На варстаті «Вольного Слова» Драгоманов поширив по всій імперії свої ідеї, опублікував головну програмового значення працю. Схо-

* М. Грушевський пише з приводу безоглядного очорнювання Драгоманова:

> «З серед ріжних їх випадів на мене робить найбільше враження позиція занята в сій нагінці покійним Лавровим. Коли тодішній лідер, польських соціялістів-революціонерів Стан. Мендельсон в лондонськім Przedświt 1891 р. переїхався ще раз по сім інциденті, зачепивши колишній комітет Народної Волі і «якогось» Драгоманова, начебто еміґранта, що на рептильні гроші при помочі правительстренних фіґур і звичайних шпиків видавав у Женеві журнал «Вольное Слово»..., — Лавров відповів листом, де взяв в оборону комітет, а про Драгоманова висловивсь так: первий безразличен как для меня так і для моих друзей русских соціалистов». (Грушевський, стор. 95)

40 *Архів Михайла Драгоманова, том І: Листування київської Старої Громади* з Михайлом Драгомановим (1870—1895). Варшава, 1937, стор. 360. (Цінна примітка з посиланням на статтю: «Володимир Григорович Мальований, 1843—1893». *Україна*, 1926, IV- мені недоступне).

пивши таку жарину в руки, Шувалов відкинув її і мусів виправдуватись за свої грошеві підмоги Мальшинському перед «Священною Дружиною».[41] А Віктор Чернов (Черкезов) у безсилім гніві очорнень Драгоманова тільки побільшував-перебільшував сумнівні успіхи Шувалова.

Із нової провокації (цим разом з двох боків!) Драгоманов вийшов покищо ідейним переможцем. Покищо, бо рух Вільної Спілки ще мав закріпити себе самого і прискорити відродженську консолідацію трьох діючих в Україні сил: Громади, Земського Союзу і наших «південних» народовольців. На війні як на війні: Драгоманов, загнавшись у боротьбі сам за ворогом далеко в поле, залишився сам (Подолинський після зруйнування його батька ген-бернатором Чертковим захворів, збожеволів і помер, Павлик виїхав до Галичини будувати УРП — радикальну партію, під урядовим терором* Громада припинила допомогу, Земський Союз розпустився).

Часткова перемога коштувала дорого — часу, здоров'я, матеріяльного вичерпання Женевського центру руху. Про цей найприкріший час Драгоманов подає в листі до киян, між іншим, таку подробицю:

> В маю 1883 р. я зостався вже зовсім як Робінзон Крузо в богоспасаємій Женеві. Випровадивши жінку з дітьми на море (по конечному наказуванню лікарів по меншій мірі для двох) — випровадивши на позичені гроші, я зостався з 30 фр. на все літо, навіть без обіда — з кредитом у молочарні, як колись в часи студенства.» (цитоване у Грушевського, стор. 93).

«В сім тяжкім положенню, — пише Михайло Грушевський, — виручило Драгоманова тільки замовлення на політичну програму, що він дістав від якогось гуртка політиків, як вони звуться в тодішній кореспонденції. Ініціятором по деяким відомостям (Кістяковського в його біографії Драгоманова. *Политическія сочиненія*) був Микола Ковалевський.» (Грушевський, цитоване, стор. 97). Мова тут про гроші на видання книжкою програми українського товариства «Вільна Спілка».*

41 М. Драгоманов. «Національне питання в Росії». *Собраніе политических сочиненій М. П. Драгоманова, т. II.* Париж, 1905, стор. 866.

* Посилання історика на Кістяковського дуже влучне. Богдан Кістяковський — замолоду активний діяч вільноспілкових «гуртків політиків», за порадою Драгоманова (замість іти в підпільний соц-демократичний рух) мав їхати на Захід вивершити освіту. Так і зробив і скоро став науковою зіркою соціології і права з міжнародним ім'ям. До кінця життя зберіг пошану до Драгоманова, двічі видав його політичні твори. Беріг пам'ять про «вільно-спілкові» пригоди своєї молодости (Василенко, Н., див. джерело ч. 18). В праці про Драгоманова Кістяковський пише про організатора гуртків політиків Миколу Ковалевського:

> «... але серед членів Старої Громади були і безумовні прихильники Драгоманова. Один із них Мик. Вас. Ковалевський (1843–1897) вважав за потрібне навіть вийти із Громади, аби мати повну свободу організації підтримки Драгоманову, коли ки-

Із опублікованого частково у Варшаві «Архіву Драгоманова» (1937-38) можна бачити, що Драгоманов одержував з України листи і від членів «гуртків політиків» (напр., від Михайла Василева, що був раніш членом вільноспілкового «Гуртка 13-ти») з висловами моральної підтримки. Але загалом фактична допомога дещо забарилася, мабуть з двох причин: по-перше, субсидію Земського Союзу було обірвано раптово, без попередження; по-друге, Микола Ковалевський тоді був в осередді особистої трагедії: до вичерпання на сибірських висилках здоров'я додалось божевілля на Карській каторзі його дружини Марії П. Ковалевської (в 1881 році, як подає в цитованій праці Джордж Кеннан, посилання ч. 19)

Поки «вільноспілковці» в Україні на чолі з Миколою Ковалевським і Володимиром Мальованим готувались підкріпити і приспішити Драгоманова з програмовим і організаційним завершенням руху Вільної Спілки, — імперська політична поліція вже знала й зрозуміла про що йдеться і підсунула у важливу фінальну акцію руху Вільної Спілки свого аґента-провокатора — цим разом члена «Народной Волі» Сергія Дегаєва. Цей провокатор з кінця 1881 р. став навіть членом центральної групи військових організацій Народної Волі (*Вибрані твори*, стор. 335). Мальований знався особисто з народовольцями (зокрема в тюрмах і висилках). Він тепер діяв серед «південних» народовольців задля залучення їх до руху Вільної Спілки. Дегаєв прикинувся таким прихильним до Вільної Спілки народовольцем і може навіть лідером цілої групи таких. (В «Автобіографії» Драгоманова він фіґурує в такій ролі — хоч під підозрою). Вважаючи Дегаєва своїм ідейним здобутком, Мальований нелеґально прибув до Женеви в товаристві провокатора. Розрахунки «охранки» були досить точні. Коли Мальований привіз із собою програмові матеріяли і дезидерати українських земців, то Дегаєв — російські народовольські комплекси (терор, революція, всеросійськість і т. п.). В дискусіях Драгоманова з делеґатами з України над текстом програми товариства «Вільна Спілка» гості плянували товариство не як українське, а як всеімперське, всеросійське і при тому — революційне — та із земською схемою районування імперії на земсько-адміністративні області самоуправління. В першому Драгоманов рішуче розійшовся з делеґатами. Але на пункті земського самоврядування областей земсько-адміністративних пішов на компроміс із бажання здобути українських земців для «Вільної Спілки». Зрештою

ївська й інші Громади цілковито зреклись політичної діяльности і цілком відійшли у культурну працю. Ковалевський був найбільш невтомний і головний організатор матеріяльної і моральної підтримки, що її давали Драгоманову з вітчизни. Він об'єднав усіх інших членів Старих Громад, що остались вірними ідеям Драгоманова, і провадив якнайенерґійнішу пропаґанду й аґітацію цих ідей, здобуваючи нових прихильників їх, задля того постійно їздив по всій Україні. За його наполяганням і на зібрані ним засоби було видано твір Драгоманова «Вільна Спілка» (Кістяковський, цитована праця, стор. LXXII).

до повного тексту програми не договорились, і гості повезли з собою, мабуть, тільки фраґменти, видруковані в «Українській Друкарні». Драгоманов після тих дискусій написав програму сам і по-своєму з просторими поясненнями й коментарами. Урахував єдино побажання земців. Участь провокатора в дискусіях не зірвала створення програми, але організаційному завершенню руху перешкодила. Мальованого по повороті з Женеви було арештовано в Києві 1884 р. і цим разом запроторено аж у Якутію. Він тікав знов і по дорозі помер у Томському, не добравшись до України.[42] «Задумане політичне товариство вмерло на самому початку», — пише Драгоманов сухо і коротко в «Автобіографії». Але за цим сухим лаконізмом ховався справжній відчай. Біограф свого вчителя Богдан Кістяковський нотує цей відчай так:

> «В грудні 1885 р. в листі до Івана Франка Драгоманов скаржиться, що сидить без діла. Потім він додає, що іноді він цілком об'єктивно передбачає можливість нервового удару або божевілля, коли ж у нього з'являється думка про самозгубство, то його стримує не так турбота про дітей, як про невиданий ще третій випуск «Політичних пісень українського народу» (Кістяковський, цитоване, стор. LXXI).

Характерне оце звертання вичерпаного бійця до першого задуму молодости — «політичних пісень українського народу», де, як зазначено на початку цього розділу, вперше зародилась у Драгоманова молодеча універсальна ідея Вільної Спілки. Може це був тільки міраж? Добрий міраж цінний не сам собою, а тим, що кличе йти і робити добрі речі. Драгоманов зробив їх багато — виконав майже всі завдання, що ставив перед собою і Женевським центром (див. мотто до цього розділу). Поза великим ідейним літературно-видавничим доробком та відсіччю противникам — виконано і це тоді ставлене ним завдання: «організація на українських землях в Росії і в Австрії політичних гуртків» визволення українського народу. В попередньому розділі згрубша віднотовано близько півтора десятка таких гуртків. Зроблена робота, створена епоха не вмирають так просто; і вчений дослідник не може бути «без діла». Очевидно Драгоманов у моменті упадку сил усумнився у власній панацеї Вільної Спілки, а зокрема в непосильній, отже й непотрібній тезі перебудови імперії, що позначалась навіть у синтезі програми українського товариства «Вільна Спілка». Про неї на закінчення кілька слів.

IV. Політична програма товариства «Вільна Спілка»

Тут провокаційний задум «охранки» не вдався. Уже у вступі до програми Драгоманов, усупереч суґестіям провокатора Дегаєва, категорично підкреслює, що програма «НЕ всеросійська, а пристосована до області, заселеної *українським чи малоруським* племенем — від

---

[42] Євген Пизюр. «Конституційна програма і теорія М. Драгоманова». *Листи до Приятелів*. 1966, ч. 8—9—10, стор. 1—11.

східніх повітів Царства Польського до передгір'їв Кавказу (стор. 4, курсив Драгоманова). А перший рядок першого параграфу програми каже: «В землях, заселених українським племенем, повинно бути засноване товариство «Вільна Спілка — Вольный Союз», яке поставить своїм завданням роботу для політичного, економічного і культурного розвитку українського народу і замешканих серед нього чужоплеменних колоній». (стор. 7). Всеросійськості протиставляється також підкреслений на окладинці *міжнародній* характер програми.*

З тактикою практичного політика Драгоманов (хоч б задля обережних українських земців) не висуває надто термін «національний» чи тим паче «самостійний» (політичні мелодеклямації самостійности, без сили їх підперти не раз зривають самостійність, унеможливлюючи перші практичні кроки до неї). Парадоксальну суперечність свою між універсалізмом програми і її конкретними політичними плянами Драгоманов з подивугідною майстерністю переборює у синтезі «Вільної Спілки». Тут йому стає у пригоді його вже зреферована вище високо людяна філософія людини, теза політичної свободи людини і громадянина, закріпленої конституцією. Спираючись на ці засади, Драгоманов з повною достеменністю і без жадного націоналізму дає в програмі яскраве *українське* самовизначення товариства «Вільна Спілка». Далі в програмі спирає його на своєрідно зформульований постулят і вимогу «політичної свободи, в яку входять: «права людини і громадянина», «свобода вибору місця життя і занять», «недоторканість національности (мови)», «свобода совісти (віри і невірря) і кожного богослужіння та обрядів», «недоторканість особи», свобода промов, преси, театрів і навчання, зборів, товариств і т. д. «Постава питання про права людини і громадянина в програмі цієї Спілки повинна цілком задовольнити і національні прагнення» (стор. 37). Вже відома була раніше висловлена деінде думка Драгоманова: «Безумовно, ми не думали б заперечувати право на повне відокремлення від російської держави. Але... дуже велика *сила* потрібна, щоб здійснити це право».[43] А тут практичнополітичну частину програми Драгоманова уявляв так праґматично, реально-конкретно, що розраховував її здійснення на «період одного політичного покоління» тобто на яких 14-15 років! (стор. 108). Тому, очевидно як початок і перший крок у другому найважливішому параграфі програми стоїть старанно розроблена і безвиняткова вимога «самоуправління» по всіх російських і неросійських землях імперії на засадах «автономії земських одиниць — громад, повітів,

---

* Ця видана на кошти «гуртків політиків» книжка «Вільна Спілка» має на окладинці графічно-мальовничий титул на восьми мовах: російській, українській ,польській, болгарській, староєврейській, німецькій, французькій, латинській. На титульній сторінці коротше: *Вольны Союзъ — Вільна Спілка. Опытъ украинской политико-соціальной программы. Сводъ и объясненія М. Драгоманова.* Женева, типографія «Громади», 1884.

[43] М. Драгомановъ. *Внутреннее рабство и война за освобожденіе.* Женева «Українська Друкарня», 1877, стро. 34.

областей» (а не самовизначення недержавних націй і національностей). Цей відтінок Драгоманов компромісно взяв із «Политической программы Земського Союза», розрахованої на сподівані поступки уряду земському рухові. Уже було згадано вище, що на цей компроміс пішов іще раніше лідер «гуртків політиків» Володимир Мальований, коли провадив у Харкові серед земців переговори і аґітацію за Вільну Спілку (Чикаленко, цитоване, стор. 132). Доречі, в принципі такою ж була тоді і Швайцарська федерація. В поданому в програмі проекті децентралізації імперії із самоуправлінням областей, (на які поділено і етнографічну Росію), Україну представлено як три автономні в самоуправлінні області: Київська, Харківська, Одеська (тобто, Правобережжя, Лівобережжя і Степ). Західно-українські землі взагалі не трактовано в корпусі параграфів статуту, але в пояснювальній частині їх згадано, як природну частину «українського племени» (стор. 48). Як конкретний політичний діяч і борець, Драгоманов не включав у програму всього того, що думав і писав, зокрема свого повнішого визначення нації, як *національно-територіяльно-етнічно-історичної цілости* напр., у його статті «Науковий метод в етнографії» (*Товариш*, зб. Львів, 1888). Зрештою, ті, хто легко засуджують федералізм і брак сенсу незалежности в Драгоманова, повинні пам'ятати, що брак такої термінології знаменито надолужено з першого уступу програми, ба навіть у її заголовку уконституюванням українського політичного товариства «Вільна Спілка» як цілком незалежної і самостійної організації українських визвольно-політичних сил, а при тому програма ясно намічає подібну самоорганізацію інших поневолених народів імперії та їхню Вільну Спілку.

У синтезі програми органічно включено виразні пункти драгоманівського етичного і практично-творчого соціялізму: обмеження годин робочого дня, прогресивний податок залежно від ступеня заможности, посередницькі суди, між робітниками і власниками, зменшення тягарів військової повинности та інші пункти соціялізму і соціяльного законодавства — як воно щойно пізніше здійснювалось і ще здійснюється в Західній Европі і США. Програма передбачає не боротьбу кляс, а їхнє співробітництво, заперечує зокрема диктатуру будьякої кляси, в тому й пролетаріяту.

Але повна аналіза тексту програми «Вільна Спілка» справа не цього есею, а спеціяльної монографії. При всій стислості викладу ця невелика розміром книжка являє собою наче енциклопедію з довідками і оцінками маси явищ і проблем як в аспекті історичного минулого, так і політичної сучасности-майбутности. Вона заслуговує аналізи по окремих її аспектах. Важливу наукову розробку конституційної теорії і програми Драгоманова розпочав, та не знати чи продовжив вдумливий дослідник проф. Євген Пизюр.[44] Міжна-

---

[44] Мих. Могилянський. *Первая Государственная Дума.* С. Петербург, 1907 (розділ «Союз Автономістов и національные фракціи в Гос. Думе», стор. 111—14).

родні авторитети політичних наук і навіть компетентні росіяни дуже високо оцінили програму «Вільна Спілка».*

20 років по виході книжки «Вольный Союз — Вільна Спілка», коли вже відійшли в минуле недавні політичні баталії Драгоманова з російськими соціял- і лібераль-централістами (головно Ленін з його сухою водою «демократичного централізму» заперечував Драгоманова), Петро Струве освічений речник конституційно-демократичної опозиції писав:

> «Драгоманов перший дав російській демократії широку і ясну політичну програму. Він перший ясно і чітко вияснив російському суспільству сенс і значення конституційного ладу і зокрема й особливо прав особи, самоуправління». «Бувши в політиці справжнім ученим, він ясно схоплював усю велитенську важливість і складність соціяльної боротьби нашого часу і питання про соціялізм він ставив як проблему політичної і соціяльно-економічної творчости, здійснюваної в реальній політиці. І в цьому сенсі він був представником не псевдонаукового, доктринального, а істино-наукового чи позитивного соціялізму». П. Струве. «Від редакції» видавництва «Освобожденіе». *Собраніе политическихъ сочиненій М. П. Драгоманова.* Париж, 1905, стор. V–VI).

В підтексті кінцевих слів цитати із Струве звучить потвердження вище висловленої думки, що «Вільна Спілка» Драгоманова стала антитезою «Комуністичного Маніфесту» Маркса. Вона прямо протиставилась популяризації «Ком. маніфесту» в брошурі Плеханова «Социализм и политическая борьба» видання «Группы освобождения труда» (див. *«Вільна Спілка»* стор. 73).

Михайло Грушевський свідчить, що програмову книжку «Вільна Спілка» «в національних українських кругах було стрічено холодно і навіть неприязно», (Грушевський цитована праця, стор. 98). І це може найбільше спричинило в Драгоманова ту кризу, про яку він висповідався найближчій йому душі — в листі Іванові Франкові в грудні 1885 р. (див. вище). Хто зна, може в ньому захиталась та певність, яку висловив 20 років на початках розгортання його праці для українського руху Вільної Спілки: його заклик «творити нову всеслов'янську партію вільну, народно-федеральну, що їй одній може

---

* Макс Вебер, провідний соціолог-мислитель Заходу, писав: «Велика сила Драгоманова полягає в синтезі економічних і національних ідеалів і в його міцному сенсі про те, що є можливе в етнографічних умовах і економічних обставинах сучасности.» (Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected writings. New York, Ukrainian Academy of Arts and Scienses, 1952, p. 124. Max Weber. «Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Russland». *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.* 1906, B. XXII, I.

Богдан Кістяковський бачив значення програми «Вільна Спілка» для всього Сходу Европи в її конституційній частині. Він пише: «Це взагалі був перший детально опрацьований проект конституційної реорганізації Росії» ... «найбільш характерною рисою цього проекту є вимога ширшого місцевого самоуправління. Проект, викладений у «Вільній Спілці», довгий час був єдиним.» (Кістяковський, цитована праця, стор. XX, XXII).

належати майбутність, тріюмф».[45] Із перспективи сотні років видно, що політичний чин і думка лідера руху Вільної Спілки ішли у майбутне. Досить згадати кілька прикладів:

Вихованці «гуртків політиків», руху Вільної Спілки взяли участь у створенні «Української Загальної Організації» (1897), пізніше очоленій М. Грушевським — два шляхи української стратегії («культурницький» і «політичний») зійшлися на один шлях змагань за державне Відродження України. Ми бачимо їх, «культурників» і «політиків», поруч у новопосталих українських політичних партіях, у подіях української Селянської революції 1902-05 рр., в українській фракції Державної Думи, у «Союзі Автономістів», куди вдалося здобути депутатів усіх народів імперії, в тому й декого з російських. Характерно, що про «Союз Автономістів» *із власного в ньому досвіду* написав недавній лідер вільно-спілкого «гуртка молоді» в Чернігові — Михайло Могилянський.[46] Прямий відгомін Вільної Спілки відчувається у «З'їзді народів» 1917 р. в Києві — уже державній столиці України. Ті досвіди Вільної Спілки подекуди відчуваються навіть у боротьбі за першу конституцію Союзу РСР. і трохи пізніше — у солідарному виступі 25 промовців-депутатів Української та інших республік СРСР, напр., на 2-ій сесії 3-го скликання ВЦИК СССР у Москві 12-15 квітня 1926 р. (Стенографічний звіт). Наступний поліційний терор знищив майже всіх тих промовців, але не їхній дух протесту проти засилля в Москві й СРСР великодержавного шовінізму й бюрократичного централізму. Нарешті, сталось так, що приблизно на соту річницю руху Вільної Спілки демонстративно проявилась міжнаціональна солідарність політв'язнів концтаборів СРСР — «День політичного в'язня в СРСР» 30 жовтня 1975 р. з протестаційною голодівкою («Вільна Спілка» за дротами!). В тому дусі визвольної спілки поневолених націй потрапляє навіть за кордон чимало документів руху опору в СРСР (див. *Национальный вопрос в СССР. Сборник материалов,* упорядкував Роман Купчинський. Видавництво «Сучасність», 1975, сторінок 420).

Головна сила тривалости ідеї Вільної Спілки у глибокому схопленні мети і засобів, а саме: 1) *політична свобода,* 2) *права людини і громадянина,* здійснені через 3) *самоуправління* і 4) *закріплені конституцією* для всіх без винятку людей і націй... Драгоманов досліджував історію політичної свободи і права людини в Европі і Америці.[47] Він критично реасумував попередні хартії і декларації свободи й права людини. Із глибин «темного царства» бюрократичного деспотизму-централізму евразійської імперії (серед симптомів світової кризи) Вільна Спілка подала українську версію вікового европейського міту свободи (в його швайцарській, нідерландській, фран-

---

45 *Mykhaylo Drahomanov. A Symposium and Selected Writings.* Edited by Ivan L. Rudnytsky. New York, Ukrainian Academy..., 1952, p. 17—18.

46 М. Драгоманов. 600 років Швайцарської Спілки (1891); «Старі хартії свободи». *Життє і Слово* (Львів), 1894 — одночасно і болгарською мовою в журналі Міністрества освіти *«Български оглед»*.

цузькій, англійській і американській іпостасях). Здається, на цьому шляху намічається розв'язка вічної проблеми організації життя і єдности людей і націй за принципом вільної спілки, тобто: *диференційованої єдности,* якою тримається неозора цілість і рівновага природи. В противагу до *тотальної єдности,* невільничої. До цієї давньої ідеї *єдности в ріжноманітності,* здається, ніяк не може чи не хоче дійти не тільки росіянин-централіст, а й сучасний американський суперортодоксальний ліберал.[47]

Нью-Йорк, 4. VII. 1976.

---

[47] C. L. Sulzberger. «Europs Restive Tribes», *The New York Times,*Jan.. 16, 1976, — p. 17. C. L. Sulzberger. «The Split Nationality Syndrome», *The New York Times* July 3, 1976, p. 21.

У першій статті термін трайбс (племена) посередньо імплікується в сенсі африканських племен у застосуванні до національностей і національних меншин Зах. Европи і СРСР. У другій статті шановний автор дивується, що Україна та інші з неросійських республік СРСР, не зважаючи на дане їм членство в Об'єднаних Націях, — «не зуміли винищити автономістичні сентименти в себе» (такий шедевр калькульованої «наївности»); тут же термін «шизофренія» вживається в імплікації до сучасних рухів самовизначення національностей і меншин СРСР та Західньої Европи. Автор щиро перейнятий турботою за мир і лад серед народів і держав світу. В листі під заголовком «Tribalism — big power centralism — free union» (з датою 9. II. 1976) я зазначив деякі спрощення в першій із названих статтей Зульцберґера, висловив думку, що централізм великодержав вносить чи не більше хаосу, неладу і воєн у життя народів світу, як малі нації і національності. Листа розраховано було на постійну рубрику в газеті «Листи до редактора» без надії на вміщення чи відповідь. Через 4 місяці з часу з вислання листа (9. II. 76), якраз на свята 200-ліття «Декляації незалежности» в числі за 3 липня 1976 «Таймсу» з'являється друга з вище названих статтей (про «синдром» національних меншин). Але поруч на сусідній шпальті того самого числа «Таймсу» видатно розміщено статтю знаного сучасного американського поета й драматурга Арчибальда Мекліша про «Деклярацію незалежности». МекЛіш підкреслює безвиняткову міжнародність «Декляації», оту як у ній сказано: «самозрозумілу істину, що всі люди створені рівними, що Творець обдарував їх певними невід'ємними правами, до яких належить життя, свобода і здобування щастя і що уряди встановлюються на те, щоб забезпечити ці права». (цитата з «Декляації незалежности» в українському перекладі в книжці: Арнольд Марголин. *Державний устрій Сполучених Штатів Америки.* Нью-Йорк, УВАН, 1956, ст. 49). МекЛіш критично відзначає, що в урядових колах США (включно з Конґресом) ніхто не звернув уваги на цей вселюдський міжнародний аспект тексту «Декляації» у зв'язку з її 200-річчям. МекЛіш цитує малозгадуваний лист автора тексту «Декляації» Джеферсона, який підкреслює її вселюдську спрямованість: «Це може бути для світу. Я вірю це буде: для одних скоріше, для інших пізніше, але кінецькінцем для всіх, сигнал людям устати, розірвати ланцюги». Джеферсонова думка в декляації і його листі про універсальні права людини увійшла в Декляацію Об'єднаних Націй, підписану всіма державами включно з СРСР.

Олександер Домбровський

ДО ПИТАННЯ АНТРОПОГЕОГРАФІЇ Й ГЕОПОЛІТИКИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В АНТИЧНІЙ ДОБІ

Територія України, обмежена з півдня такими природними кордонами, як Чорне й Озівське море, з південного заходу Карпатським бар'єром, а із сходу Кавказом і Каспієм, являє собою одноцілий географічний терен із в основному спільними антропогеографічними й геополітичними факторами, специфічними власне пра- й ранньоісторичній добі тої території.[1] Три головні фактори відограли вирішальну ролю у процесі пра- й ранньоісторичного етногенетичного розвитку на праукраїнській території: культурний, соціяльний і політичний.

Грецька колонізація північного побережжя Понту, що замережала не лише східню, але й західню його частину, промінювала своїми культурними впливами відносно досить далеко на північ в глибину континенту. Коли на підставі реляції Геродота (4, 108) взяти до уваги погляд, що грецькі купці доходили до Ґельону, краю будинів, тобто в глибину сьогоднішніх східноукраїнських земель, то можна більш чим припускати, що вони заходили й у глибину пізнішої західньоукраїнської території — Галичини, правдоподібно з Ольбії, Тирасу чи інших колоній. Тут було відносно спокійніше й безпечніше перед евразійськими номадами. Ми хочемо тим сказати, що вплив грецької культури уділявся в загальному як східній, так і західній праукраїнській території. Економічно-культурні впливи в добі Боспорської держави, головно її розквіту, були особливо сильні та сягали досить далеко на захід.

Крім імпортованої грецької культури з надморських колоній, яку, як це виходить з оповідання Геродота про Анархарзіса й Скилеса (4, 76-80), приймала в першу черту скитська аристократія, існувала ще власна, хліборобська культура автохтонного населення праукраїнської території. Різні номади перекочувалися зі сходу на захід. Одні з них втікали перед наступом сильніших, інші, як тонка панівна верства, топилися у субстраті автохтонного населення й крім назви, що інколи держалася по них довгими століттями, нічого не залишалося.

[1] M. Ebert, *Südrussland im Altertum*, Bonn und Leipzig, 1921, S. 3 — підчеркує одноцілий географічний характер земель України, а Rudnyćkyj S., *Ukraina*, Wien, 1916, S.11 — називає українську територію свого роду географічним індивідуумом з огляду на її специфічности.

Бо прив'язаний до своєї землі автохтон видержував різні історичні катаклізми в характері постайних чи хвилевих міґрацій, а наїзник скоріше чи пізніше зникав з лиця землі, стаючи нераз приповідкою народу в роді літописного «погибоша аки обри». З часом первні імпортованої грецької, а відтак римської та інших культур топилися у автохтонній, і так творилася одна загальна культура поступово й рівнобіжно з процесом культурної, а згодом і політичної уніфікації всіх етнічних елементів на просторах території пізнішої України.

З цілої праукраїнської території автохтонний субстрат мав, правдоподібно, найкращі умовини розвитку на теренах північної України (лісостеп) та Галичини, й то саме ближче Карпат, де степ кінчався лісистим тереном, який давав схоронище перед номадами. Мало доступне Полісся, тобто полоса над Прип'яттю, також могла служити захистом. Коли взяти до уваги, що лісистий терен удержував вищий стан води в ріках і їхніх допливах, то це становило також частинну перешкоду для номадів. Це були найбільш стабільні терени, що із-за географічно-топографічних причин не підлягали етнічним флюктуаціям у такій мірі, як решта території, й тому процес розвитку автохтонізму діє тут можливо безперервніше з задержанням, порівнюючи, більшої стабільности в творенні антропологічного типу автохтона як у соматологічному, так і психологічному аспекті. Це відноситься у першу чергу до підкарпатського терену, а відтак і до Галицької землі, яка являла собою закінчення степової праукраїнської території.

У зв'язку з тим не від речі буде згадати тут галицького археолога, Гребеняка,[2] який виказував, що терен Галичини в античній добі, головно за скитського панування, був пов'язаний культурно зі землями східньої України. Такі вчені XIX століття, як Шараневич, Партицький, Деметрикевіч[3] і інші, нав'язували в своїх дослідах над ранньою історією Галичини до Геродотової Скитії, але всі вони робили ті самі похибки, випливаючі головно зі слабого тоді розвитку допоміжних дисциплін історії та частинного трактування земель Галичини в своїх дослідах, як окремого географічного феномена, відірваного від східньоукраїнського материка. Новіші досліди узгляднюють згадані недоліки.

Вслід за матеріяльною культурою твориться й духова. Антропогеографічні фактори мали безсумнівний вплив на процес етноґенези. З процесом поступової уніфікації етнічних елементів у культурному, соціяльному, а згодом і в політичному аспекті співпрацював геопсихологічний фактор, який різьбив психічну структуру ранньо-

---

[2] В. Гребеняк, «Сліди скитської культури в Галичині, *Записки НТШ*, т. 117-118 (Львів, 1914).

[3] I. Szaraniewicz, *Kritische Blicke in die Geschichte der Karpaten — Völker im Altertum und im Mittelalter*, Lemberg, 1871.

О. Партицький, *Старинна історія Галичини*, Львів, 1894.

W. Demetrykiewicz, *Vorgeschichte Galiziens*, Wien, 1898.

української людини. Як уже згадано, українська територія представляє собою у загальному одноцілий терен, так звану українську плиту, рівнину з чорноземом і своєрідним підсонням, до чого прив'язалася праукраїнська людина, стаючи її автохтоном з психікою і ментальністю аґрікультурного типу. Значіння геопсихологічних факторів у процесі культурного росту людини з'ясували подрібно між іншими дослідниками Hellpach[4] і Schultze[5].

Психічна структура в першу чергу первісної людини, а відтак людини взагалі залежна великою мірою від кліматичних умовин. Біла людина, вирвана з культурного осередка Европи, чи північної Америки й переселена на зовсім інший, напр., тропікальний терен Азії чи Африки, часто міняла свій характер і ментальність. Різницю в психіці людини подибуємо ще більше між народами гористих і рівнинних теренів, головно в аспекті людської фантазії, бо, як каже Hellpach,[6] специфічності терену мають більший вплив на психічний процес етнічних мас, ніж кліматичний фактор.

Дальшим чинником, що входив у комплекс кавзальних зв'язків між географічною специфікою праукраїнської території з одної сторони, а з другої душею її автохтонів, було те, що згаданий терен від Галицької землі до Кавказу майже не був обмежений природними кордонами в роді гірських пасом, великих вод і пустинь, які зроджують нераз культурний, а то й політичний партикуляризм (напр. античнa Греція). Окремі ріки перетинали терен. Отже, як бачимо, той географічно одноцілий терен сприяв історичному процесові культурної, а відтак і соціо-етнічної уніфікації автохтонного субстрату на просторах праукраїнської території в аспекті етногенези. Але ж, з другої сторони, відсутність природних кордонів, відкритий терен і безкрайній степ із своїми соціологічно-психологічними властивостями номадизму залишили також слід в українській психіці, включаючи широку степову природу, як це виказує у своїй праці Haushofer[7].

На питання, що ближче Галицькій землі — східньоукраїнський, напр. київський краєвид і його теренові властивості, чи мазовецькі піски й полоса озер з моренами — відповідь буде, без, сумніву в користь східньоукраїнського терену. Галицьке Поділля зливається із східньоукраїнським, творячи під географічним оглядом одноцілу те-

---

4 W. Hellpach, *Einführung in die Völkerpsychologie*, Stuttgart, 1938, S. 43 і дальше.

5 F. Schultze, *Psychologie der Naturvölker*, Leipzig, 1900, S. 192 і дальше.

6 W. Hellpach, *Die geopsychischen Erscheinungen*, 2 Aufl., Leipzig, 1917, S. 410—412.

7 K. Haushofer, *Grenzen in ihrer geographischen und politischen Bedeutung*, Berlin-Grunewald, 1927. Землі України в пра- й ранньоісторичній добі представляли собою відкритий терен, на якому схрещувалися різні фактори. І тому слушно вважає — E. Markus, *Geographische Kausalität*, Tartu, 1936, S. 151—2—, що в даному випадку треба дослідити не лише географічні специфічності даного терену, але й чужі фактори, які на ньому схрещуються.

риторію. Тому то одноцілість терену й пов'язаного з ним на підставі геополітичних факторів спільного історичного процесу причинилася до уніфікації первнів психологічного аспекту різних соціо-етнічних груп-племен, що ввійшли в процес формації українського народу, та створила те, що ми назвали б спільною українською душею. Як галицький терен у географічному аспекті є в загальному чужий своїми властивостями польській території, так і душа, ментальність галицького автохтона являється на загал чужою душі польського краков'янина, куяв'яка, мешканця Шлеську, мазовецької землі чи східньо-пруської полоси.

Культурне, а відтак і світоглядово-етнопсихологічне обличчя праукраїнської, а з часом української людини не затерлося, не зважаючи на численні навали різних орд і наїзників, що перекотилися через територію України, бо, як каже Maull[8], культура якогось народу, що є автохтоном, вкорінена в землі та навіть впливає до певної міри на властивості його країни. Так само східньоукраїнська територія — ця степова Еллада є зовсім відмінною від московської півночі природою, а українська людина із своєю психікою — це зовсім інший тип від москвина. В одному наявна печать середземноморсько-чорноморської культури і вдачі, а в другому — фіно-слов'яно-азійського успосіблення й суворости, отже при антропологічно-культурному злитті різних етнічних первнів цілком відмінні наслідки.

Згадавши вище про значіння грецьких культурних впливів, які доходили з надморських колоній, не можна промовчати й інших впливів, що приходили на територію України різними торговельними шляхами, напр. етруськo-римськими, які вели альпійською долиною, доходячи до Дакії, а звідти над Понт. Не від речі буде пригадати тут торговельні зв'язки між «бурштиновим морем», тобто балтицькою полосою і Понтом та центрально-азійський і індійський торговельні шляхи. Але впливи ті були радше спорадичного й льокального характеру. Довкола південно-східньої Европи були такі динамічні на той час географічні фактори, як: уральська й кавказька брама та Геллеспонт, що відограли капітальну ролю у античному світі. А поклади золота на Уралі, в Колхіді й Семигороді також мали велике економічне значення на той час. Значення покладів золота в Семигороді для економічно-культурного росту тої території підчеркує Pârvan[9], а Bury[10] висунув навіть погляд, що семигородське золото було головною ціллю походу Дарія.

З черги приходимо до другого фактора — соціяльного. Специфічність антропогеографічних умовин земель України в античній добі залишила сліди на відтинку процесу соціяльного розвитку. Поруч українського чорнозему, що заохочував автохтона до ведення сіль-

---

[8] O. Maull, *Anthropogeographie*, Berlin — Leipzig, 1932, S. 105.

[9] V. Pârvan, *Getica*, Bucuresti, 1926.

[10] I. Bury, „The European Expedition of Darius", *Classical Review*, XI, (1897).

ськогосподарського способу життя, простягаються від Уралу на захід безмежні степові простори, безмежна географічна перспектива, що вела до номадизму в формі ловецького й пастушого життя, включаючи степове піратство. Тому Геродот говорить про одних мешканців Скитії, що вони «сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник, сочевицю і просо» (4, 17), а про інших, як кочовиків, що «ні сіють, ні орють» (4, 19), а зате займаються ловецтвом (4, 22), або скотарством (4, 23).

Номади напливали з центральної Азії і, переходячи уральську браму, находили тут для себе пригожий ґрунт в обличчі широкої географічної перспективи рівнинної й багатої української плити з аґрікультурним автохтонним субстратом та імпортованою культурою грецького колоніста. Дух степової Еллади й евразійських номадів зустрілися на праукраїнському ґрунті. Звідси маємо на праукраїнському ґрунті дуалізм елементів у соціологічно-культурному аспекті, які складалися на формування психічної структури праукраїнської людини з очевидною перевагою автохтонно-аґрікультурних, бо номади пересувалися через землі України в наслідок міґраційних процесів, залишаючи по собі лише більш чи менш значні сліди.

Коли до теорії праукраїнського автохтонно-хліборобського субстрату, що міг гіпотетично походити з передньоазійського терену й можливо десь в добі Трипілля прибути на землі України, та до питання про тодішні іранські впливи додамо погляд деяких учених, прим. Spencer[11], які вважають, що плекання й поширювання хліборобського, а тим самим осілого життя було святим обов'язком визнавців релігії Зороастра, то в культурі праукраїнського автохтона можна б гіпотетично добачувати деякі риси іранізму, а в дальшій консеквенції палео-індоевропеїзму, так чужого північно-евразійському фіно-алтаїзмові первісної території московської етноґенези.

В наслідок постійних нападів номадів опізнюється процес тотального осілого життя, а тим самим і процес розвитку родового устрою у переходовій стадії матріярхату на патріярхат. Тому й у Геродотовій Скитії можна найти ремаmenти пізнього матріярхату в оповіданні про амазонок і савроматів і в інших місцях. Та матріярхальний устрій, який між іншим був пов'язаний з поліґамічною формою супружжя, як це підчеркує Koppers,[12] можна було стрінути не лише в савроматів над Доном. Він сягав можливо тут і там аж на терен Галичини. Щербаківський[13] добачує гіпотетично в спільноті жінок агатирсів (Геродот 4, 104) також ремаnент пізнього матріярхату.

До важливих моментів у соціологічному аспекті належить питання рабства, згадане зараз на початку Геродотової Скитії. Скити

---

11 H. Spencer, *Die Prinzipien der Soziologie*, B. IV, Stuttgart, 1897, S. 118 (німецький переклад з англійського).

12 W. Koppers, *Die Anfänge des menschlichen Gemeinschaftslebens im Spiegel der neuern Völkerkunde*, M. Gladbach, 1921, S. 173.

13 V. Ščerbakivskyj, „Zur Agathyrsenfrage", *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, t. IX (1934), S. 209—13.

мали осліплювати своїх рабів не так може задля перетворів з молока, як це подає Геродот, а радше в цілях забезпечення себе перед повстаннями тих рабів. Зрештою, як підчеркує Wallon[14], у номадів були жорстокі форми рабства в порівнанні напр. з грецькими, де новонабутий раб входив у дім свого пана з великою церемонією, включаючи одержування подарунків.[15] Між підбитими автохтонами й степовими завойовниками мусіла панувати ненависть, а тим самим відсутність психологічної бази взаємного наближення. Спільна доля підбитого автохтонного населення кочовим наїзником могла бути до певної міри фактором, який єднав його, що могло мати також вплив і на процес уніфікації загальноетнічного характеру. Заник обов'язковости ендогамічних подруж та виникнення екзогамії був також не без значіння для процесу етнічної уніфікації, а тим самим і етногенези. Заключування подруж між поодинокими родами зближувало їх одні з одними й приспішувало процес їхньої злуки, в наслідок чого творилися племена, з яких у свою чергу поставав нарід.

Політичний фактор також пов'язаний з уніфікаційним процесом етнічних елементів території України паралельно зі соціяльним, бо, як каже Barth[16], не можна й подумати про принципове відокремлення й розділ між соціяльними й загальноісторичними законами. На світанку ранньої історії, тобто більш-менш у Гомеровій добі, існує на північному побережжі Понту державна організація кіммерійців, які, як це твердить Ростовцев[17], заложили там могутню (sic!) державу. Згідно з реляцією Геродота (4, 11-12), в склад території кіммерійського панування входив принайменше терен від Дністра по Керченську протоку, названу у античній добі Кіммерійським Босфором. Отже, землі України могли бути бодай частинно об'єднані кіммерійським пануванням.

Ratzel[18] каже, що степ, головно евразійський, і море в своїх властивих їм безмежностях були здібні видавати великі завойовницькі народи, бо самітна й від усього ізольована людина як для соціології, так і для політичної історії не представляє собою нічого, в той час коли орда являється урожайним зерном, з якого родиться динаміка людської волі. На місце кіммерійської державної організації

---

14 H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité,* I, 2 ed., Paris, 1879.

15 W. Richter, *Die Sklaverei im griechischen Altertume,* Breslau, 1886.

16 P. Barth, *Die Philosophie der Geschichte als Sociologie,* I Teil, Leipzig, 1897, S. 12.

17 M. Rostovtzeff, *Geschichte der alten Welt,* B. I, Leipzig, 1941, S. 128—9.

18 F. Ratzel, *Anthropo-Geographie,* Stuttgart, 1882, S. 216—18. дивись також: — Fairgrieve J., *Geographie und Weltmacht, Eine Einführung in die Geopolitik,* Berlin, 1925, S. 124—135.—
Kirchhoff A., *Mensch und Erde,* Leipzig, 1901, S. 35 і дальше.
Krebs N., *Die Verbreitung des Menschen auf der Erdoberfläche* (Anthropogeographie), Leipzig — Berlin, 1921, S. 46.
A. und E. Kulischer, *Kriegs- und Wanderzüge, Weltgeschichte als Völkerbewegung,* Berlin—Leipzig, 1932.

на прауукраїнській території з'являється скитська. Сам уже факт, що племінна назва скитів поширилася на цілу територію від Дунаю по Дон і залишилася на століття, у той час коли кіммерійці залишили по собі ономастичні сліди лише в кількох топографічних назвах згідно з Геродотом (4, 12), свідчив би про певну силу й державну організацію скитів як на той час. Загально відомо, що назва «скити» у Геродота представляє, як це між іншим підкреслює Ebert[19], політичне поняття (4, 81), яке з часом стало географічним (Скитія). В пізніших часах поняття «Скитія» стало дуже розтягненим і охопило цілу східню Европу аналогічно до назви «Сарматія». В IV-III столітті, як каже Ebert[20], скитські племена між Доном і Карпатами залишають номадне життя й масово переходять до хліборобства, а з тим і до осілого життя.

Державна організація скитів, що тривала кілька століть і охоплювала назагал цілу прауукраїнську територію, причинилася, нехай і частинно, до певного вкладу в культурну й соціо-етно-психологічну уніфікацію елементів, приготовляючи таким чином відповідну базу для майбутньої політичної. Яка б то державна організація на той час не була, то все ж таки вона спинювала до певної міри атаки степово-евразійських міґрацій, або невтралізувала їхню динаміку, дозволяючи тим самим автохтонному субстратові запускати з покоління в покоління чимраз глибше духове коріння й прив'язуватися до своєї землі, переданої з діда на батька, а з батька на сина. Так творилася спільна історична традиція, поглиблюючи почуття автохтонної спільноти на одній спільній території, в атмосфері спільної традиції оборони перед спільним ворогом-номадом — отже, психологічні основи патріотизму.

Після кількасотлітнього панування скитів і відносної стабілізації етнічних відносин при тодішньому pax scythica приходить зі сходу натиск споріднених зі скитами іранських сарматів. Войовничі сармати здобулися на державну організацію, правдоподібно, сильнішу від скитської. На місце частинного політичного партикуляризму, а з тим і державної децентралізації, що повстала в наслідок існування скитської февдальної аристократії (що мало правдоподібно місце й у кіммерійців, бо Геродот (4, 11) говорить про кіммерійських «царів» у зв'язку з оповіданнями про натиск скитів зі сходу), доходить до політичного з'єднання прауукраїнської території під пануванням сарматів. Почуття власної, тобто іранської етнічної окремішности[21] в умовах нових завойовників породжує чи радше поглиблює геллено-фобію і стає одним з поштовхів до виступів проти грецьких колоній, а в тому й проти зорганізованої з них Боспорської держави, яка з часом підлягала поступовому процесові скито-сарматизації, отже іранізації в політичному, головно, аспекті. Сарматська доба — це про-

---

19 M. Ebert, *Südrussland im Altertum,* S. 84—5.

20 *ibidem,* S. 101.

21 *ibidem,* S. 343. Ebert називає це „... das erwachende nationale Selbstbewusstsein."

довження процесу розвитку етнічної стабільности на землях України, нехай і умовної, тобто такої, на яку міг здобутися тодішній процес розвитку економічно-соціяльних, культурних і загально історичних явищ і подій.

Тим часом на історичній арені праукраїнської території з'являється демонічна постать Мітрідата Евпатора — посередника між геллінізмом та іранізмом. Той Ганнібаль Понту, який дорівнював картагенському героєві в ненависті до римлян, повний динамізму й сміливих, далекосяжних плянів, консолідує можливо всі сили південно-східньої Европи проти вічного міста над Тібром та очайдушно протиставить їх римським леґіонам на східніх кордонах зростаючої римської імперії. Це також момент певної консолідації етнічних сил праукраїнської території, яка, щоправда, на короткий час входить на арену історії у загальносвітовому маштабі, як це представив Reinach[22]. Щоправда ті події раптом спалахнули метеором на історичному фірмаменті й скоро погасли, але їхній динамізм і універсалізм у розумінні далекосяжних політичних плянів Мітрідата залишився відгомоном у історичній традиції країн чорноморського басейну.

Таке реґресивне явище, як наприклад пожвавлення діяльности номадів головно в початках сарматської доби, бо ґінайкократичні сармати були пастухами, не спинило процесу цивілізаційного розвитку на теренах північного Причорномор'я. Осіле життя поширювалося щораз то більше, а з ним і проґрес економічно-соціяльного та культурного характеру.

Такий був у загальному стан території України від більш-менш Гомерової доби до початків нашої ери — у трьох головних періодах ранньої історії України, тобто кіммерійській, скитській і сарматській. Той майже тисячолітній відтинок часу був знаменний вагітними процесами економічних, соціяльних і культурних змін південно-східньої Европи. Звичайно, той тисячолітній період являється продовженням розвоєвих фаз праісторичного процесу на нашій території, які сягають у сіру безодню віків появи первісної людини й її поступового прив'язання до даних теренів.

Історія, подібно як і філософія, майже не має «історичного» початку, лише радше ідеальний, чи метафізичний, наскільки вона являється чинністю духа й тим самим існує немов поза виміром часу. По аланах і кельтах, які жили деякий час у наших степах, приходять у південно-східню Европу ґоти, які накидають своє панування населенню. Щойно напад гунів увільнює населення нашої території від ґотів, але й гуни після смерти свого короля Аттили тратять бойову силу й значіння. В суміші етнічних катаклізмів тюркські болгари й авари (в літописі — обри) зникають безслідно.

Анти (5-7 століття) представляють собою уже племінний союз у формі певної державної організації. Окреме питання у історії античного північного Причорномор'я займають слов'яни, які мали жити

22 Th. Reinach, *Mithridate Eupator, Roi de Pont*, Paris, 1895.

на півночі території України принайменше від Гомерової доби, як це говорить Richthofen[23]. Теза перебування слов'ян на північно-східніх теренах нашої території, отже в лісостепній полосі, має свій історично-доказовий сенс. Щойно після того, як у добі мандрівки народів заломилася сила номадів-наїзників, наші степи стають свого роду географічним вакуумом, яке виповнює поступово східньослов'янський елемент у процесі свого міграційного руху з півночі на південь.

В даному випадку можна говорити про співдію антропогеографічного фактора з геополітичним. Економічно-соціяльно-етнічні й культурні відносини нашої території у початках середньовіччя починають поступово дозрівати до свого політично-державного завершення, у наслідок чого й вилонюється державна організація Київської Руси, а з нею дальший процес завершування політично-державної уніфікації всіх русько-українських етнічних елементів і, врешті, остаточного кристалізування живої національної синтези — народу в новітніх часах.

---

[23] Bolko Frhr. von Richthofen, „Zum Stand der Vor- und Frühgeschichtsforschung in den westukrainischen Landen“, *Praehistorische Zeitschrift*, B. 25 (1934), S. 231.

Симон Наріжний

ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО НЕСТОРА ЛІТОПИСЦЯ В КИЄВІ

(Закінчення)

Діяльність ІТНЛ значною мірою залежала також від його фінансових спроможностей, які ніколи не були дуже великими. Як довідуємося з секретарського звіту М. Дашкевича за 1881 р., Т-во не могло того року розширити своєї діяльности такими науковими підприємствами, як наукові екскурсії, розкопи, видання пам'ятників, історичних матеріялів досліджів. На все це Т-во потребувало значно більшу суму, ніж ті 419 руб. 72 коп., що їх воно мало в своїй касі 14 лютого 1882 р. В 1876 р. Т-во мало послати від себе делеґатів до Москви для праці в підготовчому комітеті археологічного з'їзду і потім на самий з'їзд в Казані 1877 р. Не маючи на це потрібних коштів, Т-во ухвалило просити бути делеґатами тих своїх членів, що будуть послані від Університету св. Володимира або інших установ, які розпоряджають грошовими засобами для цеї цілі.

Особливо незначні фінансові засоби мало Т-во в перші р. р. свого існування. На жаль, точні відомості про те не збереглися, бо книжка грошових записів Т-ва за ті роки згоріла за пожежі помешкання тодішнього скарбника Т-ва С. Голубева.

Засоби Т-ва до 1890 р. складалися з членських внесків. Починаючи з 1889 р., Т-во стало одержувати реґулярну державну субсидію, про яку воно прохало й перед тим, але безуспішно. Найраніше прохало воно собі субсидію в 2500 руб. одноразово, потім по 500 руб. річно. В 1876 р. воно прохало від держави щорічну допомогу, і міністерство народньої освіти вимагало навіть відомостей про діяльність Т-ва. 28 лютого 1882 р. знову було ухвалено просити про щорічну державну субсидію. Та аж в 1889 р. за головуванням М. Владимірського-Буданова було, нарешті, досягнено цієї субсидії в розмірі 800 руб. річно. Ця державна субсидія в усіх пізніших бюджетах Т-ва була сталою й важною статтею прибутків. У 1906 р. Т-во старалося про збільшення субсидії, але міністерство народньої освіти не пішло йому в цьому назустріч, обмежившись тоді всього одноразовою допомогою в розмірі 500 руб.

Крім державної субсидії ІТНЛ мало прибутки з членських внесків, пожертв, від продажу своїх видань, з публічних викладів і деякі випадкові. Але, як читаємо про це в звіті Т-ва за 1889/90 р. (Чтенія, XV), всі інші статті прибутків, в тому й членські внески, мають «протягом уже багатьох літ випадковий і тимчасовий характер, а тому пред-

ставляють собою досить непевне і ненадійне джерело прибутків». Особливо ненормально стояла в Т-ві справа з членськими внесками. Останні були установлені спочатку в розмірі 10 руб. річно з кожного дійсного члена, а з 1878 р. зменшені до 5 руб., але і в такому розмірі платили їх дуже неакуратно. Вони поступали звичайно лише від половини членів, друга половина їх не платила. Сума річних членських вкладок в 1877 р. і 1879 р. не перевищувала 300 руб. Рада Т-ва 24 лютого 1885 р. ухвалила закликати членів до плачення членських вкладок — дехто з членів не платив багато років. Ще перед тим, 23 травня 1882 р., була ухвала загальних зборів, що хто з членів не заплатить членського внеску протягом двох літ буде вважатися вибувшим з Т-ва. Але й це мало помогло. За 1892 р. членські внески поступили лише від 41 члена в сумі 205 руб. (а всіх членів Т-ва тоді було 123). В 1893 р. членських внесків було 205 руб., в 1894 р. — 285 руб., в 1901/02 р. всього 145 руб. В р. р. 1890—97 Т-во мало членських внесків пересічно 221 руб. річно. Правда, в деяких роках сума поступлень збільшувалась до 450 руб. (як от в 1902/03 р.) або й 560 руб. (як в р. 1899/1900). Але то були виняткові роки, та навіть і ті суми не досягли повних розмірів членських внесків, яких Т-во могло мати річно біля 600 руб. Як видно з річного звіту за 1899/1900 р. (також і інші), за деякими членами набралися членські недоїмки за багато літ (аж до 20 літ). Таким недоїмщикам були в 1899/1900 р. розіслані пригадки; при чому всі членські недоїмки аж до 1896 р. були скреслені; але навіть і на такі пільгові умови відгукнулася лише частина членів-недоїмщиків, а решта зареаґувала пасивно. Супроти 11 таких недоїмщиків, що лишили нагадування без уваги, а до того ще і в працях Т-ва протягом багатьох літ не брали ніякої участи, Т-во рішило примінити § 18 статута, згідно з яким дійсні члени, що протягом двох літ підряд не заплатять членського внеску, вважаються «сложившими съ себя званіе членовъ О-ва», але можуть знову відновити своє членство без балотування, коли заплатять належні з них членські внески. Випадки скреслення членів, які довгі роки не брали ніякої участи в працях Т-ва, траплялися й давніше. Так нпр., в 1892 р. Т-во скреслило 8 таких членів.

Пожертви до каси Т-ва були досить рідким явищем. Зі звітів довідуємося, що десь в 1878 р. московський міщанин К. С. Попов пожертвував Т-ву 50 руб., а в 1895/96 р. невідомий передав Т-ву 1000 руб. Деякі поповнення до каси поступали ще майже щороку від продажу видань Т-ва. Таких поступлень в р. р. 1890—97 було пересічно 91 руб., а в 1902/03 р. — 48 руб. Мало Т-во прибутки, хоч і не постійні, також і з своїх публічних викладів та курсів. 9 березня 1897 р. Рада Т-ва ухвалила була навіть утворити з цих прибутків спеціяльний лекційний фонд.

Та й при таких скромних прибутках, які мало Т-во, його каса загалом не показувала дефіцитів, навпаки — кожного року був лишок, який все збільшувався. На 1897 р. лишилося в касі готівкою більше

2000 руб. В 1900 р. цей лишок збільшився до 3000 руб, в 1909 р. мав поверх 4,5 тис., а в 1913 р. більше 6 тис. руб. Витрати Т-ва були зв'язані головно з виданням «Чтеній». 29 листопада 1901 р. Рада Т-ва ухвалила заснувати окремий залізний фонд, як основний фонд для видавничої діяльности Т-ва. До цього фонду мали щороку відчисляти 10% валового прибутку й 1% з цієї суми, а також відчислити в цей фонд і 1000 руб. з публічних викладів. В звіті Т-ва за 1904/05 р. зазначена в касі сума 2400 руб., як незайманий капітал, що збільшився до 2538 руб.

Через брак матеріяльних засобів ІТНЛ не мало можливости зорганізовувати самостійно археологічних дослідів. Тільки напочатку, в 1877 р., воно влаштовувало було археологічну екскурсію до м. Білгородки, Київського пов., де І. П. Хрущов знайшов був якусь «цікаву знахідку». З членів Т-ва на власні кошти провадив археологічні розкопи Ф. Кнауер.

В 1901 р. Імператорська Археологічна Комісія уповноважила ІТНЛ мати постійний нагляд за пам'ятками старовини в Києві. Це повноваження було видане в зв'язку з тим, що в Києві при розкопах знаходили багато різних пам'ятк старовини. Рада Т-ва доручила своє представництво в цій справі членам: В. Антоновичу, Ю. Кулаковському, В. Завітневичу і В. Щербині.

Після XI археологчіного з'їзду була складена з членів ІТНЛ спеціяльна Комісія з ціллю огляду й опису пам'яток старовини в п'яти українських губерніях — Київській, Полтавській, Волинській, Чернігівській і Подільській. Ця комісія була виділена 1 листопада 1899 р. на прохання голови Московського Археологічного Т-ва гр. П. Уварової й мала намітити заходи для охорони пам'яток старовини та підготовити видання опису та знимків цих пам'яток п. з. «Древности Украины». Археологічна Комісія під головуванням В. Антоновича першим ділом зврнулася до Імператорської Археологічної Комісії з проханням вислати їй метрики церков цих п'яти губерній (Метрики були зложені священиками на пропозицію Імператорської Академії Мистецтв).

26 березня 1900 р. до Комісії по виданні «Древностей Украины» ІТНЛ вибрало ще М. Біляшівського і А. Стороженка. В квітні 1901 р. ця Комісія звернулася до всіх міських сільських священиків, а також до народніх учителів з пропозицією дати відомості про місцеві древності. На жаль, як видно зі слів Ів. Каманіна (його доповідь 23. IX. 1901 р.) — ці відомості поступили не звідусіль повно. Все ж на основі їх члени Т-ва зорганізували екскурсії в окремі місцевості для огляду й опису тамтешніх пам'яток старовини. Ці екскурсії були зроблені почасти на засоби, асигновані Московським Археологічним Товариством, а почасти на власні кошти екскурсантів. Про вислiди своїх екскурсій члени потім знайомили Т-во своїми рефератами на засіданнях. 3 вересня 1901 р. читав таку доповідь Ів. Каманін, який їздив оглядаати старовину в Таращанський і Чигиринський повіти

Київщини. 7 жовтня 1901 р. подав свій звіт В. Щербина з такої ж екскурсії в Бердичівський, Васильківський і Уманський повіти (також влітку 1901 р.). Цю екскурсію В. Щербина відбув разом з Л. Добровольським. Предметом їхньої уваги були старі церкви, ікони, книги, церковний посуд, написи, також костели, синагоги і т. п. В. Щербина висловився за тим, щоб деякі пам'ятки докладніше дослідити і зфотографувати.

Крім Ів. Каманіна і В. Щербини, такі самі екскурсії в тому ж 1901 р. робили й інші члени Т-ва. М. Біляшівський їздив двічі в Чернігів і Полтавську губ. для досліду пам'яток української старовини. На Чернігвщині він оглянув м. Глухів, а на Полтавщині — саму Полтаву, зосередивши увагу головно на пам'ятках церковної старовини. До Полтави й у Миргородський пов. для огляду старовинних церков їздив ще й Ор. Левицький (його доповідь 26 травня 1902 р.); Є. Сіцінський оглядав древності в Подільській губ.; М. П. Істомін приїздив з Вільна до Києва й на Київщину для огляду пам'яток іконографічних (його звіт з цієї поїздки читали в Т-ві 26 травня 1902 р.); нарешті, В. Доманицький відбув археологічну екскурсію 1901 р. в Звенигородський повіт — його звіт про це був на засіданні Т-ва 23 лютого 1903 р. На засіданні 14-го грудня 1903 р. Ів. Каманін зробив доповідь про археологічну екскурсію студента Універистету св. Володимира В. М. Щербаківського в Радомиський і Сквирський повіти на Київщині влітку 1903 р. Екскурсію цю В. Щербаківський здійснив завдяки допомозі інж. М. К. Васильєва. Він зробив багато фотографій церков і інших старовинних пам'яток й свої світлини демонстрував на тому засіданні, даючи пояснення членам ІТНЛ.

В 1905 р. Т-во обрало Комісію в складі: Ю. Кулаковського, Г. Павлуцького, М. Петрова, В. Завітневича, О. Левицького, М.Біляшівського, В. Георгієвського, М. Довнар-Запольського і В. Щербини. Завданням цієї Комісії було намітити положення про охорону давніх будинків і пам'яток взагалі. Комісія намітила такі положення для цілої Київської археологічної округи (губернії: Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська і Полтавська). Згідно з цими положеннями, функції окружного охоронного органу мали бути передані ІТНЛ, яке мало установити в цій справі контакт з губерніяльними ученими архівними комісіями і церковно-археологічним товариством. Пізніше, в 1911 р., ІТНЛ брало участь в діяльності Київського Товариства для охорони старовини й мистецтва.

Дуже видатною була участь ІТНЛ в організації й працях археологічних з'їздів. Ця участь виявилася майже в усіх загально-державних (російських) археологічних з'їздах — особливо тих, що відбувалися на Україні — і деяких обласних. Члени ІТНЛ ще до затвердження статуту Т-ва подали ініціятиву до влаштування в Києві III археологічного з'їзду. Зробили вони це не через Т-во, яке тоді ще не було засноване, а через університет св. Володимира. Через своїх членів Т-во брало участь у підготовці цього з'їзду і влаштувало виставку

на ньому; як читаємо в звіті, для цього з'їзду ІТНЛ «служило посредникомъ сь лицами и другими учеными обществами, принимающими участіе вь съѣздѣ». Т-во було кореспондентом IV археологічного з'їзду в Казані. Його депутатом у підготовчому комітеті цього з'їзду був Т. Флоринський, а представниками на самому з'їзді В. Антонович, В. Іконніков, М. Павлов, А. Романович-Славатинський і П. Терновський. Депутатами ІТНЛ на IV археологічний з'їзд обрані: В. Антонович, В. Іконніков, Ю. Кулаковський, Ф. Міщенко, Т. Флоринський, І. Лучицький, Т. Лебединцев і М. Кулішер. До підготовчого комітету IX археологчіного з'їзду депутатом Т-ва був А. В. Прахов. На археологічний з'їзд до Вільна Т-во відрядило В. Антоновича, С. Голубєва і П. Владімірова.

Особливо видатною була участь ІТНЛ і його членів в XI археолологічному з'їзді. Вони його фактично підготовили, влаштували виставки, склали для них каталоги, випустили деякі видання і т. д. Для участи в працях підготовчого комітету XI з'їзду до Москви Т-во делеґувало В. Завітневича. В київському відділі цього підготовчого комітету з загального числа 32 членів 27 було членів ІТНЛ. На самому з'їзді четвертина всіх доповідей була прочитана київськими членами Т-ва. У річному звіті секретаря М. Ясинського за 1898/99 р. є й відгомін полеміки з приводу оцінки XI археологічного з'їзду. На XII археологічний з'їзд 1902 р. в Харкові делеґатами Т-ва були обрані: Б. Ханенко, М. Біляшівський, О. Левицький, В. Ляскоронський, А. Степович, Г. Павлуцький, М. Ясинський, пізніше довибрані ще К. Мельник і В. Завітневич.

В 1902/03 р. ІТНЛ брало участь у працях московського підготовчого комітету для скликання в 1905 р. XIII археологічного з'їзду в Катеринославі. Депутатами Т-ва в Московському Комітеті тоді були: М. Ясинський, Г. Павлуцький, М. Соболевський і В. Ляскоронський. В 1903 р. Московське Археологічне Товариство запропонувало ІТНЛ утворити в Києві відділ підготовчого комітету по організації XIII археологічного зїзду. Т-во цю пропозицію прийняло, і цей київський відділ був утворений під проводом Г. Павлуцького головно з членів ІТНЛ. Своїми депутатами на XIII археологічний з'їзд в Катеринославі ІТНЛ обрало В. Антоновича, В. Іконнікова, С. Голубєва, Т. Флоринського, В. Щербину, Ор. Левицького, В. Завітневича, І. Каманіна, М. Сперанського, В. Ляскоронського і К. Антонович.

Так само при організації XIV археологічного з'їзду (чернігівського) члени ІТНЛ входили як до московського підготовчого комітету, так і до київського відділу цього комітету. До останнього належало поверх 20 членів ІТНЛ, — головою був Г. Павлуцький, а секретарем В. Ляскоронський.

Участь Т-ва в археологічних з'їздах, як і праці з'їздів, обговорювалися потім на засіданнях Т-ва. Так нпр., на засіданні 25 жовтня 1881 р. В. Антонович реферував про результати тифліського археологічного з'їзду (Чтенія, кн. II, ст. 156). Засідання Т-ва 29. IX. 1902 р. було присвячене рефератам про праці XII ахеологічного з'їзду (В.

Антоновича, В. Завітневича, А. Степовича, М. Ясинського і М. Петрова).

Крім участи в організації й працях загально-державних археологічних з'їздів, ІТНЛ брало участь також і в деяких обласних археологічних з'їздах, що відбувалися поза українською територією. На такий обласний з'їзд у Володимирі на Клязьмі в 1904 р. депутатами Т-ва обрані М. Сперанський, В. Георгієвський і П. Соколов; на IV обласний археологічний з'їзд у Костромі 1909 р. депутатами Т-ва були: Г. Павлуцький, М. Довнар-Запольський і В. Данилевич.

ІТНЛ мало свою бібліотеку з рукописним відділом при ній. Бібліотека Т-ва складалася майже виключно з пожертв та шляхом обміну виданнями. Як свідчить М. Стороженко в своїх спогадах, «усі історики надсилали до книгозбірні Товариства свої публікації, а дещо було і прикуповувано, то й книгозбірня усе більшала». Пожертвуваних книжок найбільше поступило до бібліотеки від Ол. М. Лазаревського, А. Т. Лебединцева, вдови проф. А. Котляревського, Н. Д. Плетньової й інших, а також від петербурзької Академії Наук, Московського Т-ва Історії й Старовини, Російського Історичного Т-ва, Імператорського Археологічного Т-ва й інших, як російських, так і закордонних наукових установ та окремих осіб. До бібліотеки ІТНЛ поступали пожертви, нпр., від Ол. Яблонського (в 1903/04 р. його Атлас руських земель бувш. Річипосполитої на межі XVI і XVII в. в.).

Бібліотека Т-ва збільшувалася реґулярно щороку. В 1877 р. вона мала 100 назв, у 1879 р. — 350 томів; в 1890 р. поступило до бібліотеки нових 122 т. т., так що на початку 1891 р. було всього 903 т. т., а на початок 1892 р. — 1222 т. т.; в 1892 р. ця кількість збільшилася до 1538 ч. ч. (томів і брошур), а в 1893 р. досягла 1845 ч. ч. В цьому 1893 р. було ухвалено асиґнувати 50 карб. річно на оправу бібліотечних книг, про що прохав тодішній бібліотекар Ів. Каманін. В 1895 р. бібліотека Т-ва нараховувала вже поверх 2½ тис. т. т., а в 1896 р. ця кількість збільшилася майже на 700 т. т. (Про це подбав найбільше Ол. Лазаревський). В 1897 р. бібліотека мала 4075 томів і брошур. За перше 25-ліття в бібліотеці ІТНЛ зібралося всього 1898 назв у 4120 книгах брошурах. В 1906 р. ця кількість збільшилась до числа 6410, в 1909 р. перейшла 7000, а в 1912 р. — 8000 кн. і брошур. М. Стороженко висловлює жаль, що бібліотека ІТНЛ була приміщена «аж на самому вищому поверху університету у двох невеличких низеньких холодних та трохи сирих покоях...»

В травні 1894 р. рада Т-ва затвердила правила для бібліотеки (вони опубліковані в IX кн. Чтеній). В 14-ти пунктах цих правил визначений м. інш. порядок запису поступлень до бібліотеки й видачі книг та рукописів.

Відділ рукописів при бібліотеці Т-ва був заснований у 1890 р., але в перших роках цей відділ зростав дуже й дуже поволі — склад його як видно з різних звітів, роками лишався без змін. За перше десятиліття в цьому відділі зібралося всього з два десятка рукописів. У

1902 р. сюди поступили деякі документи й листи М. Гоголя, що торкалися фамілій Танських, Лизогубів і Гоголів-Яновських. У 1903/04 р. Т-во дістало, як пожертву, один рукописний зшиток від В. М. Щербаківського. Пізніше надходження рукописів також не були багаті. Деякі цінні документи до української історії XVII—XIX в. в. поступили до бібліотеки від Ол. М. Лазаревського. В 1908 р. архівна збірка рукописів при бібліотеці Т-ва мала всього 27 ч. ч.

Музейна діяльність ІТНЛ почалася аж у XX ст. У 1900/1901 р. поступили до Т-ва деякі музейні речі (як от ікона на полотні, ікона на висушеній камбалі, монети, спис і т. д.) і це, власне, спонукало Т-во до заснування музею. В 1902/03 р. музей дістав од В. Камінського 22 срібні литовські й польські монети XVI і XVII в. в., але й тоді ще музей Т-ва був у початковому стані. Взагалі цей заклад зростав дуже й дуже поволі, подібно як і відділ рукописів при бібліотеці Т-ва; як видно з річних звітів, довгими роками він не діставав ніяких нових речей і не розвинувся до широких розмірів.

По війні, з закриттям Університету св. Володимира, припинило на деякий час свою діяльність і ІНТЛ. У 1921 р. воно перейшло до ВУАН і 29 травня поновило свою працю. Членів воно мало тоді 212. Головою був обраний акад. М. П. Василенко, його заступником проф. П. П. Смірнов, секретарем С. І. Маслов; в звітах УАН за пізніші роки помічником секретаря значиться В. М. Базилевич, а бібліотекарем В. О. Романовський. ІТНЛ і при ВУАН, як колись при університеті, розвивало свою діяльність в тих самих формах. Воно в 20-х р.р. відбувало свої наукові засідання, пересічно по 15 річно, з різними доповідями історичними, філологічними, етнографічними, бібліографічними й т. п., пересічно по 30 річно. Дбало воно також про збереження архівних і мистецьких пам'яток, мало зв'язки з науковими установами, брало участь в наукових з'їздах і ювілеях, старалося про відновлення свого видавництва і т. д. Річні зібрання його традиційно відбувалися в день св. Нестора.

Вже в 1921 р. Т-во звернуло увагу на катастрофічний стан архівів скрізь по Україні, й особливо в Києві, і звернулося до ВУАН в справі порятунку архівів від знищення. Це мало деякі практичні наслідки. На своїх наукових засіданнях Т-во присвячувало увагу декому з своїх покійних членів, а також таким важливим темам, як 350-ліття друкарства в Україні, польські повстання й повстання декабристів на Україні, різним питанням, зв'язаним з історією Києва й іншим. Доповідачами на засіданнях ІТНЛ протягом 1922, 1924, 1925 і 1927 р. р. були такі вчені: В. Романовський, С. Маслов, М. Тищенко, П. Попов, О. Гераклітов, В. Базилевич, Л. Добровольський, М. Василенко, Л. Дінцес, Н. Василенко-Полонська, В. Ляскоронський, П. Житецький, М. Корнилович, О. Оглоблин, Ір. Черкаський, А. Степович, К. Пілота, Д. Петров, В. Щербина, В. Новицький, В. Пархоменко, П. Соколов, В. Синайський, Н. Полетика, І. Моргилевський, В. Зуммер, Н. Туницький, Ч. Тимошок, С. Гіляров, Ф. Ернст, М. Грунський, В. Кордт, Ф.

Клименко, А. Ярошевич, О. Назаревський, О. Малиновський, Б. Курц, В. Рибинський, Є. Берлінер, Л. Беркут, Ф. Сингалевич і П. Смірнов. Серед них, поруч з давніми членами Т-ва, бачимо й кілька нових, молодших наукових діячів. Не маючи власного органу, члени Т-ва друкували свої доповіді в різних, переважно академічних, виданнях. В 1927 р. Т-во приступило до складання чергової книжки свого органу, в якій мало появитися звідомлення за 1914—1927 р. р. та конспект доповідів, прочитаних за цей час на засіданнях Т-ва. Але до реалізації цього видання не дійшло. Не відомо також, в якій формі відбувся й ювілей 50-ліття ІТНЛ в 1922 р., підготовка якого була доручена спеціяльній ювілейній комісії на чолі з акад. А. Лободою.

Осип Гермайзе в статті «Праця Київського Українського Наукового Товариства на полі наукового життя Наддніпрянської України» (Україна, 1929 р., кн. 32) признає, що давнє ІТНЛ було поважне й мало високі наукові заслуги, але при тому зазначає, що провід в ньому перед революцією належав не членам з українськими симпатіями, а тим групам, що мали певний українофобський напрямок «і головування реакційного проф. Ю. Кулаковського достойно знаменало гегемонію саме цих елементів». «Общество за цей час існування виявляло найбільший інтерес до російської історії, літератури тощо. Доповіді на українські теми читалися, але в них свідомо обминали всякі слизькі місця, навіть з великим побоюванням вживали самий термін «український» ... Зате антиукраїнські вибрики й випади в «Обществѣ» було цілком вільно робити ... Українці в «Обществѣ» мусіли, кажучи вульгарно, «сидіти тихо й не рипатись», навіть не виявляти свого українства, тільки мовчки використовуючи можливість, зачитати публічно в старих університетських мурах якусь доповідь з поля українознавства».

Таке представлення справи загалом правдиве, хоч в дечому не вільне від перебільшення. Але, подаючи його, треба особливо підкреслити, що воно стосується не всього існування ІТНЛ, а лише певного періоду «перед революцією».

Більше заперечення викликають дальші твердження О. Гермайзе, де він говорить про шляхи української науки в дореволюційній Росії. Цих шляхів признає два. «Перший шлях це власне манівці українофільського пристосування до обставин: працювати над «южнорусскою» історією, студіювати «малорусскую» філологію, освітлювати інші «вопросы мѣстной жизни», оповиваючи все те льояльною формою поміркованих висловів, уникаючи та обминаючи всього дражливого, колючого та неприємного й войовничого в цій справі, укладаючи роботу в форми, установлені цензурою та пануючими привичаєннями і приписами владущих ... Другий шлях української наукової роботи, то був шлях одвертий, безкомпромісовий. Вказаний він був М. Драгомановим, а виведена на нього українська наука була М. С. Грушевським ...»

Першим шляхом, на думку О. Гермайзе, йшли українські вчені в Товаристві Нестора — Літописця, а другий шлях привів до ство-

рення Українського Наукового Товариства в Києві. Останнє могло постати завдяки російській «куцій» конституції. Воно відразу стало центральною організацією української науки, згуртувало біля себе поважний актив — «власне в 1908 р. клалися основи для майбутнього будування Української Академії Наук . . .» (ст. 37).

О. Гермайзе не згадує зовсім про працю чужих учених і цілих наукових організацій, яка для розвитку української науки, зокрема в галузі українознавства, мала поважне значіння. Здається, що він не вповні доцінює й національно-українське значіння наукової праці тих, що йшли першим шляхом — отими манівцями «українофільського пристосування до обставин». Власне, ця робота, укладана «в форми установлені цензурою та пануючими призвичаєннями і приписами владущих . . .» привела до можливости створити в Києві Українське Наукове Товариство. УНТ в Києві в 1908 р. мало 50 чл., з них, як свідчить М. Грушевський (М. Грушевський: Велике діло. «Україна», 1929, кн. 32), приблизно половина була дійсним активом, і ця половина — як видно з списку членів, — мабуть чи не ціла, складалася з членів ІТНЛ, в якому вони перед тим провадили в інших обставинах і за інших умов свою українську наукову працю. Майже цілий той «поважний актив», що згуртувався в Українському Науковому Товаристві, виховався, належав і працював в ІТНЛ; тому й «основи для майбутнього будування Української Академії Наук» клали не тільки в 1908 р., а мабуть ще в більшій мірі в 1872 р.

ІТНЛ і УНТ в Києві багато в чому різнилися — і складом своїх членів, і офіційним становищем, і обсягом своєї праці, і її формою. Але при всіх цих ріжницях результати праці обох цих організацій багато послужили для одного «Великого діла» — розвитку української науки, а самі ці організації своїми «двома шляхами» прийшли і знайшли собі пристановище в Українській Академії Наук, з якою пізніше й поділили її долю.

ДОДАТОК

ЗМІСТ ЧТЕНІЙ В ІТНЛ

В І томі Чтеній, що видрукований в 1879 р., опубліковані доклади з р. р. 1873—77. Між ними праці: А. Д. Воронова про латинських проповідників в Русі Київській X і XI в. в., *В. Б. Антоновича* про місцеположення давнього київського Звенигорода, *С. Голубева* про Петра Могилу, далі *П. Т. Лебединцева, М. Петрова* і інш.

В кн. II з 1888 р., якої друга частина присвячена 900-літтю Хрещення Руси, опубліковані праці *А. Соболевського* про рік Хрещення Руси й про пам'ятники давньої руської літератури, присвячені Володимирові; *М. Вережкова* про Володимира св. як будівничого міст; *Ф. Я. Фортинського* про хрещення кн. Володимира на основі західніх звісток.

Кн. III з 1889 р. містить досліди *М. Дашкевича* про билини і *М. Владимірського-Буданова* про помістне право. В цьому томі подані тези *А. Со-*

болевського про рік охрещення Руси й антитези до них *В. Завітневича.* В скороченню маємо тут доклади *В. Антоновича* про Деревлянські могильники й про городища, *Ів. Каманіна* про Жидів, *С. Голубева* про Київську Академію 18 ст. й інші. Як додаток до цієї книжки приєднана видана ще 1881 р. відбитка з Унив. Изв. *поминка* по А. А. Котляревському (ст. 96), яка містить некролог, поминальні промови й бібліоґрафію праць.

Кн. IV видана 1890 р.; серед дослідів у ній поміщені повно праці *В. Завітневича* про археолоґічну екскурсію в Прип'ятське Полісся, *Ф. Кнауера* про археологічні розкопи в Бесарабії, *М. Владимірського-Буданова* про родинне право в західній Росії в пол. 16 ст., *П. Владимірова* — огляд південно-руських і західно-руських пам'ятників письменства від XI до XVII ст., *М. Ясинського* про заворушення поміщицьких селян на Київщині в 1855 р. і *В. Іконнікова* про Димитрія Самозванця й Сіґізмунда III. У відділі матеріялів IV кн. маємо: *С. Голубева* — Південно-руський Православний Катехизис 1600 р., *Ол. Лазаревського* — Акти до історії землеволодіння в Малоросії і *В. Владимірського-Буданова* — Екстракт з журнала про подорож резидента Неплюєва з Києва до Царгороду 1746 р.

В кн. V з 1891 р. повно уміщені праці *Ів. Каманіна* про Жидів на Лівобережжі у 18 ст., *Ор. Левицького* про Луцьку старовину, *В. Василенка* про Гадяцьку старовину, *Н. В. Стороженка* про малоросійське ополчення 1812 р., *А. Соболевського* про початковий літопис і інші. В скороченні маємо тут реферати Ів. Каманіна до Коліївщини, В. Антоновича, Ор Левицького і інших. Серед матеріялів у V кн. опубліковані: *А. Лазаревського* — Акт до історії манастирського землеволодіння в Малоросії 1636—1730 р., *М. Владимірського-Буданова* — Акт до управління Малоросією гр. П. Рум'янцева за 1767 р., *С. Голубева* та *Ор. Левицького* — Матеріяли до церковної історії і опис Чорномор'я Емідія д'Асколі 1634 р.

Кн. VI Чтеній видана в 1892 р., містить праці: *В. І. Щербини* про Київських воєвод, губернаторів і ґен.-губернторів від 1654 р. до 1775 р.; *Н. Оглоблина* про службу Дем'яна Многогрішного в Сибіру; *Ол. Лазаревревського* про історію Батурина; *А. Андрієвського* про великоросійське купецтво в Києві; *П. Владимірова* та *М. Дашкевича* про М. Лермонтова і т. д.

В кн. VII з 1893 р. опубліковані праці *М. Грушевського* про Болохово, *М. Владімірського-Буданова* про селянське землеволодіння в Західній Русі, *І. І. Малишевського* про Івана Федорова. Серед матеріялів цієї книги є: *М. Василенка* — Генеральне слідство про маєтности Київського полку 1729—1731 р. р., *А. Андрієвського* — реляції Київського генерал-губернатора за 1768 і 1769 р. р. У відділі бібліографії VII кн. *М. Житецький* подав огляд видань Віленської Археологічної Комісії.

Кн. VIII Чтеній вийшла в 1894 р. і містить праці: *Ів. Каманіна* про Козацтво до Б. Хмельницького, *М. Бережкова* про Кримські шертні грамоти, *А. Соболевського* деякі пояснення до початкового літопису, *П. Владимірова* про початок слов'янського і руського книгопечатання в XV і XVI в. в. Серед матеріялів VIII кн. опубліковані :*І. Каманіна* — Матеріяли до історії Козацького землеволодіння 1494—1668 р. р., *А. Андрієвського* — Російські Конфіденти в Туреччині й Криму 1765—1768 р. р., *А. Соболевського* — Похвала Ісаї Балабану 1611 р.

Кн. IX Чтеній вийшла в 1895 р. В ній повно поміщені статті: *М. Лілеєва* про Ів. Лукіянова — подорож до св. Землі 1701—1703 р., *А. Андрієвського* — Комісія 1749 р. для розгляду взаїмних претензій татар і запорожців, *Ів. Лінниченка* про вірмен на Україні, *А. Личкова* — до істо-

рії заселення Сибіру, *Ів. Каманіна* — про брацтво і школу в Києві й інші. В цій же книжці подані резюме 25 читаних в Т-ві докладів та опубліковані матеріяли до історії західно-руської церкви 18 ст. *С. Голубева.*

Кн. X з 1896 р. містить статті: *Л. В. Падалки* про час заснування Полтави, *А. Андрієвського* про останніх київських сотників (і матеріяли до цього), *В. Антоновича* про знищення Ярославового валу, П. Л. про Київського митрополита XII в. Крім того в протоколах поданий зміст багатьох докладів м. інш.: *Ол. Лазаревського* про Матроса, *Л. Личкова* про штрафну колонізацію Сибіру, *В. Ляскоронського* про атлас Боплана 17 ст., *Е. Кивлицького* про бібліотеку й рукописи М. Костомарова тощо. У відділі матеріялів X кн. видруковане закінчення матеріялів до історії західно-руської церкви 18 ст. *С. Голубева.* До бібліографії X кн. *Ол. Лазаревський* дав рецензію (неґативну) на історію запорозьких козаків Дм. Яворницького.

Кн. XI з того ж 1896 р. містить повно досліди *Ол. Лазаревського* на тему — історичні нариси полтавської Лубенщини 17 і 18 в.в. і *Н. Оглоблина* — Расходная книга Кіевськой приказной избы за 1675—76 р. р. В скороченні тут уміщені реферати *В. Ляскоронського* про гравера XVII в. Г. Гондіуса, *А. Стороженка* про Яна Оришовського, *Ол. Лазаревського* про Іеремію Вишневецького, *М. Василенка* про Протоколи Верховної Таємної Ради як матеріял до історії Малоросії 18 ст., *Ор. Левицького* про Афанасія Заруцького, *Ів. Каманіна* про Данила Чаплицького й про праці С. Бершадського з жидознавства, *В. Ляскоронського* про чужоземні мапи й атласи 16 і 17 ст., *Ор. Левицького* про Берестейську унію і т. д. У відділі матеріялів XI кн. видрукувано: *В. Мякотина* — Генеральне слідство про маєтності Прилуцького полку 1729—31; записки *Г. А. Полетики* про початок Київської Академії і *Ол. Лазаревського* — Матеріяли до історії суспільного і приватного побуту в Малоросії 18 ст.

В кн. XII, що появилася в 1898 р., найбільше місця займають праці В. Іконнікова, *М. Дашкевича* і *І. Гливенка* про Катерину II та її царювання; там же поміщена велика стаття *В. Ляскоронського* про чужоземні мапи й атласи 16 і 17 ст., що стосуються України, *С. Голубева* про план Києва 1638 р. В скороченні у XII кн. подані реферати: *Ол. Лазаревського* про П. А. Румянцева-Задунайського, *В. Антоновича* про П. Г. Лебединцева, *Ів. Каманіна* про походження Б. Хмельницького, *В. Щербини* про М. Берлинського, *Ю. Кулаковського* про Ґотську епархію і про Вичинську епархію. Як додаток до протоколів у цій книзі видруковані некрологи *В. Іконнікова* про двох істориків — А. Брікнера і К. Бестужева-Рюміна. Серед матеріялів XII кн. *Ол. Лазаревський* опублікував уривки з дневника Гетманської Канцелярії 1722—23 р. р. В додатку до XII кн. Чтеній приложено 6 мап — з них 4 мапи Боплана. Цей додаток є в зв'язку з працями В. Ляскоронського; в дальшій XIII кн. він доповнений ще репродукцією Бопланової мапи Київського воєводства.

XIII кн. Чтеній містить повно праці: *Н. Оглоблина* — Київська справа 1828 р. «О преважныхъ политическихъ тайнахъ», *Ю. Кулаковського* — Алани за відомостями клясичних і візантійських письменників. Скорочено подані там реферати: *М. Дашкевича* про Болоховців, *Ів. Каманіна*
ва 1828 р. «О преважныхъ политическихь тайнахь», *Ю. Кулаковського*
про Хмельниччину, *Н. Молчановського* про матеріяли Шведського державного архіву до історії України, *В. Антоновича* про опис П. Алепського, *Ів. Каманіна* про археографію на XI археологічному з'їзді, *С. Голубева* про один політичний твір 17 ст. й інш. У відділі матеріялів XIII кн. ви-

друковано: *М. Ясинського* — Матеріяли до історії Луцького Трибуналу (1578—1589), *Ол. Лазаревського* — Переписні книги 1666 р.

Кн. XIV Чтеній в окремих випусках містить: дослід *М. Ясинського* про Луцький Трибунал, статтю *Ол. Лазаревського* про старовинні польсько-руські календарі. Скорочено подані реферати Г. Павлуцького про зв'язок мистецтва з культурою і *М. Ясинського* про судівництво 16 ст. в Литовсько-руській державі. Серед матеріялів цього тому найбільше займає Ф. Николайчик, Матеріяли до історії землеволодіння кн. Вишневецьких на Лівобережжі, крім того опубліковані в XIV кн. матеріяли й огляд пушкинської літератури, лист Шафонського до Сулими й інше. В третьому випуску цього тому *В. Завітневич* видрукував розбір праці Голубинського з історії руської церкви (т. II).

Том XV, що вийшов у 4-х випусках 1901 р., містить працю *Ів. Каманіна* про гетьманство Сагайдачного і матеріяли до неї; М. Петров подав огляд рукописів Київо-Софійської бібліотеки (де їх зібрано поверх 700 ч. ч.). Там же вміщено критично-бібліографічний огляд новіших праць з історії руської церкви О. Титова, зокрема праць С. Голубева, К. Харламповича, В. Ейнгорна (про зносини малорос. духовенства з московським правительством за царювання Олексія Михайловича) й інші. В додатку до XV тому маємо *Г. Ласкина* — «Словарь древностей Константинополя», друк якого продовжується і в т. т. 16, 17, 18.

Перші три випуски XVI т. Чтеній вийшли як гоголівський збірник. В цьому збірнику опубліковані такі статті про М. Гоголя та його творчість: *Ол. Лазаревського* — Відомості про предків Гоголя, *І. Шаровольського* — Юнацька ідилія Гоголя, *М. Петрова* — Південно-руські народні елементи в ранніх творах Гоголя, *І. Каманіна* — Наукові й літературні твори Гоголя з історії Малоросії, *М. Марковського* — Історія повстання й творення Мертвих душ, *В. Малініна* — Гоголь як епічний письменник, *Н. Бокадорова* — Комедії Гоголя, *А. Лобода* — Комедії Гоголя, *Г. Павлуцького* — Гоголь про мистецтво, *В. Завітневича* — Релігійно-моральний стан Гоголя в останні роки його життя, *І. Сикорського* — Зображення душевнохорих в творчості Гоголя, *М. Дашкевича* — Значіння думки й творчости Гоголя, *Г. Олександровського* — Гоголь і Бєлінський, *В. Чаговця* — Родинна хроніка Гоголів і т. д. Крім гоголівських матеріялів, яким присвячено три перші випуски XVI т., у вип. IV (1902 р.) знаходимо праці: *М. Дашкевича* про Рицарство на Руси й *М. Ясинського* про рахування добового часу в західній Росії й Польщі XVI—XVII в. в.; далі кілька статтей про М. Карамзина (між ними й *П. Голубовського*). Там же подано скорочено зміст докладів: *М. Василенка* про декабриста С. Д. Волконського, *Ю. Кулаковського* про записку Ґотського топарха, *В. Завітневича* про Братства, *А. Лободи* про билини, *М. Петрова* про княжі діадеми й барми.

XVII кн. Чтеній 1903 р. опубліковано *Ор. Левицького* Історія Луцького храма Св. Івана Богослова, реферат *А. Лободи* про древньо-руську освіченість в дотатарській добі, *М. Дашкевича* про поезію і її теорію в Київській Академії пол. 18 ст., *В. А. Кордта* про шведський університет в Ліфляндії 17 ст. *М. Довнар-Запольського* про кріпацтво в західній Росії 18 і 19 в. в. В цій же книзі є статті *Ор. Левицького* і *Ів. Каманіна* про Київський Центральний Архів, а також опубліковані звіти про археологічні екскурсії: *О. Левицького* до Полтави й Миргородського повіту, *М. Біляшівського* до Глухова, *М. Істомина* до Межигір'я й Київського Полісся, *Ю. Сіцінського* з Поділля, *В. Доманицького* в Звенигородський пов. XVII кн. Чтеній містить і некролог та огляд праць Ф Фортинського та реферат

пам'яті Ол. Лазаревського. У відділі матеріялів *Е. І. Де-Вітте* видрукувала Древній пом'яник Київо-Михайловського Золотоверхого Манастиря. У відділі бібліографії маємо огляд новіших праць по слов'янознавству, *(Флоринського)* і такий же огляд з історії русской церкви *(Титова)*. В останньому розглянено праці П. Жуковича, А. Яблоновського, Е. Голубинського, С. Голубева, А. Папкова й інші. Огляд Титова продовжується і в кн. XVIII, де є про праці Ор. Левицького, А. Грановського, А. Лебедева, В. Малініна й інші.

Ця XVIII кн. Чтеній, випуски якої виходили в 1904 і 1905 р. р., містить доповіді про М. Максимовича *(Ю. Кулаковського, В. Науменка, А. Лободи* і *П. Голубовського)*, працю *А. Л. Берло* про епископа Арсенія Берла, *Д. М. Щербаківського* про фундушеву запись кн. Любарта, *О. А. Фотинського* про Волинського релігійного вільнодумця XVII в. й інші. Серед матеріялів XVIII кн. уміщене листування з запорожцями (1763—1765). У відділі п'ятому *Н. Н. Оглоблин* опублікував дещо про київське життя 17 і 18 в. в., а *В. Леонтієвський* про заведення селянської реформи на Полтавщині. Із докладів, поданих в скороченню, зазначимо: *А. Лободи* про женитьбу Кн. Володимира Св., *Г. Павлуцького* про Деревляну церковну архітектуру південно-західнього краю 17 і 18 в. в., *Ів. Каманіна* про договори в справі будування церков у Малоросії 18 ст., *Ів. Павловського* про Приходські школи в Малоросії, *В. М. Щербаківського* про результати його археолоґічної екскурсії в Сквирський і Радомиський повіти, *Ф. Титова* про перехід Києва від Польщі до Росії, *Ор. Левицького* про шлюбне право і родинний побут в південно-західній Русі 16 і 17 в. в.

Кн. XIX Чтеній, присвячена поч. чл. Т-ва В. С. Іконнікову з нагоди 40-ліття його наукової праці, вийшла в 1906 і 1907 р. р. В ній видруковані статті: *А. Стороженка* про древности Люблина, *Ол. Грушевського* про Історію Русов, *Ів. Каманіна* про грамоти кн. Романа Галицького, *М. Петровського* про подорож Фр. Гундуліча 1655 р. з Відня до Москви, *С. Голубева* про кам'яну стіну в Київо-Видубецькому Манастирі 1199—1200 р. р. Крім того, в скороченні подані доклади: *О. Грушевського* про вивоз людей з Малоросії Петром I на роботи і про М. Костомарова, *Ів. Каманіна* про придорожні хрести, ікони й статуї святих у селах Київського повіту, *М. Петрова* про альбом рисунків і видів Києва 1657 р., *Ор. Левицького* про шлюби в південно-західній Руси 16 і 17 в. в., *П. Голубовського* про час заснування Переяслава, *М. Ясінського* про «село» і «вервь» в Руській Правді, *Г. Павлуцького* про старовинні деревляні синагоги в південно-західнім краї, про пам'ятки «empize» на Полтавщині, *Юл. Кулаковського* про походженя Руси, М. Дашкевича про Олексія Поповича, про зміну вікових традицій у відносинах народів Заходу до руськх, про Трояна і Траяна; *Г. Барац* пробував висувати жидівські впливи в Руській Правді. У відділі матеріялів XIX кн. опублікували: *П. Голубовський* Листи декабриста А. П. Юшневського і його жінки з Сибіру, *А. В. Стороженко* до біографії Яна Оришовського, Листування запорожця 16 ст. з польськими вельможами, *О. Фотинський* до історії унії на Волині і *В. Х. Модзалевський* опис лісів і пущ в Чернігівському полку 1752 р. У відділі бібліоґрафії XIX кн. продовжений огляд *Ф. Титова*, а новіших праць з історії руської церкви, подані замітки *А. Стороженка* про нові книги, *Ів. Каманіна* (на книгу І. Любомирського про Адама Киселя), *П. Голубовського, А. Соболевського* і т. д.

Кн. XX Чтеній вийшла в трьох випусках (1907 і 1908 р. р.) В другому відділі містить статті пам'яті М. Дашкевича *(Кулаковського, Флоринсько-*

го, Шароволъсъкого і Каманіна), статтю самого *М. Дашкевича* про «Полтаву» Пушкина, *Ів. Каманіна* — Плач Київ. Лавр. Єремії 18 ст., *П. Соколова* про митрополита Ісидора. В скороченні опубліковані там реферати: *П. Ардашева* — Науково-історична розробка матеріялів до історії Вел. Французької революції; історичний матеріялізм; *В. Щербини* — питання про старостьа на 4-літньому Сеймі (1788—1792), *Ів. Павловсъкого* про переселення Полтавських Козаків на Чорномор'я й Тамань на початку XIX ст., *В. Данилевича* про походження полковника Саса, *Д. Багалія* про Маґдебурське право на Лівобережжі, *А. Степовича* про походження і значіння слова «ізгой», *М. Довнар-Запольсъкого* — договір ради Вел. Кн. Литовського і т. д. У відділі матеріялів *М. Петровсъкий* продовжує подорож Ф. Гундуліча, а *П. Голубовсъкий* листи Юшневських; *С. Маслов* публікує Казання М. Смотрицького. У відділі четвертому цієї XX книги *Юл. Яворсъкий* розглядає праці В. Щурата про Ґрюнвальдську пісню, а у відділі п'ятому *Ів. Каманін* публікує про дві подложні грамоти — Лева Галицького і Б. Хмельницького.

Кн. XXI Чтеній, що вийшла в 1909 і 1910 р р., присвячена головно поминкам по В. Антоновичу (доповіді *Довнар-Запольсъкого, Завітневича, Каманіна, Щербини й Данилевича* та вступне слово *Кулаковсъкого).* Повно в цій книзі опублікована стаття *Л. Доброволъсъкого* про Змієві вали біля Киева і про Водорозділ Ірпеня і Стугни, в скороченні *С. Голубева і Каманіна* про К. К. Острозького. У відділі матеріялів опублікована дальша частина листів Юшневських, Проповіді Юр. Кониського *(С. Маслова)* і *А. Стороженка* про Військо Запорозьке за Сагайдачного. В кн. XXI Чтеній опублікований і опис рукописів ІТНЛ, що його склав *С. Маслов.*

Кн. XXII Чтеній з р. р. 1911 і 1912 містить промову *В. Іконнікова* про А. Л.Шлецера, *Г. Афанасієва* про розклад кріпацтва, *Кулаковсъкого* і *Лободи* пам'яті Л. Н. Толстого; праці *М. Істомина* і *Ів. Каманіна* про П. Терновського, цікавий істоично-психологічний нарис самого *Ф. Терновсъкого* про Петра І в його відносинах до царевича Олексія (давніша праця ще з 1860 р.), *Н. В. Стороженка* про М. Костомарова в Київській ґімназії і т. д. Крім того видрукована там низка докладів вскороченню. Між ними: *В. Кордта* про Боплана, *М. Василенка* про Дмитра Ростовського, *Ів. Каманіна* про Козацьку війну за Хмельницького, про Пересопницьке Євангеліє й про Острозьку Біблію, *В. Іконнікова* про перебування Петра І в Киеві, *Е. Сташевсъкого* смѣты военних сил московської держави в 1663 р.

Кн. XXIII Чтеній з 1912 і 1913 р. р. містить працю *Г. А. Максимовича* про обученіє грамоті і військовій екзерциції в Старій Малоросії при кінці XVIII ст.. *А. Сичевсъкої* про Памва Беринду і його Вірші на Різдво Христове, *О. Левицъкого* про Юзефа Дунаєвського — поміщика Сквирського повіту II четверти XIX в., *Л. Доброволъсъкого* про «Городище у д. Почтовой Виты». Скорочено подані реферати: *Ів .Каманіна* про договори Б. Хмельницького з Москвою, Польщею й Швецією, *Л. Доброволъсъкого* про давні укріплення в околицях Киева і т. д. В додатку до XXIII кн. видруковані Коментарі *Е. І. Де-Віттє* до давніх помяників Києво-Печерської Лаври і Києво-Золотоверхо-Михайловського Манастиря.

Кн. XXIV Чтеній вийшла в 1914 р. в двох випусках. Більші праці в ній: *Г. Е. Афанасієва* про 1812 р., *С. І. Маслова* про Бібліотеку Стєфана Яворського, *Ів. Огієнка* про Небо Новоє Іоанікія Галятовського, *Н. Гудзія* про Гоголя як критика Пушкина, *Ф. Кнауера* про атенський міжнародний з'зд сходознавства 1912 р.

І. Світ.

ОТЕЦЬ АГАПІЙ ГОНЧАРЕНКО

(Критичний огляд літератури)

На протязі останніх п'ятнадцяти років з'явилося чимало різних статтів та розвідок про життя, працю та діяльність першого українського політичного еміґранта з України в Північну Америку — о. Агапія Гончаренка. Було також надруковано кілька книжок, одна з них з багатьма помилками, леґендами та ін., та біда ще в тому, що вона появилася англійською мовою і тим принесла шкоду українській справі.

Маю на увазі книжку Луцевих Л. та Ф.. Вийшла також окрема праця цього останнього в більшому розмірі з ілюстраціями у видавництві Українського Конґресового Комітету Америки.

В цій статті ми розглянемо найважніші з друків, присвячених о. Агапію Гончаренкові, і підкреслимо головні питання, які все ще не є досліджені як слід.

В советському журналі — «Український історичний журнал» за червень 1969 року була видрукувана коротка розвідка М. Варварцева на тему — «Агапій Гончаренко — піонер української еміґрації в США». Нам довелося обговорювати цю статтю в Альманасі УНСоюзу на 1970 рік.[1]

На основі тої статті М. Варварцева ім'я А. Гончаренка прибране, бо його правдиве ім'я було Гумницький. Залишається невідомим однак, коли точно він змінив своє прізвище. Треба думати, що в дорозі до Лондону, бо там він вже був відомий як Гончаренко, а в Атенах на своїй праці при архимандриті напевно мав своє родинне прізвище — Гумницького.

Автор М. Варварців наводить різні документальні дані про записи в метричних книгах щодо його походження й головне про час перебування в Семінарії та одержання атестату. Ми оминаємо його міркування та обговорення статтів в «Аляска Геральд», бо вони просякнуті у нього ненавистю до авторів праць про о. Агапія Гончаренка, які працювали або тепер працюють поза СССР. Це не дивно,

---

[1] Іван Світ: «Хто був о. Агапій Гончаренко?». Альманах Українського Нар. Союзу на 1970 рік. стр. 132—135.

бо його професія як пропаґандиста дуже ясна, зокрема коли звернути увагу на його книжку —, видану в минулому році — «Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антікомунізма» (Київ, Видавництво «Наукова думка» 190 стор.).

На щастя, про життя та діяльність о. А. Гончаренка ми тут в Америці маємо багато матеріялів і можемо їх об'єктивно обговорювати. Автор М. Варварців, як виглядає з його статті, не мав можливости навіть переглянути як слід «Аляска Геральд», бо тоді не одне його твердження відпало б, як вигадка.

Перші відомості про особу А. Гончаренка в українській пресі, безперечно, подав М. Павлик, в його журналі «Народ» в 1904 році, числа 8—9, пізніше цей текст був виданий окремою книжечкою під назвою — «Споминки Агапія Гончаренка, українського козака-священика». З того видання був зроблений передрук видавництвом «Славута» в Едмонтоні, Канада, в 1965 р. Жалко, що у передмові немає вказівки, де та як зберігся цей рідкий оригінал книжечки, а та особа що зберегла ці «Споминки», можливо єдина, яка знала особисто та близько о. А. Гончаренка в Каліфорнії. Вона є авторкою кількох статтів-спогадів, надрукованих в «Народній Волі»; це пані Текля Денис[2].

Зі всіх матеріялів відомо, що він народився в с. Кривині, Радомиського повіту на Київщині, в родині священика, 19 серпня, 1832 року. Вчився в духовному вчилищі, а опісля в духовній семінарії в Киеві та закінчив її в 1852 році з атестатом богослова. Ще в юнацьких роках він любив київську старовину, як сам згадує про це в статті — «Думи мої у Ґолден Ґейту» (*Свобода*, Сан-Франціско, *Аляска Геральд*, червень, 1871 р. ч. 82 стор. 6.)

Наводимо тут кілька цих гарних рядків в оригінали: «бывало лет десяти мальчиком — ранно до восхода солнца возьму школьные книги, и иду на Киевские валы, что у Золотых Ворот, твердить наизусть уроки... и тепер на старости лет, при заходе солнца, сижу у Ґолден Ґейт, в Сан Франциско, отживая век свободным человеком.. ничего не боюсь, и знать никого не хочу».

Найважливішим є те в статті М. Варварцева, що він знайшов в архівах УССР матеріяли, які говорять, хто був в дійсності А. Гончаренко. Автор пише, «виявлено ряд невідомих досі документів, що стосуються Гончаренка, зокрема метрична книга церков Сквирського повіту, на території якого було рідне село (у «Споминках» зазначено, що народився він в с. Кривин, Київської губернії 19 серпня 1832 р.). Та в її записах жадних відомостей про Гончаренків-батьків Агапія немає. Зате є таке: «Дев'ятнадцятого числа (йдеться про серпень 1832 р. — М. В.) у кривинського парафіяльного священика і

[2] Текля Денис: «Споминки про Агапія Гончаренка», *Народна Воля* (Скрентон) 1924, ч. 71—72.

депутата Онуфрія Герасимова Гумницького та його дружини Євдокії Олексієвої народився син Андрій . . .[3]

Далі автор зазначає, що, крім прізвища, тут усе збігається з відомостями, поданими в Гончаренкових «Споминках».

«Архівні джерела, — пише М. Варварців, доповнюють перелік біографічних відомостей, хоча прізвище Гончаренка тут також не згадується. Так у копії атестату про закінчення семінарії написано (1853 р.): «Об'явник цього, вихованець Київської духовної семінарії вищого відділення Андрій Гумницький, епархії Київської, повіту Сквирського, села Кривин, церкви Вознесенської, священика Онуфрія син — який має 21 рік . . . ». До речі, серед випускників семінарії більше нікого н було родом з цього села.

«Виявилася, — пише М. Варварців, — і власноручна розписка Гумницького про те, що 27 липня 1853 р. він одержав атестат. Цей документ дав змогу остаточно засвідчити, що Андрій Гумницький і Агапій Гончаренко — одна й та сама особа. Зіставлення автографів розписки за одержання атестату (1853 р.) і оригінал відгуку на смерть Т.Г. Шевченка (1861 р.) для лондонського «Колокола», написаного з позначкою «від ієродиякона Агапія», показало: почерки на обох документах ідентичні. Отже, Гончаренко — псевдонім Андрія Гумницького. Поява псевдоніма припадає на початок 1861 р.»

Автор статті М. Варварців не навів останніх рядків зі «Споминків» А. Гончаренка, де він писав: «Моя ненька Україна і джерело козацтва, якоже фенікс, воскресне на добро людям, на вічну славу і волю. Поляки пекли нас живими, і тепер печуть нас москалі; незабаром ввесь світ встане: згубити і великого і малого й *ім'я московське* (підкреслення наше — 1. С.) варварів-людоморів з лиця землі. З цею вірою в останній раз закрию мої очі і засну на віки» . . .[4]

Не будемо переповідати інших подій в його житті, за виїмком хіба тільки того, що він був висвячений у священики в Греції та виїхав до Америки і прибув до Бостону 1 січня, 1865 року, а вже на другий день був в Нью-Йорку, а 6 січня відправив першу Службу Божу на американській землі, в приватному мешканні грецького консула Д. Ботассі.

Про його приїзд швидко дізналися в Нью-Йорку визначні особи, бо приїзд православного священика був великою подією для міста. Керівні особи в церкві Св. Трійці в Нью-Йорку, зокрема її голова єпископ Потер, зацікавилися цим священиком. Треба згадати важливі події, що тоді в житті єпископальної церкви була течія на зближення з православною церквою, як це виявилося в листуванні того часу.

---

[3] М. Варварців: «Агапій Гончаренко — піонер української еміґрації в США», «*Український Історичний Журнал*», (Київ), 1969 р. стр. 115—119.

[4] Агапій Гончаренко: *Споминки*. Едмонтон: «Славута», 1965 р. стр. 19.

В лютому 1865 р. в мешканні єпископа Потера відбулася зустріч із священиками єпископальної церкви, коли о. Агапій Гончаренко давав їм різні пояснення, і тоді було вирішено, що православна Літургія буде відправлена для членів єпископальної церкви та її священства.

Ця Літургія відбулася в окремій церкві при 25 вулиці — захід, яка тепер є власністю сербської православної церкви Св. Сави: Опис того Богослуження був поданий дуже детально в «Нью-Йорк Таймсі», березня 3, 1865 р. на стор. 4 та окремо були надруковані рефлексії з цієї нагоди на стор. 8[5].

Досить багато подано про підготову тої небуденної події та про саме Богослуження у великій «Історії парафії Св. Трійці в Нью-Йорку», яка вийшла не так давно у п'яти томах. У п'ятому томі є сторінки цілком присвячені о. Агапію Гончаренкові, стор. 52—57, де наводяться деталі переговорів та про саму Службу Божу. Ці матеріяли основані на записах в щоденнику о. д-ра Дікса, який був настоятелем церкви Св. Трійці на розі Бродвею та Вол Стріт в Нью-Йорку.

О. д-р Дікс пише: «о. Янґ відвідав мене у важливій справі, пов'язаній з приїздом священика до цього міста, який приїхав, щоб обслуговувати греків та слов'янські народи, які тут є. Я обіцяв йому мешкання для такого Богослуження в одному з наших будинків. Ми мали багато розмов про Русо-Грецький рух, який проходить досить успішно тут і в Англії» (18 січня, 1865 р.)

Під датою 2 березня було записано: «Літургія Східньої Церкви була відспівана в церкві Св. Трійці о годині 11 ранком. Це ніколи не відбувалося раніше, якщо я правильно знаю-розумію, в жодній анґліканській церкві»[6].

Про цю Літургію ми писали окрему статтю, що була видрукувана в календарі УПЦеркви в Америці на 1966 р. стор. 118—122. На Богослуженні були присутні єпископи єпископальної церкви та поверх 50 священиків і багато народу. Церква була виповнена по береги. Співав постійний хор церкви, який вивчив слов'янський текст Літургії.. були серед присутних біля 60 греків та приблизно 20 слов'ян і «русских». Наведені були окремі ектенії та молитви і, зокрема, велике враження зробила остання молитва священика перед відходом: «Господи! Ти благословляєш тих, що Тебе благословляють, і освячуєш тих, що на Тебе надію покладають..» присутні священики засвідчили, що ця молитва була виїмково гарна та просякнута великим настроєм віри.

Це Богослуження допомогло о. Агапію знайти важливу працю в Америці в Біблійному Товаристві, в друкарні якого він працював як

5 Іван Світ: «О. Агапій Гончаренко в Нью-Йорку (1865—1867)», *«Український Православний Календар»* на 1966 р. Баунд Брук.

6 Dix, *The History of the Parish of Trinity Church in the City of New York* by in 5 vols, New York, 1950. Vol. 5, p. 52—56.

коректор та як складач. Його співпраця в цій оргнізації добре досліджена та вияснена, завдяки гарному налагодженню сучасної адміністрації Біблійного Товариства, якого бібліотека та архів доступні для дослідів. Нам вдалося там знайти чимало цікавого та важливого. На жаль, не вдалося знайти оригінального листа о. А. Гончаренка до головного редактора видання слов'янської Євангелії, п. Блісс. На засіданні комітету був зачитаний той лист о. Агапія Гончаренка, про який п. Блісс писав 23 жовтня 1865 р.: «що він сумнівається у великій допомозі о. Агапіуса, окрім хіба читання коректури слов'янського видання, а що торкається болгарського друку, то він (Гончаренко) тої мови не знає. П. Блісс боявся цілком довірити працю о. Агапію, бо він може змінити дещо в тексті, якщо йому буде дозволено працювати одному. Він повинен бути не більш, як помічник». (Лист від 14 грудня 1865 р.)[7]

У своїй автобіографії А. Гончаренко пише: «в той час в Нью-Йоркському Біблійному товаристві йшла праця над виданням арабської Біблії, і так як я знав друкарство і східні мови, то господар тої праці Ван Дайк, знавши мене з Бейруту, дав мені працю в виданні Біблії. В той час приїхав другий добродій з Константинополя, п. Лонґ, друкувати церковно-слов'янський Новий Завіт. І він дав мені ще працю при слов'янському друку. І я мав доволі роботи для мого певного життя» («Споминки» стор. 12).

В інших своїх писаннях А. Гончаренко зазначає, що він заробив на тій праці поверх дві тисячі долярів, з яких одну тисячу витратив на придбання друкарні. Тут є певне розходження з фактами. Якщо гадати, що він придбав друкарню в Нью-Йорку і повіз її до Каліфорнії, то це була б не легка справа в ті часи, коли подорож відбувалася різними способами, залізницею та діліжансами.. а з другого боку, більш правдоподібне, що він купив у Нью-Йорку зразкові черенки, бо «Аляска Геральд» ч. 1 та ч. 2 від травня 1868 р. має на сторінці 2 текст, який говорить: «шрифт, яким «Фрее Пресс» друкований, є зі знаменитої ливарні Гуґар і Компанії».

Коли уважно простудіювати ввесь процес зложення та друку текстів часопису — «Аляска Геральд», видно, що у друкарні о. А. Гончаренка не вистачало часом черенків для набору.

У своїх писаннях, однак, він зазначав, що «зібравши гроші з моеї праці, я купив русский шрифт (а не «россійський» як виправлено в передруку «Славути», прим. І. С.) і виїхав з Нью-Йорку до Сан Франціско, оснувати там русскую друкарню» («Споминки» стор. 13). Знов у тексті «Славути» вживається термін — «російську друкарню».. в ті часи цей термін для «русский» або московський, як вживав о. А. Г., не був прийнятий в українських друках.

Наводимо тут ясний текст в оригінаті, як він був надрукований в «Аляска Геральд» ч. 1 та 2, 15 травня 1868 р.:

[7] Essay 16 by Margarett T. Hills, June, 1966. Text and translations Languages of The Near East, 1861—1900. IV—F: p. 85—87.

«The type on which the Alaska Herald (both Russian and English) is printed, is from The California Type Foundry, Wm. Faulkner & Son, 411 Clay Street, San-Francisco, California. Цей текст дрібним друком на сторінці в часописі недоглянули різні автори статтей та навіть книжок про життя та працю о. Агапія Гончаренка, але він дуже важливий, бо підкреслює, що він не купував друкарні в Нью-Йорку, як більшість гадала.

Крім того, такий вантаж, як друкарню, не можна було везти в ті часи до Каліфорнії з Нью-Йорку. Правда, залізниця вже була збудована до Чікаґо, а звідти лінія Юніон Пасіфік дійшла до м. Омаги, а з Омаги подорож відбувалася диліжансами, які відходили дуже реґулярно до м. Ціско в Каліфорнії. Ми маємо у себе точні матеріяли про умови подорожів у ті часи, осінь 1867 року, коли о. Агапій з дружиною Альбіною їхали до Каліфорнії.

В результаті листувань з адміністраціями залізниць, головне з Юніон Пасіфік та Південно-Каліфорнійською залізницею, нам вдалося не тільки уточнити шлях, але й дістати фотографії навіть розкладу диліжансів та потягів: потяги ходили з Чікаґо через Омагу до м. Бушнел в Небраска, куди лінія дійшла в жовтні 1867 р. Маємо також фотографію станції в Ціско, де видно потяг і біля нього три готові до руху диліжанси, що прийняли з потягу пасажирів.

Нам в цих пошуках дуже багато допоміг своїми порадами наш приятель, автор дослідів про часи громадянської війни, п. Алберт Шеллер, що живе на Фльоріді та кожного літа відвідує місця тодішніх бойових операцій. Останні візити були в Віксбурґ, де була вирішена доля громадянської війни в 1863 році під час довгих та впертих боїв.

В Нью-Йорку 28 вересня 1865 р. о. Агапій Гончаренко оженився з італійкою Альбіною Чітті, до батька якої він мав листа від італійського революціонера Мацціні. В муніципальному архіві м. Нью-Йорку записано наступне: дата одруження — 28 вересня 1865 р.: ім'я — Андрій Агапіус Гончаренко, місце народження — Київ, 32 роки, адреса — 116 Схід 31 вулиця . . ім'я нареченої — Альбіна Чітті з Філядельфії, 23 роки . . одруження переведене альдерманом В. Г. Джедней». Нам вдалося дістати цю виписку з актів одруження, завдяки допомозі кількох осіб, в тому числі мера Ваґнера, та адміністратора архіву міста п. Д. Катсароса (лист від 20 листопада 1961 р.).

Дім, в якому жив о. Агапій Гончаренко, був тоді ще цілий на тій вулиці, і є його фото. На жаль, не вдалося встановити, в якому саме мешканні він жив, так само не відомо, хто був власником того дому в ті часи. В архівах Нью-Йорку та його бібліотеки про цю вулицю нічого немає, хоч є багато про інші вулиці. Так само немає фотографій з тих часів тої вулиці.

В Нью-Йорку о. Агапій не тільки працював для заробітку, але також правив реґулярні Богослуження для православних, однак ми не маємо конкретних дат ані зазначених місць, де вони відбувалися. Натомість маємо нотатку в «Нью-Йорк Таймсі» про один з його дис-

путів (Н. Й. Таймс, Вересня 24, 1865 р. стор. 5) «Релігійні нотатки: в мешканні Купер (Юніон) Інституті — Релігійна дуже цікава дискусія між Православ'ям і Спіритуалізмом. У неділю о 7 з половиною вечора. Чи спіритуалізм правдивий, чи є проти вчення Ісуса Христа?». «Місця для жіноцтва резервовані».

Розшуки про інші диспути та лекції не дали покищо успіхів, бо головний часопис, який багато друкував про о. Агапія Гончаренка — «Гералд», не зберігся за цей час в Нью-Йорку. Пошуки в інших місцях покищо не дали результатів. Видавництво «Гералд Трібюн» повідомило нас, що вони не знають нічого про збережені примірники їх часопису з тих часів, — такі самі труднощі є з іншими періодичними органами того часу.

Ми також знаємо з писань о. А. Гончаренка, що він їздив до Нью-Орлеану для обслуги греків у тому місті. Та подорож відбулася морем, а не потягом, як дехто писав у своїх статтях, бо тоді точилася громадянська війна, і залізниця, яка сполучувала північ з півднем, була ввесь час у смузі різних бойових операцій. Натомість подорожі морем переводилися реґулярно, як про це свідчать в часописах. Напр. 24 вересня, 1865 р. писалося, що у середу відпливає до Нью-Орлеану корабель «Монтерей», кампанії «Північна Зоря». Плавба тоді була реґулярна на тій лінії і не мала жодних перешкод. Пошуки за архівами цієї компанії не були для нас успішні.

Після закінчення друку Біблії та Євангелії о. А. Гончаренко вирішив виїхати до Каліфорнії, чому сприяв своїми порадами та офіційною допомогою у листуваннях тодішній Державний Секретар п. Стюарт. В своїх «Споминках» о. Агапій пише, що він був у Вашінґтоні, де умовився з п. Стюартом про видання часопису для обслуги колишніх підданих Росії, які жили на Алясці та на Заході, щоб вони мали можливість одержати правильну інформацію про життя та закони Америки. Також була обіцяна фінансова допомога для майбутнього часопису, яку дійсно отримано в початках видання.

Ми робили заходи, щоб дізнатися щось більш про ці розмови о. Гончаренка з Державним Секретарем п. Стюартом, але в архівах, переданих родиною В. Г. Стюарта, немає точних даних про його взаємини з о. А. Гончаренком. Ми робили заходи для уточнення цих взаємин та зверталися до Національних архівів та дослідів у Вашінґтоні, але там нічого немає в показниках та окремих картках. Управління Архівів, однак, порекомендовано звернутися до бібліотеки в Ґошен, Н. Й., де зберігалися певні матеріяли колишнього Державного Секретаря, та до бібліотеки Університету в Рочестер.

Наші розшуки були частинно успішні тільки в Рочестер. Бібліотека в Ґошен мала дуже мало у себе матеріялів про В. Г. Стюарта, бо відомо, що Стюарт після відходу з державної посади займався юридичною практикою в м. Авбурн, Н. Й. Не так давно спадкоємці його передали всі архівні матеріяли та документи до університету в Рочестер, де був створений спеціяльний відділ для того.

У відділі рідких книжок, рукописів та матеріялів переховується все листування В. Г. Стюарта і там, як нас повідомили в кінці 1970 р., немає в картотеках ім'я о. А. Гончаренка, але знайшовся комплет — «Аляска Геральд», оправлений з тисненим золотом — «Гонор. В. Г. Стюарт», а всередині на листі в початку тому є написане — «З признанням від Агапіуса Гончаренка, видавйя — «Аляска Геральд», Сан Франціско, серпень 27, 1870». Ми дістали копію цього напису для свого архіву. Так само в листі бібліотеки є кілька важливих та цікавих порад та відомостей, що торкаються «можливої зустрічі» В. Г. Стюарта з о. Агапієм Гончаренком в Сан Франціско в серпні, 1870 р.

Ідея видання такого часопису в Америці неначе виникла з розмов о. А. Гончаренка з Какуніном та Огарьовим, які були зацікавлені в політичній пропаґанді проти царського режиму. Але з текстів статтів та самої діяльности о. А. Гончаренка не видно, щоб були які небудь впливи, зокрема Бакуніна, на його писання та діяльність.

В цьому відношенні дуже цікаві спогади про «Заокеанську Русь», написані Е. Н. Матросовим або, як він підписувався — Граф Лелива, що друкувалася в «Историческом Вестнике».

Ці писання були категоричними потвердженнями, що о. А. Гончаренко ніколи не поділяв крайніх для того часу революційних поглядів, зокрема анархістів, як це твердили польські та деякі революційні московські видання, так само комуністичні, хоч цей термін зустрічається в його перших виданнях «Аляска Геральд».

Автор цей пише: «Особа та діяльність Агапія Гончаренка, як літературна так само громадська, виявляє значний інтерес. Московські видання не один раз виставляли його як розстриженого священика православної церкви, нігіліста 50-тих років або початку 60-тих, ветерана російської політичної еміґрації. Польсько-американські часописи згадують його, як дивного «схизматичного попа», показували його як крайнього революціонера . . що навіть виробляє бомби та пересилає їх до Росії . . всі ці відомості далекі від правди . . він дістав висвячення на Афоні і митрополитом афонським ніколи не був позбавлений свого сану до сьогодні, коли йому тепер 64 роки. Досить проглянути його часопис, щоб пізнати дійсну правду, як далеко він від нігілістів та революціонерів»[8].

Далі багато говориться, як він допомагав людям у біді . . «ця дуже активна, не терпляча натура ідейного українського козака, попівського роду, є свідчення одного з останніх могіканів козацтва та особи, яка не знайшла ще належного освітлення та оцінки в історії, а також в соціяльних науках».

Однак є правдою, що його писання та опінія про московську ієрархію були дуже гострі і часом навіть образливі. Але треба мати

---

8 «Граф Лелива» (Е. Н. Матросов) — «Заокеанская Русь» (Социологическо-описательний очерк) *Історический Вестник* т. 18 кн. 4 апрель, 1897 г. стр.: 83—104.

на увазі, як самий характер автора, так і враження, що він набрався про них у своїй молодості. Тих вражінь не так легко позбутися, та ще коли він побачив погану поведінку московських священиків в Каліфорнії та мав інформації з Аляски того часу. Всі ці інформації, які він друкував в своєму часописі мають повне потвердження в працях американських істориків, зокрема таких як Бенкрофт та Ендрюс. Останній присвячує чимало місця життю та адміністрації Аляски, коли на чолі її стояв жорстокий Баранов, адміністратор «Русско-Американской компании». Багато неґативних даних в книзі Шевінґі — «Загублена Імперія»[9]. Можна говорити, що деякі його такі виступи своєю формою були далекі від пристойности, зокрема в останніх числах — «Аляска Геральд».

Звертає на себе увагу дуже прихильна до нього велика розвідка відомого автора С. Сватікова — «Агапій Гончаренко — основатель русской печати в Северной Америке» («Временник» Общества Друзей Русской книги, т. IV Париж, 1938, стор. 251—266). Цей автор був також видатним дослідником історії Сибіру та її незалежницького руху, а також історії Козацтва.

Він пише про нашого еміґранта: О. Агапій Гончаренко — первый русский печатный (станок) орган в Северной Америке, росыйский иеродиакон, невольный политический эмигрант, сотрудник «Колокола», наборщик «Русской типографии в Лондоне, друг Огарева, кореспондент Бакунина, греческий священник, муж итальянской патриотки, козакофил и украинский патриот, недурной гравер, издатель русской газеты для обитателей русской Америки», стор. 252.

С. Сватіков подає багато бібліографічних нотаток, підкреслюючи, що для атенського періоду Гончаренкового життя використовє «Колокол» та томи писань Герцена, зокрема том 10-тий, автобіографію, надруковану в «Аляска Геральд» в 1868 та в 1873 роках, журнал «Прогрес» з 1893 р. та «Народ», Коломия. 1894 р. Наприкінці цієї розвідки С. Сватіков ззаначає: «останні двадцять п'ять літ були зусиллям-скріпленням українського національного почуття, поверненням революційних настроїв та мріями повернення Аляски до сильної козацької держави, незалежної від США (стор. 264). Див. його «візитну картку» з 1911 року.

Приватні спогади різних осіб підкреслюють його лагідний характер у відношенні до різних людей. Недаром у місцевості, де він жив так багато років до своєї смерти, в Гейвард, залишилося багато гарних спогадів про цього священика-патріота, завжди готового дати допомогу кожному, хто її потребував.

Про цю рису характеру писали Текля Данис, і Ірвінґ Е. Томисон. Зокрема дуже цікава праця Тома Де-Кола, Сакраменто Стейт Коледж, 1959 р. під назвою — «Агапій Гончаренко-еміґрант-романтик», в якій він, зокрема, тепло описує його життя на фармі, в постійній

[9] Hector Chevigny: *Lost Empire. The Life and Adventures of Nicolai Petrovich Resanof*, New York, 1937.

праці, глибокій релігійній вірі та службі з відкритим серцем для всіх, хто потребував допомоги.

Він був, однак, дуже жорстокий у відношенні до ворогів свободи та тих, хто поневолював інших, без огляду на засоби для того вживані. Однак були в о. Агапія Гончаренка також вади, які спричинилися до загублення перспективи в оцінці дійсного положення, зокрема у відношенні до Аляски та її геополітичного положення на Тихім Океані і нічим не виправдані мрії про ролю українців-запорожців у житті того простору.

Згадка в писаннях о. А. Гончаренка, велика помилка, яка привела до повторення багатьма дослідниками його біографії, це справа т. зв. запорозьких козаків на Алясці та їх нащадків. Ми не знаємо, звідки дізнався о. А. Гончаренко про цю справу та пов'язав її з долею «малорусского казака Беняка — организовать бегство из Якутска целого сообщества казачьяго для устройства собственного государства на островах Тихого Океана, произведенной в 1770 году и закончившейся гибелью как самого Беняка на о. Мадагаскар, в сражениях против французов за свободу малороссов».[10]

В цій історії, як її видрукував Е. Матросов в «Историческом Вестнике», є основна помилка. Такого козака лідера не було зовсім, а був польський князь Беньовський, взятий в полон москалями в боях проти Литви та засланий на Камчатку, де він прожив кілька років. Серед його оточення було кілька цікавих осіб та одна особа на ймення Гетьман. Хто був цей Гетьман та звідки — залишається невідомим. Можливо, що це було таке прізвище, яке не мало нічого спільного з українським або польським титулом, вживаним в 17 та 18 століттях.

Це правда, що цьому Беньовському вдалося втекти з Камчатки й зробити величезну на ті часи подорож та брати участь в різних воєнних подіях того періоду. Перша така була при зустрічі з японцями на о. Гокайдо, друга під час короткого перебування на о. Формозі, а потім подорож аж до Мадаґаскара, де він також, як перед тим на Формозі, приймав участь у воєнних операціях, але не проти французів, а проти місцевих тубільців. Князь Беньовський пізніше прибув до Франції, де були видруковані його мемуари у двох томах.

В них є багато цікавого матеріялу про перебування на Камчатці, але нам не вдалося знайти там ані в оригінальному французькому виданні, ані в англійському старовинному перекладі жодних хоч би натяків на запорожців, якщо не говорити про обставини його полону. Взагалі цей польський автор дуже багато сам себе вихваляє. Така правдива історія князя Беньовського, яка перетворилася в козака Беняка та навкруги її постала леґенда про запорожців на ляє. Такою є правдива історія князя Беньовського, яка перетворилася

[10] Е. Н. Матросов: «Заокеанская Русь» в тій самій статті, як нотатка ч. 8, стр. 103.

в козака Беняка , що навкруги неї постала леґенда про запорожців на Алясці та їх нащадків, яких ніби експльоатувала американська адміністрація та купці.

Надрукування цієї леґенди в «Историческом Вестнике» потверджувало, нібито, її правдивість. Ми тут тільки підкреслюємо, що всі висновки та роздумування навкруг тих «запорожців козаків на Алясці та зокрема в Каліфорнії» не мають жодних основ, і тому ідея, пов'язана з «візитною карткою» о. Агапія Гончаренка — Тихо-Океанська Україна — неповажна. Основою є цілковите незнання історичної правди. Ця «візитна картка», на нашу думку, пов'язана не з Аляскою та «її козаками» а з історією Гаваїв.

Другою важливою помилкою є ствердживання, пов'язане з тою «карткою», ідея створення козачої держави з українцями Далекого Сходу. Як відомо, до кінця минулого століття на Далекому Сході було дуже мало українських поселенців, масова еміґрація тут розпочалася тільки в 1890-тих роках та набрала свого найбільшого розвитку перед 1-ою Світовою Війною. Далекий Схід, вірніше Зелений Клин, в цей період та в часи Революції 1917—1922 років поставив проблему Зеленого Клину або Зеленої України, але він не пов'язаний з «Тихо-Океанською Україною».

Тому друга частина важливої та цікавої спроби оглянути «Проблему А. Ґончаренко», зроблена Л. Биковським («Визвольний Шлях» ч. 2 та 3 за 1957 рік) потребують певного перегляду. Перша частина тої розвідки дуже цінна, зокрема, наведенням багатьох джерел, серед яких, на жаль, є кілька, що прямого відношення до теми не мають, або є другорядні. Цікавим є тільки самий підхід до проблеми з геополітичного положення Тихого Океану та можливої ролі України — зглядно українців в Азії.

Сам автор Л. Биковський пише на стор. 155, що концепція «Тихо-Океанської України» А. Гончаренка, не зважаючи на її цілевість .. здається (виходить) з низки помилкових розрахунків . .»

Приклад цієї важливої помилки в писаннях про А. Гончаренка заставляє нас зробити ще один висновок — спроби писати біографії або огляди про порівняльно близькі для нас події вимагають від авторів великої праці та перегляду всіх доступних матеріялів і спроби бути вільними від захоплення окремою, хоч би дуже принадною ідеєю. Історія потребує уважного вивчення, — як пише відомий американський історик Заходу — Бенкрофт у своєму 7 томі «Історії Аляски», — використання всіх історичних офіційних документів даного часу, приватних спогадів та документів і критичного відношення до подій і учасників тих подій».

А ці принципи дуже часто порушуються і тоді вводяться до історичних розвідок елементи сумнівности, які знижають авторитет авторів тих праць. Всі твердження про запорожців на Алясці розбивалися об один факт, який деякі наші українські автори іґнорували — офіційну статистику населення Аляски в час її передачі царським урядом Америці. Ті відомості були друковані в праці Кларенса С.

Гулей — «Аляска, її минуле і сучасне». В ній на стор. 204 зазначено: «в час передачі там було москалів кругло — 500, креолів приблизно 150 і тубілців між 24—30 тисяч, отже всіх разом не більш як 31 тисяча. Головне місто Сітка мало 35 білих, 425 креолів та трохи тубільців.. Кодьяк найстарше місто на Алясці мало: білих — 50, можливо креолів 150 та трохи тубільців».. москалі, як ми довідуємося з інших джерел, майже всі виїхали після передачі Аляски та перебрання її Америкою.

Хоч цього автора згадують деякі наші автори, але ні один з них не звернув уваги на статистику, хіба що назви книжок були включені для роблення більшого авторитету.. книжка, мабуть, не була взагалі студійована, або автор звернув увагу на інші справи.

Так само Я. Чиж у своїй досить докладній розвідці згадує «Дневник А. Гончаренка» посилаючись на працю Бенкрофта, а в дійсності це не є жодний «дневник», а два томи витинків з преси, як було зазначено у тій праці, відомого дослідника історії Заходу Америки. Ті два томи витинків, які зібрав А. Гончаренко та які належно використав той історик — вони у нього зазначені «скрап бук».. В українця, який зібрав матеріяли про о. А. Гончаренка Г. Скеґара, який відвідав бібліотеку та бачив ті два томи, — виникло тільки враження, що «вони нічого не варті». Очевидно, не були цікаві для статті до часопису, яку мабуть Г. Скеґар готував, але вони дуже цінні для історика, якщо знати, що частини часописів того часу вже давно немає та ніде ані сліду не осталося.

Дуже жалко, що нам не довелося їх бачити. Не бачив їх також Ф. Луців, коли шукав за матеріялами в Каліфорнії.

Книжку В. Луцева та Ф. Луцева ми вже згадували. Треба тут навести добру рецензію на неї Ю. Каменецького[11]. Він зазначає її в своїй великій статті в «Свободі» наприкінці під окремим наголовком — «Критичні завваги». Автор робить їх порівнюючи лагідно, але все одно вони показують багато фактичних помилок, яких наробив Ф. Луців та ще підніс їх американцям в англійській мові. Крім шкоди, така праця не дає жадних наслідків.

В іншій праці Ф. Луцева, виданій під маркою «Українського Конґресового Комітету» англійською мовою в 1970 році повторені ті помилки, а найгірше те, що цитати з американських видань перероблені, щоб відповідати думкам автора, а не правді. Так напр., надруковано на стор. 37: що «О. Янґ прийшов до мене (пише в дневнику о. д-р Дікс) у важливій справі, пов'язаній з приїздом до цього міста (Нью-Йорку) українського священика..» В тексті дневника д-р Дікса написано дуже точно — «рашен пріст», в ті часи ніхто не писав про о. А. Гончарена як про «українського» священика. Писалося або грецький або православний священик і в деяких випадках — «ра-

11 Ю. Каменецький: «Перший Український Політичний Еміґрант в Америці», *Свобода* ч. 225—228, 1963 р.

шен», отже, тут автор Ф. Луців змінив текст джерела.. мабуть, такі самі зміни є в нотатках з інших джерел.

Ми вже згадували, що досі недосліджене питання можливих взаємин між А. Гончаренком та сенатором Рюсель з Гаваїв, а питання це є не тільки цікавим, але навіть важливим, бо може відкрити джерела ідеї о. А. Гончаренка про «Тихо-Океанську Україну». Ми маємо, правда, іншу цікаву вістку, що є відомістю про відвідини Гаваїв українським з походження малярем, який був у складі персоналу експедиції адмірала Крузенштерна. Ця ескадра у складі двох кораблів була в плавбі навкруги світу, вислана царським урядом Росії. Вона приплила до Гаваїв 7 серпня 1805 року. Одним кораблем командував капітан Лисянський, українського походження та виїмковий знавець дослідів берегів різних морів, в тому числі Аляски тих часів,.. але людина дуже жорстока, що виявилося у погромі тубільців на Алясці.

У складі експедиції був також мистець Люї Хоріс або Коріс, син професора Харківського університету (правдою є, що він викладав в Харківському Колеґіюмі, бо університет тоді ще не був заснований, прим. І. С.). Маляр Л. Хоріс намалював картину зустрічі короля Гаваїв Камегамега зі старшинами тої експедиції. Там збоку картини намалював і свою особу.

Директор бібліотеки Музею в Гонолюлю пані М. Тіткомб пише, що він, Хоріс, був виїмковим артистом, який залишив прекрасні малюнки з Тихого Океану, але помер дуже молодим у Франції. Там були видруковані чудові монографії французькою мовою, повні його малюнків, перший том у 1822 році, а другий у 1826 році. Цей останній мав 24 ілюстрації на повні сторінки.

Тоді була переведена спроба москалів затвердитися на Гаваях. Підтвердженням цих плянів є розвідка О. Окуня — «Царская Россия и Гавайские отрова» («Красний Архив» т. 73 стор. 161—186).

Нас привела до цих матеріялів цікава, велика розвідка, надрукована в матеріялах Гавайського Університету, нашого особистого знайомого по співпраці в Шангаї, проф. Клавса Менерта, що був лектором в тому університеті[12], а пізніше редактором місячника — «XX Сенчурі» в Шанхаї. Він подає ряд вияснень з кількох авторів, зокрема, зупиняється на працях мистця Хоріса та зазначає, що він був народжений в Катеринославі, Україна, та що його батько був професором Харківського університету, про що ми згадали раніше. На жаль, Ф. Луців, який почав досліди на Гаваях, не закінчив їх, і ми не знаємо, що він там знайшов. А положення українців робітників на Гаваях в кінці минулого століття було частинно пов'язане з працями о. А. Гончаренка.

---

[12] Klaus Mehnert: *„The Russians in Hawai". A special Study of Russian Interest in Hawai's Future*, Honolulu: The University of Hawai Press, 1938.

Треба ще згадати, що існують також неґативного характеру спогади або писання про о. А. Гончаренка, як наприклад, у статтях-спогадах В. И. Кельсієва, які вперше появилися в «Архіве Русской Революции» т. XII, Берлін, 1926 р. та пізніше були передруковані з збірнику — «Литературное наследство» т. 41—42, Москва, 1941 р. Треба тільки мати на увазі, що Кельсієв після перебування на еміґрації повернувся до Росії, взагалі досить незрозумілим шляхом та, щоб виправдатися перед царським урядом, понаписував досить багато неґативного про еміґраційне життя взагалі, і там він старався опаплюжити також о. А. Гончаренка.

Так само не будемо згадувати листування А. Герцена та нотатки М. Драгоманова в листах до М. Павлика, про цю опінію було подано досить вияснень в статті Я. Чижа[13]. Треба зазначити однак, що в цій праці наведена дуже добра бібліографія, пов'язана як із самою темою, так і взагалі з особою о. А.Гончаренка.

Маємо намір зупинитися трохи детальніше на виданій о. А. Гончаренком книжці «Стоглав» — «Собор бывший в Москве при Великом государѣ царе и великом князѣ Иване Васильевичѣ» (в лето 7059).[14]

Цікавим є те, що після цього видання книжки о. А. Гончаренком в Росії був видрукуваний також «Стоглав», але ми не мали нагоди перевірити тексти, чи є в них яка ріжниця; важливе, що історики в Росії користалися цензурованими виданнями, а не згадували лондонського видання. Цей Собор мав великий вплив на взаємини між царями Росії-Московії та православною церквою. В «Історії Росії» Ю. Вернадського т. 5, книжки 1 та 2 уділено тому Соборові значну увагу, але, на нашу думку, інтерпретація не завжди правильна з погляду церковної історії. Так само помилкові деякі трактування постанов цього Собору в останній праці — «Російський імперіялізм від Івана Великого до Революції». Ми тут говоримо про статтю-студію Г. Р. Гуттенбаха, що є в тому збірнику під редакцією проф. Т. Гунчака. Так само коментарі на ту студію В. Нагірного та О. Данька у цьому питанні не є дуже переконливі, на наш погляд. Тут не місце на їх обговорення (друковані в журн. «Сучасність» за жовтень та листопад 1975 р.).

В своїй нотатці до книжки «Стоглав» о. А. Гончаренко наводить цитати з передмови рукопису, який був вжитий для друку «Стоглава». Собор був скликаний, щоб «потрудитися справити непорочную Християнськую веру даби она утверждена и непоколибима была, в роды и роды, и на веки». Далі видавець зазначає, що в минулому, себто до 1860 року були друковані окремі розділи цього «Стоглаву», які були «согласныя с егоизмом деспотов Російськой церкви, пред-

---

[13] Я. Чиж: — «Драгоманів про «Споминки» А. Гончаренка», *«Вільна Україна»*, 1956 р. збірник 11.

[14] «С Т О Г Л А В» — Собор бывший в Москве при Великом государѣ царѣ и Великом князѣ Иванѣ Васильевичѣ (в лето 7059), Лондон, 1860.

ставителей постоянного Собора Петербургского, — обижающие же, своєю наивною простотою и откровенностью, лицемерие Християнства XIX столетия, — считалось плодом запрещенным». «На чужой земле встретился нам рукописный «Стоглав» .. списан сей «Стоглав» с екземпляра находящегося у Н. А. Полевого». (Так подписана рукопись на заглавной странице)».

Передмова до цього видання була підписана літерами — «І. А», себто ієродіякон Агапій (Гончаренко).

З приводу появи закордоном цього видання була спочатку дуже гостра реакція з боку московської влади, але опісля примушена вона була видати майже повністю цей том «Стоглава». Пізніше, в 1894 р. з'явилася велика стаття в «Чтеніях Общества изучения древностей Российских», книжка 4, стр. 29—52, про яку не будемо тут багато говорити, бо це окрема цікава тема та важливе питання, бо були там порушені справи самих основ життя Православної Російської Церкви, захитаних Синодом імперії. А. Гончаренко своїм виданням як раз вдарив по цих порушеннях. Безперечно, він сам не мав навіть можливостей зробити належних коментарів до свого видання. Він не мав ані матеріялів ані належної історичної підготови та обізнання з великим комплексом цього винятковього періоду у формуванні царської влади старої Московії.

В книзі советського автора С. А. Бєлокурова — «Русское государство в 17 веке» видання Академії СССР, Москва, 1961 р. є окрема стаття, присвячена цьому «Стоглаву». Автор цієї книги пише, що «про Собор Русской церкви, який був в Москві в 1649 році, до цього часу ми нічого не знали, не тільки не було відомо жодних списків діяній його, але навіть які предмети там обговорювалися і взагалі, що він був». Так пише дійсний член Академії на стор. 29.

Для нас цікавим є те, що цей автор дає детальний опис аркушів своїх стовбців, що зберігаються тепер в державнім архіві серед паперів царя Олексія Михайловича. Трохи дивним однак виглядає, що автор не тільки не знає про списки, які ходили в 19 столітті, та мабуть і раніше, але також про лондонське видання А. Гончаренка і ще більша помилка його — він мабуть не переглядав, або йому не дозволили бачити томи «Чтеній О. О. Д. Р.», які ми згадали на початку цього обговорення; він також нічого не згадує про видання «Стоглава», друковані в Казані в 1962 р. та в С. Петербурзі в 1863 р. та перевидане казанське видання в Парижі в 1920 році. А також чисельні коментарі та обговорення в 6 томі «Історії Церкви» Митр. Макарія, у Голубинського та ін.

Наприкінці цієї нашої статті про о. Гончаренка хочемо висловити побажання, щоб діяльність нашого першого політичного еміґранта в Америці було досліджено повністю та щоб були обговорені питання умов його життя та як вони впливали на його писання, яких залишилося досить багато, розкиданих в пресі його часів. Його думки,

висловлені в тих писаннях, обговорені дуже мало і поверхово. Так є справи, пов'язані з його перебуванням на Близькому Сході. Ми маємо копію листа князя Гагаріна, члена ордену ієзуїтів про положення в Сирії в момент, коли він туди приїхав, а о. А. Гончаренко виїхав далі у свою мандрівку. Адже князь Гагарін улаштував його приїзд до Сирії та піддержав його початки в тій мандрівці. Там є цікаві сторінки про заворушення, які виникли у відношенні між християнами та мусульманами. Копія цього листа була одержана заходами колишнього місіонера в Китаї, який тепер працює в архіві о. о. ієзуїтів у Франції.

Також поверховно заторкнене питання про листування А. Герцена з І. С. Турґеневим. Хоч воно не має прямого відношення до о. А. Гончаренка, але пов'язане з друком статті та нотатки про смерть Т. Г. Шевченка, що були друковані в «Колоколі». З цим питанням пов'язане інше — яким виданням творів користувався о. А. Гончаренко, тексти з якого друкувалися в «Аляска Геральд» та в ін. статтях його.

На думку шевченкознавців, це видання, яким користався А. Гончаренко, було закордонне з 1859 року, зроблене в Ляйпціґу, — так думав В. В. Міяковський, коли нам довелося з ним обговорювати це питання.

A. Pekar, OSBM.

HISTORICAL BACKGROUND OF THE CARPATHO-RUTHENIANS IN AMERICA

The Ruthenians began their exodus from the Carpathian region[1] into the United States at the end of the nineteenth century. By the beginning of our century one-third of their population emigrated. The majority of them stayed and established themselves in the New World by organizing their own parishes, schools, and various societies. Thus, as a separate ethnic group, the Carpatho-Ruthenians made their own contribution to the life of American pluralistic society.

In order to properly understand the present state of the Carpatho-Ruthenians in this country, one must study their past, and their past not always was a happy one. For centuries they had been deprived of their political and national rights and, having ben oppressed by their Hungarian rulers, were reduced to an underprivileged class of serf in their native country. The only support in their national and cultural aspirations they found in their Byzantine-Slavonic Church, which provided them with some leadership, education, and motherly concern. Consequently, their national and religious lives were so closely woven together that even today, writhing a history of the Carpatho-Ruthenians, one must discuss it within the framework of their Church history. This also is the case with their history here in the United States.

This short essay does not pretend to be a complete history of the Carpatho-Ruthenians in America, and much more study and research is still required on the subject. My intent is only to describe those circumstances which precipitated the national and religious separation of the Carpatho-Ruthenian immigrants from their Galician brothers.

1. EXODUS FROM THEIR NATIVE LAND

It is impossible to establish either the exact number of the first Carpatho-Ruthenian immigrants or their exact date of arrival in the United

---

[1] It is hard to describe the Carpathian region by some specific, official name, like: "*Subcarpathian Ruthenia*", "*Carpatho-Ukraine*" or, recently, "*Transcarpathian District*", since these do not include over 200,000 Ruthenians living in Eastern Slovakia, Rumania and Hungary. It is the region south of the Carpathian Mountains inhabited by the Ruthenian people and, until 1919, it was part of Hungary. Cf. Peter G. Stercho, *Diplomacy of Double Morality* (New York, Carpathian Research Center, 1971); Sava Zerkal', *Natsionaln'i i relihiin'i vidnosyny na Zakarpatt'i* /National and Religous Circumstances in Transcarpathia/, (New York, Ukrainian Community Word, 1956).

States, since the official records in Washington, D. C. began the registration of the nationality of the immigrants only in 1889. Even at that time many Carpatho-Ruthenians were registered as Russians, Slovaks or, simply, Hungarians[2]. The Hungarian official statistics indicate that in 1870, for the first time, fifty-nine people emigrated overseas from the Sharysh, Zemplyn and Bereh counties[3]. Starting with the eighties, the emigration from Hungary in general shows a constant increase, reaching its peak in 1907, but Ruthenian emigration was on constant rise until World War I. Thus, at the turn of century almost half of the Ruthenian population in Hungary emigrated to America, although many of them later returned back[4].

At the beginning the Hungarian Government favored the Ruthenian emigration, since it diminished number of those they intended to magyarize. But soon it was realized that at the same time the country was loosing a cheap labor and thus, by 1903, the Hungarian legislators started, to some extent, to restrain the exodus of their citizens[5]. Special emigration laws, adopted in 1903 and 1909, considered the emigration "hurmful" to the Hungarian economy but, at the same time, it was accepted as a "necessary evil" to alleviate the unemployment and deplorable economic conditions in the northern part of Hungary, mostly inhabited by the Ruthenians and Slovaks. Thus, the Ruthenian exodus continued.

The impoverishment of the Ruthenian people in their native land was a part of the magyarization policy adopted by the Hungarian Government at the end of the nineteenth century in their giant effort to make "Hungary Hungarian" in preparation for the celebration of country's millenium in 1896. But the census of 1890, still indicated that the Magyars in Hungary were in minority[6]. As a result the Hungarian politicians decided to "manu-

---

[2] Cf. an excellent article of Oleksander Myciuk, "Z emihratsii uhro-rusyniv pered svitovoiu viinoiu" /On the Emigration of the Ruthenians of Hungary Before the World War/, in *Naukovyi Zbirnyk T-va Prosvita,* vol. XII-XIV (Uzhhorod 1938) p. 21-32.

[3] *Ibid.,* p. 23.

[4] Anatol' Kudryk, *Vid Popradu po Tysu* /From Poprad to Tisa River/, (L'viv, T-vo Prosvita, 1939), p. 37; according to the Soviet author, I. G. Kolomiiets, *Sotsial'no-ekonomicheskiie otnosheniia i obshchestvennoie dvizheniie v Zakarpat'e vo vtoroi polovinie XIX st.* /Social-economic Considerations and Social Movement in Transcarpathia in the Second Half of XIX Century/, (Tomsk, University of Tomsk, 1961), vol. I, p. 344-345, between 1871-1900, about 120,000 of Carpatho-Ruthenians emigrated to USA.

[5] The governor of Uzh District complained about loosing the cheap labor on account of the emigration as early as 1891. Cf. Kolomiiets, o. c., p. 167; Hungarian Statistic Bureau of Emigration issued an order to "halt" the emigration already in 1900 — cf. Iulian Bachyns'kyi, *Ukraiins'ka imigratsiia v Ziedynenykh Derzhavakh Ameryky* /The Ukrainian Immigrantion in the United States/,L'viv, Drukarnia N.T.Sh., 1914), p. 11.

[6] According to the statistics of 1890, in Hungary there were 17,349,398 inhabitants, out of which only 7,356,874 Hungarians; in 1910, there were already 9,919,187 Hungarians as for total of 20,888,487 inhabitants. While the Hungarians increased by increadible 34.9 %, the other *Minorities* by 9.75 %, and the Ruthenians only

facture" Magyars at the expense of other minorities[7]. Since the pauperism was a necessary preamble of the political and national enslavement of the people, the Hungarian Government deliberately tried to paralyze the economic and social life of these minorities. For a piece of promised bread one had to be ready to register himself as Magyar and even to change his family name[8].

Since at that time the Ruthenians were the smallest minority in Hungary they were first doomed to their national extinction. It is not my intention to elaborate here on the national, cultural and economic life of the Carpatho-Ruthenian people at the end of the last century, but with the French author it can be aptly described as a true "martyrdom of the people"[9]. The official report of Commisioner Edward Egan, submitted to the Ministry od Agriculture, on the economic condition of the Carpatho-Ruthenians of Hungary in 1900, reads:

The people (Carpatho-Ruthenians — A. P.) without land and without cattle, whose destiny lies in the hands of an extortioner; the people completely depending upon the whims and will of the usurer; the people deliberately induced to drunkenness and demoralized that even their own clergy or magistrate cannot help them; the people subject to constant harassment and abuse of the administration; the people to whom nobody extends a helping hand — these people morally and economically will swiftly deteriorate, until they completely die[10].

Inspired by the initiative of Bishop Julius Firczak of Mukachevo (1891—1912), the Ruthenian clergy tried to alleviate the miserable economic condition of the people and wholeheartedly supported so called "*Action for the Highlanders*"[11]. But the Hungarian Government, seeing that the

---

by 2.4 %. See statistics and discussion of magyarization in Basil Boysak, *The Fate of the Holy Union in Carpatho-Ukraine* (Toronto—New York, by the Author, 1963), p. 106-114.

[7] Famous expression of the Norwegian statesman and Noble prize winner for literature in 1910, Björnstjerne Björnson (1832-1910), as quoted by O. I. Bochkovskyi, *B. Biernson — ponevolen'i narody ta ukraiins'ka sprava* /B. Björnson — Enslaved Nationalities and Ukrainian Question/, (Winnipeg, Man., Ukrains'kii Holos, 1939), p. 17; A. Pekar, "Tribute to Our Norwegian Friend", art. in *The Byzantine Catholic World* (Piitsburgh, Pa., June 8, 1979), p. 4. Hereafter quoted as: *BCW*.

[8] Cf. Boysak, o. c., p. 114-120; A. Voloshyn, "Carpathian Ruthenia", art. in *The Slavonic Review*, XIII (London, London University, 1934-1935), p. 372-378; Ivan Žeguc, *Die Nationalpolitischen Bestrebungen der Karpato-Ruthenen, 1848-1914* /National and Political Efforts of Carpatho-Ruthenians, 1848-1914/, (Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1965), p. 72-76.

[9] René Martel, *La Ruthénie Subcarpathique* /Subcarpathian Ruthenia/, (Paris, Paul Hartmann, 1935), p. 151.

[10] E. Egan, Hospodářský stav rusinských venkovanů v Uhrách, transl. R. Hůlka /Economic Condition of the Ruthenian Peasants in Hungary/, (Praha, Jednota Hospodářských Družstev, 1922), p. 89.

[11] In 1896, Bishop Julius Firczak of Mukachevo initiated so called, "*Verkhovyns'ka Akciia*" (Action for the Highlanders) — cf. Irynei Kondratovych,

Bishop's efforts were once again awakening the national consciousness among the people, decided to stall their economic progress and began the harassment of their Church by various liturgical reforms, substitution of the Cyrillic alphabet and Julian calendar, nationalization of the parochial schools etc.[12]. The Bishop and the clergy were forced to dedicate their undivided attention to church affairs, while the people in a struggle for survival were pushed out of their native land, seeking for a piece of bread in America. Thus, the exodus of the Carpatho-Ruthenians continued[13].

In the beginning the Ruthenian immigrants came to the United States by tens and hundreds, but in the eighties they already came by the thousands, and in the nineties there were over 100,000 of them in America[14]. Attracted by the opportunity of work and "high wages"[15], they mostly settled in the industrial, north-eastern part of the United States, in the States of Connecticut, New York, New Jersey, Pennsylvenia, Ohio, West Virginia, Indiana and Illinois, where most of them reside to the present time. Of course, some of them settled on the farmlands of Minnesota and other west-central States. Recently, they began to move toward Florida, California and Arizona. There were some early Carpatho-Ruthenian colonies in the West, but as they lacked their own religious community, they simply disappeared.

Most of the Ruthenian emigrants did not intend to stay in this country, since for them it was just another place to find some migratory work. Indeed, many of them returned. Some of them travelled accross the sea two or three times. But due to World War I, majority of them stayed. Today the number of the Americans of Carpatho-Ruthenian descent is estimated

---

Istoriia Pidkarpats'koii Rusy /History of Subcarpathian Ruthenia/, (Uzhhorod, T-vo Prosvita, 1930), p. 97-98. Soviet writer, I. G. Kolomiiets, *o. c.*, vol. I, p. 363-382, presented Bishop Firczak's action as "ineffective" and much to be desired.

12 A. Pekar, *Narysy Istorii Tserkvy Zakarpatt'a* /Outlines of the Church History in Transcarpathia/, (Rym, 00. Vasyliiany, 1967), p. 99-110; Avhustyn Voloshyn, *Spomyny* /Memoirs/, (Philadelphia, Pa., V-vo Karpats'kii Holos, 1959), p. 18-27; 45-52.

13 Žeguc, o. c., p. 101-106; it seems that the emigration of the Carpatho-Ruthenians during the Czechoslovak era was very limited — Jean Mousset, *Les Villes de la Russie Subcarpatique, 1919-1938* /Town-people of Subcarpathian Russia, 119-1938/, (Paris, Librairie Droz, 1938), p. 38-41.

14 A. Petrov, *Madiarskaia hegemonia v Ugrii i Ugorskaia Rus'* /Magyar Hegemony in Hungary and Hungarian Ruthenia/, (Petrograd, 1915), p. 13.

15 In 1911, an average daily wage for the Ruthenian mine-worker was $ 1.98, the lowest of all other nationalities. And yet, compared to 35 cents earned in Old Country, it was indeed a "high" wage — cf. paper of prof. Richard Renoff, *Social and Economic Life in Carpatho-Ruthenian Immigrant Communities*,, read at the Carpatho-Ruthenian Seminar, Uniontown, Pa., August 12, 1975 (manuscript), p. 7-8; Victor R. Green, *The Slavic Community on Strike* (Notre Dame—London, University of Notre Dame, 1968); Walter C. Warzeski, "The Rusin Community in Pennsylvania", art. in: *The Ethnic Experience in Pennsylvania*, edited by John E. Bodnar (Lewisburg, Bucknell University, 1973), p. 175-215.

at 450,000 to 500,000 people, being organized in the religious communities of the Ruthenian Byzantine Catholic Metropolitan Province of Munhall[16], the American Carpatho-Russian Orthodox Greek Catholic Diocese of Johnstown[17] and in some parishes of the American Russian Orthodox Church[18]. Of course, many of the Ruthenian immigrants joined Slovak, Hungarian or even Irish parishes, and lost their religious and national affiliation with their own people.

2. NATIONAL CONSCIOUSNESS

The national consciousness among the Carpatho-Ruthenians was and, in many cases, still is very weak. Being politically isolated from the rest of their people, administratively divided among themselves, economically and culturally oppressed, they had only one uniting force, their Byzantine Slavonic Church[19]. The Church-Slavonic language used in the liturgical services was close enough to their spoken dialects and their Byzantine ritual and Julian calendar sufficiently differentiated them from the neighboring Slovaks and ruling Magyars.

Thus, the Carpatho-Ruthenians began to identify their faith and Church with their own nationality. For them their religion became "*Rus'ka Vira*" (Ruthenian Faith), and their Church "*Rus'ka Tserkov*" (Ruthenian Church). Even the Julian calendar, retained by them in the celebration of their liturgical feasts, was referred to as "*Rus'kii Kalendar*" (Ruthenian Calendar), and their feastdays as "*Rus'ki Sviata*" (Ruthenian Feasts)[20].

---

[16] A. Pekar, *Our Past and Present*, Historical Outlines of the Byzantine Ruthenian Metropolitan Province, (Pittsburgh, Pa., Byzantine Seminary Press, 1974), p. 36-60.

[17] *Silver Anniversary of American Carpatho-Russian Orthodox Greek Catholic Diocese of the U.S.A., 1938-1963*, (Johnstown, Pa., Jubilee Committee, 1963), statistics on p. 74.

[18] *Diamond Jubilee Album of St. Mary's Russian Orthodox Greek Catholic Church in Minneapolis, Minnesota, 1887-1962* (Minneapolis, Minn., Jubilee Committee, 1962), history pp. 15-23; Mitropolit Leontii, *Konspekt po istorii Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi v Amerike* /Summary of the History of Russian Orthodox Church in America/, (So. Canaan, Pa., St. Tikhon's Seminary, 1963).

[19] The Byzantine Catholic Bishops of Hungary at their Synod of Vienna, 1773, adopted as their official name: "*Greek Catholic Church*", and "*Greek-Catholics*" — cf. A. Welykyi, "Congressus Hierarchicus *in Transcarpathia, 1773-1973*", documents in *Analecta OSBM.*, vol. VIII (Roma, 1973), p. 159. The same terminology was used by the people here in the United States. The Holy See referred to them as the "*Ruthenians of Greek Rite coming from Podcarpathia*" or the "*Catholics of Ruthenian Rite coming from Podcarpathia.*" Recently they began to be identified as the "*Ruthenian Byzantine Catholics*" or, symply, the "*Ruthenian Catholics.*"

[20] In oposition they called the Latin Rite feasts "Hungarian", or "Slovak" feastdays. At the present the Ruthenian Byzantine Catholics in America follow the Gregorian calendar, too.

Since in their church services they used the Old-Slavonic language, all their dialectical and regional differences seemed to disappear. They felt that they did belong to the same nationality and that their religious and national leader was their *"Vladyka"*, the Bishop of Mukachevo[21].

After the conclusion of the Holy Union with Rome, in 1646, the Hungarian Roman Catholic Bishop of Eger tried to claim his jurisdiction also over the Byzantine Catholic Ruthenians of the Eparchy of Mukachevo, considering the Ruthenian Bishop only as his *"Ritual Vicar"*, without any ordinary power or prestige[22]. For the same reason the Roman Catholic clergy considered the Ruthenian priests only as their "chaplains". Quarrels and misunderstandings resulted. The Bishop of Eger as a *"Protector of Union"*[23] was supported in his claims by Rome, while the Roman Catholic clergy was protected by the landlords, in whose hands the Hungarian Code[24] left the administration of all justice. Thus, the Carpatho-Ruthenian people were forced to pay even the church taxes (tithes) to the Latin Rite priests, while their own clergy remained poor and helpless[25].

The arrogance and the abuse of the episcopal power on the part of the Bishop of Eger reached such proportions that the Ruthenian clergy unani-

---

[21] The Carpatho-Ruthenian Bishop resided in Mukachevo until 1780, when the episcopal see was transferred to Uzhhorod. The Holy See confirmed the transfer by bull, *"Romanos Decet"*, dated July 24, 1817, in A. Welykyi, *Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia* /Documents of the Roman Pontiffs Concerning the History of Ukraine/, (Romae, PP. Basiliani, 1954), vol. II, p. 326-327. But the bull ordered that the name of the Eparchy should remain that of Mukachevo. In 1818, the Eparchy of Priashiv was dismembered from the Mukachevo Eparchy — cf. A. Pekar, *Historic Background of the Eparchy of Prjashev* (Pittsburgh, Pa., Byzantine Seminary Press, 1968); J. Kubinyi, *The History of Priashiv Eparchy,* (Rome, Ukr. Cath. University of St. Clement, 1970).

[22] Canonically, the Ritual Vicar is a Vicar of the Bishop for the faithful of a different Rite. The Ritual Vicar enjoyed only those faculties which were granted to him by his Ordinary Bishop, in our case, the Roman Catholic Bishop of Eger.

[23] Since the act of the Uzhhorod Union, 1646, was signed by the Ruthenian clergy in the presence of the Roman Catholic Bishop of Eger, George Iakushich, the Bishops of Eger appropriated to themselves a title: *"Protector Unionis"* — cf. B. Pekar, *De erectione canonica Eparchiae Mukačoviensis, a. 1771* / Canonical Establishment of the Mukachevo Eparchy in 1771/, (Romae, PP. Basiliani, 1956), p. 71—76.

[24] The Hungarian legislation was first codified by Stephen Werböczy under the title, *"Tripartitum"*, and was confirmed by the Hungarian Diet in 1514 — cf. C. A. Macartney, *Hungary* — Short History (Chicago, Ill., Aldine Publishing Co., 1962), p. 61—62.

[25] Hungarian Bishops, always chosen from nobility, enjoyed great influence among the landlords, especially Bishop of Eger, Count Charles Eszterházy (1762 till 1799), whose brother was a Chancellor at the imperial court in Vienna. The despotism of the Eger Bishops toward the Ruthenian Bishops is described by K. Zhatkovych, *Jagerskoje vlijanije i bor'ba protiv toho v istorii Mukačevskoj Diocezii* / Eger's Influence and Struggle Against It in the History of Mukachevo Diocese/, transl. by P. Zeedick-A. Smor (Homestead, Pa., Amerikanskii Russkii Viestnik, n. d.).

mously decided to free themselves "at any cost" from the opression of Eger at the Synod of Mukachevo, celebrated early in 1764. This time their decision was supported by Empress Maria Theresa (1740—1780), and the Eparchy of Mukachevo became canonically established by Pope Clement XIV on September 19, 1771, when the Ruthenian Bishop of Mukachevo finally received a full episcopal jurisdiction[26]. What followed is known as *the Golden Era* in the history of the Carpatho-Ruthenian Church, when the people were "proud" to call themselves *Ruthenians!* During this period, due to the extensive educational program of Bishop Andrew Bachynskyi (1173—1809), the cultural milieu of the people considerably increased and their national consciousness was finally established[27]. The Bishop of Mukachevo once again became the symbol of religious and national unity of the Carpatho-Ruthenian people and defender of their rights[28].

But after the death of Bishop Bachynskyi the Carpatho-Ruthenian Church was divided. In 1818, the Eparchy of Priashiv was formed and with it came the loss of national unity[29]. In accord with their policy of denationalization, the Hungarian Government at the head of the Carpatho- Ruthenian eparchies placed pro-Hungarian bishops, magyarized the clergy, and kept them under a close surveillance of the Primate of Hungary, Archbishop of Esztergom[30]. At the same time the national and cultural life of the people was gradually suppressed, the Carpatho-Ruthenian intelligentsia was forced to join the Hungarian ranks, and many public officials were compelled to change their family names and their church affiliation, being transferred deep into Hungarian territory.

Denying to the Carpatho-Ruthenians their national name, the Hungarian official circles began to identify them as "*Hungarians of the Greek Rite*", or "*Greek Catholic Hungarians*", thus paving the road toward their complete magyarization. Due to the political support of Government, already in 1912, the Hungarian Greek Catholic Diocese of Hajdudorog was established, which became an omen of a complete magyarization of the Carpatho-Ruthenian Church and its faithful[31]. The Carpatho-Ruthenian people were

---

26 B. Pekar, *De erectione, o. c.*, p. 116—124.

27 „*Golden Era*" of Bishop Bachynskyi described by Alexander Baran, *Iepyskop Andrei Bachynskyi i tserkovne vidrodzhennia na Zakarpatt'i* / Bishop A. Bachynskyi and the Church Renewal in Transcarpathia/, (Yorkton, Sask., Biblioteka Logosu, 1963).

28 Bachynski became first Ruthenian Bishop to be admitted as a deputy to the higher chamber of the Hungarian Parliament in 1789, cf. Julian Pelesz, *Geschichte der Union der Ruthenischen Kirche mit Rom* (Wien, 1878), vol. I, p. 1043.

29 Alexander Dukhnovych, *The History of the Eparchy of Prjašev*, transsl. by A. Pekar (Rome, Basilian Fathers, 1971); Kubinyi, o. c., p. 79—93.

30 The Bishop of Mukachevo and, later, the Bishop of Priashiv were placed by the Holy See under the jurisdiction of the Metropolitan and Primate of Hungary, the Roman Catholic Archbishop of Esztergom, who supported Government's policy of magyarization.

31 Thus, already in 1912, the Hungarians were able to establish a "*Hungarian Greek Catholic Diocese of Hajdudorog*", which by an impartial historian is desribed as a "political diocese" — cf. Cyril Korolevsky, *Living Languages in Ca-*

doomed by the Hungarian Government to become people without a national consciousness and, consequently, people without any future[32].

In the second half of the nineteenth century, along with the ruthless magyarization of the Carpatho-Ruthenians, we notice a reawakening Slavic movement among the oppressed Slavic peoples in Austro-Hungary, known in history as *Panslavism*[33]. It started at the Slavic Congress of Prague, 1848, when Czechs and Slovaks became intoxicated by the Russian promises of a strong and free Slavic Family of nations under the protection of great Russia. It was "*Holy Russia*" who would lead all the Slavic peoples to their national and political freedom, to their economic prosperity and glorious future. Such Russian Panslavists as P. I. Keppen (1793—1864), M. P. Pogodin (1800—1875), I. I. Sreznievskii (1812—1880) and others, made a special "study journey" to Galicia and Carpatho-Ruthenia in order to awaken the hopes of the Ruthenian people in their imminent liberation by Russia. This "make-believe" political movement is known as "*Russian Messianism*" and was greatly propagated by Czech and Slovak writers. Eventually it caught the fire in Carpatho-Ruthenia, too[34].

The Russophile movement planted among the Ruthenians of Austro-Hungary[35] called for the political and national unity of all Great-, Small- and Bielo-Russians, forming "*one, undivided, Holy Russia*". It gained its first followers in Galicia and from there it was transferred into Subcarpathia[36]. Of course, it was bitterly opposed by Hungarians who both feared and hated the Russians[37]. But this hostile attitude of Hungarians toward the Panslavism and Russian Messianism only convinced and encouraged the Russophile leaders among the Ruthenian people.

---

tholic Worship, transl. by D. Attwater (Westminster, Md., Newman Press, 1957), p. 23—45. He describes the efforts of the magyarization of the Ruthenian Church, too.

32 E. de Csaky, *La question ruthène* / Ruthenian Question / (Paris-Budapest, H. Le Soudier, 1920) p. 3, at the peace conference of Trianon, did not hesitate to affirm: "Ruthenian people of Hungary don't have their own history, because they lack their national consciousness." Paul R. Magocsi, *The Development of National Consciousness in Subcarpathian Rus', 1918—1945* (Ann Harbor, Mich., University Microfilms, 1972), p. 5—23, thinks differently.

33 H. Kohn, *Pan-Slavism, Its History and Ideology* (Notre Dame, Ind., University Press, 1953).

34 The main promoters of the Russophilism in Subcarpathian Ruthenia were A. Dobrianskyi (1817—1901) and Rev. J. Rakovskyi (1815—1885) — cf. Ievgenii Nedzielskii, *Ocherk karpatorusskoi literatury* / Outlines of the Carpatho-Russian Literature /, (Uzhgorod, Shkol'naia Pomoshch, 1932), p. 132—145; 158—166.

35 Until World War I the Ukrainians of Galicia and Bukovina were using their historical name, *Ruthenians.*

36 Mykola Andrusiak, *Narysy z istorii halyts'koho moskvofil'stva* / Outlines of the History of Moskophilism in Galicia /, (L'viv, T-vo Prosvita, 1935); I. S. Svientsitskii, *Obzor snoshenii Karpatskoi Rusi s Rossiiei* / Survey of the Relations Between Carpathian Rus' and Russia /, (S. Petersburg, Imper. Akademia Nauk, 1906).

37 Macartney, *o. c.*, p. 161—163; Žeguc, *o. c.*, p. 77—82.

Many Carpatho-Ruthenian leaders and writers opposed the Russophile movement, too, but for other reasons. They saw a complete failure on the part of Russian Government to alleviate the social and economic misery of their own "*muzhiks*" (peasants) which only equalled that of the Carpatho-Ruthenian people. They also suspected a danger of Russian religious Messianism, drawing their people into the Russian Orthodox Church, which was completely controlled by the tsarist Holy Synod. Unfortunately, the voice of these popular Ruthenian writers started to be heard only in 1897, when they began the publication of their weekly, "*Nauka*" (Learning). But at that time the Panslavic and Russophile ideas were already implanted among the Carpatho-Ruthenians at home and abroad[38].

In the beginning the Ruthenians immigrants came to the United States was supported as a popular protest against the Hungarian opression and persecution of their people at home. It was constantly fomented here by Slovak, Czech and Russian press, which was then faithfully copied by the editor of the influential Carpatho-Ruthenian paper, "*Amerikanskii Russkii Viestnik*", Paul Zhatkovych[39]. As was forseen the Panslavism and Russophilism led many simple people into the fold of the Russian Orthodox Church and, today, their descendants profess themselves as — *Russians*.

In Subcarpathian Ruthenia under the Czechoslovak regime (1919 till 1939) there developed three national currents: 1) *Ukrainian* — supported by the popular front under the leadership of Monsignor Augustine Voloshyn and supported by the cultural society "*Prosvita*"; 2) *Russian* — organized around the cultural society "*Obshchestvo im. Alexandra Dukhnovicha*" and supported by the Czechoslovak Government; and 3) *Rusyn* or *Neutral Current* — defending the idea of Carpatho-Ruthenians as a separate nationality with a pro-Hungarian tendency and supported by the magyarized clergy[40]. At the present time, the Ukrainian ideology is officially accepted since, in 1945, Subcarpathian Ruthenia as "*Ukrainian land*" was incorpor-

---

38 Among the Subcarpathian popular writers we can mention: Rev. A. Kralitskyi, OSBM. (1835—1894), Rev. L. Chopey (1856—1934), Rev. Th. Zlotskyi (1846—1926), Rev. G. K. Zhatkovych (1855—1920), Dr. Hiador Strypskyi (1875—1946), Mons. A. Volosyn (1874—1945), Bishop P. Gebei (1964—1931) etc. — cf. F. Tichý, Vývoj *současného spisovného jazyka na Podkarpatske Rusi* /Development of the Contemporary Literary Language in Subcarpathian Ruthenia/, (Praha, Nakl. Orbis, 1938), p. 99—111; about "*Nauka*" cf. Voloshyn, *Spomyny, o. c.*, p. 39—42; Žeguc, *o. c.*, p. 92—100.

39 Very apt characteristic of Zhatkovych's ideology is given in art. "D'ijstvovanije bl. p. Paula J. Zsatkovicsa" / The Activity of Late Paul J. Zhatkovych / in *Kalendar' Prosvity na 1918 hod* (McKeesport, Pa., Prosvita Publ. Co., 1917), p. 134—140. The Slovaks were enchanted by the Russian Messianism and they exercised strong influence on the Carpatho-Ruthenians at home and abroad — cf. T. Capek, *The Slovaks of Hungary — Slavs and Panslavism* (New York, Knickerbocker Press, 1906).

40 Magocsi, *o. c.*, p. 85—112 (with some reserve).

ated into the Ukrainian Soviet Socialist Republic, under the name of *Zakarpatska Oblast'* (Transcarpathian Region)[41].

In the United States, on account of the fight against Bishop Stephen S. Ortynskyi, OSBM. (1907—1916) for his "Ukrainian nationalism" only two national tendencies were accepted by the Carpatho-Ruthenians, namely: *Russian* and *Neutral* or *Rusyn*. Russian or Russophile tendency is supported by the fraternal organization, "*Greek Catholic Union*" with its official publication, "*Greek Catholic Union Messenger*"[42], and by the various Orthodox fraternal organizations. The Neutral or Rusyn tendency (without pro-Hungarian leanings) was accepted by the Ruthenian Metropolitan Province of Munhall, Pa. and is supported by the rival Carpatho-Ruthenian fraternal organization, the „*United Societies of the United States*" (popularly called: "*Sobranije*") with its publication, "*Enlightenment-Prosvita*"[43]. There is still unsettled the question as to their national name. The Russophiles insist on calling their people "*Carpatho-Russians*", while the neutral group more or less adopted the term, "*Carpatho-Ruthenians*". In recent years there is emerging another group, forcing the term "*Rusyn*" or "*Rusin*" into English language[44]. And while they discuss their national name, their younger generation is going through identity crisis and joins other national groups, mostly Hungarian, Slovak or Russian.

3. ORGANIZATION OF THE RELIGIOUS LIFE

The first Carpatho-Ruthenian emigrants settled down in the hard coal (anthracite) region, where they found other Slavs, like Poles and Slovaks, who already had their own churches and fraternal organizations. While the Ukrainians associated themselves mostly with Poles, the Carpatho-Ruthenians joined Slovaks, their neighbors in the Old Country, with whom they shared the same fate under the Hungarian occupation[45].

---

[41] Vasyl Markus, *L'Incorporation de l'Ukraine Subcarpathique a l'Ukraine Sovietique, 1944—1945* / Incorporation of Subcarpathian Ukraine Into Soviet Ukraine, 1944—1945 /, (Louvain, Centre Ukrainian d'Etudes en Belgique, 1956).

[42] Cf. history of the "*Greek Catholic Union*", popularly called "*Sojedinenije*", in *Golden Jubilee Book of Greek Cath. Union,* ed. by M. Roman, 1892—1942 (Munhall, Pa., Greek Cath. Union, 1942), p. 39—74; in English by J. Masich, *Diamond Jubilee Almanac of the G. C. Union, 1892—1967* (Munhall, Pa., G. U. Union Printery, 1967), p. 33—95.

[43] cf. P. (Rev. Alexander Papp), "O našom Sobraniju" /About Our Sobranije/, in *Kalendar' Sobrandija na 1938 rok* (McKeesport, Pa., 1937), p. 38—52.

[44] E. g. Paul R. Magocsi, Walter C. Warzeski and, recently, Rev. J. Slivka, *The History of the Greek Catholics in Pannonia, Hungary, Czechoslovakia and Podk. Rus'* (n. p., by the Author, 1974).

[45] The Editorial of *A. R. Viestnik,* March 30, 1899, complained: "Many of our people, coming to the United States, joined Slovak parishes and Slovak Fraternal Organizations. In a short time they forgot their own origin and became Roman Catholics. Now they are completely slovakized." Slovak paper, *Jednota,* April 19, 1899, retorted: "It's better to become Slovak than Magyar", for in this way the Ruthenians were able to preserve at least their Slavic heritage.

Soon the Carpatho-Ruthenians discovered that by their language, national culture and divine worship they were related to the Ruthenians of Galicia[46]. So, for the sake of self-preservation, they began to organize their own parishes and fraternal organizations together. The first Byzantine Catholic parish was organized in Shenandoah, Pennsylvania, 1885, by Rev. John Volianskyi, who came to America in December of the previous year from the Archeparchy of L'viv, Galicia[47]. In a short period of time Father Volianskyi organized several Byzantine Catholic parishes in the anthracite region of Pennsylvania: Freeland, Pa (1886), Hazleton, Pa. and Mahanoy City, Pa. (1887), Kingston, Pa., Wilkes Barre, Pa. and Olyphant, Pa (1888). In 1888, he went all the way to Minneapolis, Minnesota, and the next year he established a parish in Whiting, Indiana. During his stay in America there were also organized parishes in Scranton, Pa. and Jersey City, N. J. By 1894, in the United States there were already thirty Byzantine Catholic parishes which were administered by some twenty-six Carpathian priests and four priests from Galicia[48].

The first Carpatho-Ruthenian priest who came co the United States, according to some oral tradition, was Rev. John Buryk from the Eparchy of Priashiv[49]. He came here without his family in the early eighties and lived together with the Roman Catholic Polish priest in New York City and was taking spiritual care of all the Ruthenian emigrants in the greater metropolitan area. He was tragically killed by an oncoming train in New Brunswick, N. J. in 1885.

In 1886, another Carpathian priest, namely Rev. Nicholas Zubrytskyi, arrived also from the Priashiv Eparchy. But he must returned shortly after for we do not know anything about his pastoral activity in the United States. Starting with 1889, more and more Carpatho-Ruthenian priests were coming to America. By the time of the first conference of the Ruthenian clergy in Wilkes Barre, Pa., October 29, 1890, there were already ten

46 We should remeber that at that time the Galician immigrants used their historical name, *Ruthenians*. Galicians called themselves "*Halyts'ki Rusyny*", Carpathians "*Uhors'ki Rusyny*", but canonically they all came under a common denominator, *Ruthenian Catholics*, or *Catholics of the Ruthenian Rite*. Even opponents to Bishop Ortynskyi claimed their national and religious unity: "Ruthenians (Rusins), the immigrants from Galicia and Hungariy, are of the same faith, Rite and nationality" — cf. "*A. R. Viestnik*", November 30, 1899.

47 Cf. biography of Father Volianskyi in — *Iuvyleinyi Al'manakh Ukrains'koii Hreko-Katol. Tserkvy u Zluchenykh Derzhavakh, 1884—1934* (Philadelphia, Pa., Iuvyleinyi Komitet, 1934), p. 12—13; 125—126; the history of first parish in Shenandoah, Pa. in *Pershii Rusko-Amerykanskii Kalendar'*, ed. N. Dmytriv (Mt. Carmel, Pa., T-vo Sojuz, 1897), p. 134—139.

48 Cf. *Ukrainian Catholic Metropolitan See in U. S. A.* (Philadelphia, Pa., Archbishop's Chancery, 1959), p. 252; G. Gulanich, "Emigranty v Ameriki" (Immigrants in America), art. in *Kalendar' Sojetdinenija na rok 1946* (Munhall, Pa., G. C. Union, 1945), p. 59—66.

49 Rev. Joseph Hanulya, *Historical Notes*, Manuscript (original copy in Archbishop's Chancery, Pittsburgh, Pa., n. d.), p. 1. Hereafter quoted as — Hanulya, *Notes*.

Byzantine Catholics priests active among the Ruthenian faithful in the United States:

[1] *Rev. Alexander Dzubai* — from the Mukachevo Eparchy, was the pastor in Wilkes Barre, Pa.

[2] *Rev. John Zapototskyi* — from the Eparchy of Priashiv, administering the parish at Kingston, Pa.

[3] *Rev. Alexis Toth* — also from the Priashiv Eparchy, pastor in Minneapolis, Minn.

[4] *Rev. Gregory Hrushka* — came from the L'viv Archeparchy and was pastor in Jersey City, N. J.

5) *Rev. Eugene Volkai* — arrived from the Eparchy of Mukachevo and at that time took a pastoral care of Hazleton, Pa.

[6] *Rev. Theophane Obushkevych* — a native of the Archeparchy of L'viv, serving the parish of Shamokin, Pa.

[7] *Rev. Gabriel Vyslotskyi* — hailing from the Eparchy of Priashiv, administered the Olyphant, Pa. parish.

[8] *Rev. Stephen Iatskovych* — a newly arrived from the Eparchy of Mukachevo, was as yet without an assignment.

[9] *Rev. Stephen Gulovych, OSBM* — a Basilian monk from Subcarpathia, the pastor of Freeland, Pa.

[10] *Rev. Constantine Andrukhovych* — from the L'viv Archeparchy, served as a pastor at Shenandoah, Pa.

Thus, by 1890, we have in the United States ten Ruthenian priest out of which *seven* were from Subcarpathia and *three* were from Galicia[50].

As the new parishes were organized more and more Carpatho-Ruthenian priest arrived, since at that time there was a surplus of the clergy, especially in the Eparchy of Mukachevo[51]. By 1900, there were already forty-three Byzantine Catholic priests engaged in pastoral work among the Ruthenians throughout the United States. Of these, twenty-four were from the Eparchy of Mukachevo, eight from the Eparchy of Priashiv, and only eleven came from the Galician eparchies[52].

At the beginning it looked like the Ruthenian immigrants in America would consolidate and become united, at least in the religious field. Unfortunately, the priests themselves were unable to find a common ground of action and everyone began to plane and to work for himself. Oftten, particular mistakes were made which later affected Ruthenian immigration as a whole.

Another source of misunderstandings was the Church Committees which organized the parishes and tried to bring their priests from the Old Country. These Church Commitees usually supervised the parish building projects, helped with the maintenance of the church property and, while their priest

---

[50] Cf. "Istoricheskii Ocherk" (Historical Outline), art. in *Kalendar' Prosvity na h. 1920* (McKeesport, Pa., Prosvita Publishing Co., 1919), p. 233—242; F. I. Svistun-P. Kokhanik, *Prikarpatskaia Rus' — Nachalo Istorii Amerikanskoi Rusi* Carpathian Rus' — /Beginning of the History of American Rus'/, (Trumbull, Conn., Peter S. Hardy, 1970), p. 481—485.

[51] Cf. Editorial in *Lystok*, Ungvár 1891, n. 3, p. 25—26.

[52] "*A. R. Viestnik*", August 16, 1900, p. 2.

was on his missionary journey to various Ruthenian settlements, then often administered the parish. Thus, gradually, they ascribed to themselves the right of administration of the parish, considering the priest only as their employee. Under these conditions the clergy remained without power and all major business was conducted at the parish meetings, which often were turning into public brawls and personal fights.

There were also some adverse external factors which aggravated and hampered the natural progress of the Byzantine Catholic Church in America, namely: 1) unfriendly and, in some instances, even hostile attitude of the Roman Catholic Hierarchy and clergy; 2) unscrupulous propaganda of the Russian Orthodox Mission, generously supported by the tsarist Russian Government; 3) persistent interference of Hungarian Government in the national and religious life of the Ruthenian immigrants.

As to the first, the formation of the Byzantine Catholic Church in the United States coincided with the efforts of the Roman Catholic Hierarchy to americanize national minorities within the Catholic Church, and make the Catholic Church in America a solid and unified religious body[53]. The leading promoter of this Catholic policy was Bishop John Ireland of St. Paul[54], supported by Cardinal James Gibbons of Baltimore[55] and Bishop John J. Keane of Richmond[56]. Thus, the American Hierarchy from the very start opposed the formation of the Ruthenian *"national"* Church, even if of different Rite. In the Bishops' mind it weakened their efforts toward the consolidation of the Catholics. Many American Bishops, lacking even an elementary knowledge of the Byzantine Rite[57], took even hostile attitude towards the Ruthenian immigrants upon learning that their clergy was married. As a result, they tried hard to interfere with the establishment of a separate Byzantine Catholic Church in America.

Of course, the Catholic Hierarchy of America protested and wanted to be heard in Rome. Thus, the Apostolic See found itself in a very delicate situation. On the one hand the Apostolic See intended to observe conditions of the Holy Union — a free exercise of the Byzantine Rite and discipline, including the privilege of a married clergy — guaranteed to the Byzantine Catholics by the Council of Florence (1439), which applied to the Ruthenians, too[58]. On the other hand the Holy See wanted to strengthen the

[53] T. McAvoy, "Americanism — The Myth and the Reality", art. in *Concilium*, vol. 27 (Glen Rock, N. J., Paulist Press, 1967), p. 119—132; also T. McAvoy, *The Americanist Heresy in Roman Catholicism, 1895—1900* (Notre Dame, Ind., University, Press, 1963).

[54] Cf. his biography in *Dictionary of the American Hierarchy* (New York-Toronto, Longmans, Green & Co., 1940), p. 165—166.

[55] *Ibid.*, p. 131—132.

[56] *Ibid.*, p. 173—174.

[57] There was a prejudice against the Slavs, since they were considered by the Irish as "strikebreakers", cf. Green, o. c., p. 59 ff.

[58] Cf. Oscar Halecki, *From Florence to Brest, 1439—1596* (Rome, S. Poloniae Millennium, 1958); M. Lacko, *The Union of Užhorod* (Cleveland-Rome, Slovak Institute, 1966).

Roman Catholic Church in the United States, just beginning to emerge from the Protestant world, which needed all the support. Hence the Apostolic See came out with some legislation which seemed to be offensive to both interested parties.

The Ruthenian clergy, rejected by their Roman Catholic brothers and, seemingly, failed by their own Bishops in Old Country[59], spurned all canonical provisions and turned for their support to the people. This only helped to increase the authority of the Church Committees, which arrogated to themselves the power of hiring and firing their priests[60].

The Russian Orthodox Mission, due to the Panslavism and Russian sympathies among the Carpatho-Ruthenian people, was able to stir up a great confusion and to lead many simple minded people into the "*Russian Faith*", Orthodoxy. The Orthodox movement as such was, nevertheless, initiated by Rev. Alexis Toth from the Eparchy of Priashiv who, in 1889, became the first resident priest of St. Mary's Byzantine Catholic parish in Minneapolis, Minn. Father Toth was refused needed jurisdiction by the above mentioned Bishop John Ireland of St. Paul but, hoping in some satisfaction from his native Bishop of Priashiv or from the Apostolic See, he continued to serve his community even without the jurisdiction. But no satisfaction was coming. So, outraged against the Bishop and the Holy See, he turned for jurisdiction to the Russian Orthodox Bishop, residing at that time in San Francisco, California. Thus, on March 25, 1891, Father Toth with his 365 parishioners was formally accepted into the Russian Orthodox Church[61].

What followed is known in the history of the Ruthenian immigrants as the "*Orthodox Movement*", initiated and inspired by Rev. Alexis Toth. Assisted by the Russian Orthodox Mission, which was founded in 1895, Father Toth was able to break some fifteen Ruthenian communities and to lead 15,000—20,000 into the Orthodoxy[62]. This movement shortly sub-

---

[59] In many instances the Byzantine Catholic priests appealed to their native Bishops in Europe, but these had no jurisdiction in the United States and were unable to help. The European Bishops also failed to follow a canonical procedure in sending their priests to America and this caused more difficulties for the priests. Cf. Stephen C. Gulovich, "The Rusin Exarchate in the United States", art. in *The Eastern Churches Quarterly*, vol. VI (October-December, 1946), n. 8, p. 470—471.

[60] Cf. Isydor Sokhots'kyi, "Ukrains'ka Katolyts'ka Tserkva v ZDA." / Ukrainian Catholic Church in USA /, art. in *Ukrainian Catholic Metropolitan See in U. S. A.* (Philadelphia, Pa., Archbishop's Chancery, 1959), p. 199—248, especially p. 254—255; as an example could be quoted the condition of Kingston parish, described by Rev. J. Zapototskyi, "Hreko-katolycheskaia kolonia v Kingston, Pa." /Greek-Catholic Community in Kingston, Pa./, art. in *Lystok*, n. 22 (Ungvár, 1890), p. 256—258.

[61] Cf. *Diamond Jubilee Album of St. Mary's Russian Orthodox Greek Catholic Church in Minneapolis, Minn.*, o. c., p. 20—22. Toth's story is described by Peter G. Kokhanik, "Svietloi pamiati Protoiereia Aleksia G. Tovta, 1909—1959, art. in *Sviet* (Wilkes Barre, Pa., Russian Orth. Mutual Aid Soviety "Vzaimopomoshch", weekly), nn. 18—23, May 15-June 12, 1959.

sided, but it returned again during the fight against the Apostolic Visitator, Canon Andrew Hodobai and Bishop Soter S. Ortynskyi, OSBM. Thus Panslavism and Russian sympathies propagated and supported by some Carpatho-Ruthenian leaders paid their high dividends, making thousands of their people both Russian and Orthodox.

The third factor of the confusion and division was constant interference of Hungarian Government in the national and religious life of the Carpatho-Ruthenian emigrants, directed toward two objectives: a) to counteract against the Russian Messianism and the Orthodox movement; and b) to isolate the Carpatho-Ruthenian immigrants from their Galician brothers as to prevent their awakening national consciousness. The Hungarian Government used services not only of their own agents, the members of the Emigration Commission, but also the magyarized Ruthenian clergy, who "leaving for the United States were compelled to take a special oath of loyalty to the Hungarian Government"[63].

The policy of isolation from the Galician Ruthenians (Ukrainians) was manipulated by the pro-Hungarian Carpathian priests into the fraternal organization and brought about a religious division following the death of Bishop Ortynskyi in 1916. But this phase of the internal struggle will be discused in the following part of this article.

The Hungarian policy of isolation, trying to make the Carpatho-Ruthenians as a separate nationality, became urgent in view of the Panslavism and Orthodox movement. Hungarians saw in it not so much a religious but rather a *"political threat"* to the integrity of their country, since the tsarist Government made use of Panslavism and Orthodoxy to extend its power to the Slavs in Balkans and Central Europe. Therefore, Father Toth and his followers were promptly denounced by the Government as "traitors to the Hungarian cause"[64].

Thus the national and religious affairs of the Carpatho-Ruthenian immigrants for the Hungarian leaders became *"political issues"* and as such were constantly debated on the floor of their Parliament. Consequently, Hungarian politics entered the religious life of Carpatho-Ruthenians at home and abroad, and the Carpathian magyarized clergy played in it an important role. For this reason, the Carpathian clergy in the United States,

---

[62] About the Toth's activity around Wilkes Barre, Pa. cf. Keith S. Rusin, "Father Alexis G. Toth and the Wilkes-Barre Litigation", art in *St. Vladimir's Theological Quarterly,* vol. XVI (1972) n. 3, p. 128—149; I. Kuziv, "Skhizma u Wilkes-Barre, Pa.", art. in *Dushpastyr',* vol. II (Philadelphia, 1910) n. 5, p. 7; according to J. Bachynskyi, *o. c.*, p. 279, n. 1, until 1911, a total of 18,224 (11,794 of Galicians, 6,430 of Carpathians) Ruthenians joined the Russian schism.

[63] Information given by Nicholas Beskid, in *Karpatskii Sviet,* vol. II (Uzhgorod, O-vo Dukhnovicha, 1929), p. 515; Emil Lengyel, *Americans from Hungary* (Philadelphia-New York, Lippincott Co., 1948), p. 182—183, states, that the priests were paid for their "patriotic co-operation" with the Hungarian Government.

[64] Lengyel, *o. c.*, p. 188—190.

accusing others of mixing religion with politics, they themselves became *politicians* (unfortunately, against the interests of their own people), as the appointment and the activity of the Apostolic Visitator, Mons. Andrew Hodobai (1902—1907) proves beyond any doubt[65].

(To be continued)

[65] Cf. Hodobai's necrology in *Rusin*, October 22, 1914, p. 1; M. J. Hanchin, "Istorija Sojedinenija iz pervych l'it" / History of Sojetdinenije From Its Beginning /, art. in *Kalendar' Sojedinenija na 1937 hod*, p. 38—64; about Hodobai's activity, p. 46—50.

Спогади

Лев Биковський

МОЇ ЗУСТРІЧІ З СЕРГІЄМ ЄФРЕМОВИМ

(Жмут спогадів)

Видатний український науковець Володимир Дорошенко,[1] що діяв більшу частину життя в осередку української науки, під кінець своєї діяльности намірявся опрацювати й видати книжкою спогади про зустрічі й співпрацю з низкою діячів української культури, науки й мистецтва. Але через неміч не зміг вже виконати задумане [2]

Інший видатний організатор українського наукового життя, Володимир В. Міяковський мав подібний намір, але також не встиг його здійснити.[3]

За прикладом згаданих діячів в царині організації української науки автор цих рядків також намагався впродовж свого життя нотувати відомості про зустрічі з видатними представниками української і чужинецької науки, що мали вплив на його діяльність та світогляд.

До ґалерії того роду світлих постатей належав також і Сергій Олександрович Єфремов, визначний український громадсько-політичний діяч, пубіцист, критик, літературознавець, а передовсім відданий патріот і організатор української науки.[4]

Зустрічі з цією скромною, привітною та розсудливою особою були в мене безпосередніми (тобто особистими) й посередніми (через твори, обставини та події). Ці часткові згадки про «зустрічі» з С. Єфремовим, обіймають майже півстолітній проміжок часу, від 1911 до 1961 рр. Вони були коротшими й довшими, іноді часті або рідкі, але завжди залишали по собі добре враження та тривалі, будуючі наслідки.

Перша, посередня, зустріч моя з С. Єфремовим відбулась ще за моїх середньошкільних часів, у Звенигородській Комерційній Школі, на Київщині, де я вчився від 1905 до 1912 рр.[5] Впродовж цього часу український вплив на багатьох учнів, і мене у тому числі. мав наш вчитель

---

[1] В. Міяковський: «В. В. Дорошенко (1879—1963)», *«Український Історик»*, 1969, чч. 1—3, стор. 47—55, ч. 4, стор. 30—37.

[2] Там же, ч. 4, 1969, стор. 36.

[3] М. Антонович: «Володимир Міяковський (1888—1972)», *«Український Історик»*, 1969, чч. 1—3, стор. 94—101, 144—143; 1972, чч. 1—2, стор. 117—118.

[4] І. Кошелівець: «Єфремов Сергій» (1876—здогадно 1939). *«Енциклопедія Українознавства»*, словн. част. вид. НТШ, Мюнхен—Париж, т. 2, 1955—57, стор. 655—660.

[5] Л. Биковський: *Від Привороття до Трапезунду.* Спомини (1895—1918). УІТ, Мюнхен—Денвер 1969, стор. 46—81.

«словесности», Юрій Хведорович Вовк.[6] Він у свої виклади російського письменства уводив відомості й про українське письменство. Поза тим мав засібну книгозбірню російських і українських книжок. Останні охоче випозичав довіреним учням, говорив з ними українською мовою. Були в тій книгозбірні й такі твори: М. С. Грушевський — Ілюстрована Історія України, вид. з 1911 р. та С. Єфремов, Історія українського письменства, вид. Київ 1911 р., в одному томі. Обидві ці книжки, а особливо С. Єфремова, мали великий освідомляючий вплив на молодь у той час.

Вони спричинились до того, що перший випуск учнів у 1911 р. і другий у 1912 р., в якому я був, дав з-поміж українського складу абсольвентів ряд національно свідомих, наставлених після закінчення школи працювати в різних ділянках життя виключно для добра України.

З таким наміром я виїхав восени 1912 р. на вищі студії в Політехнічному Інституті в Петербург.[7] Підо впливом цих двох «євангелій» українства, а особливо «Історії українського письменства» С. Єфремова, я відразу увійшов у життя української колонії в Петербурзі, нав'язав зносини, поза студентським середовищем, з багатьма тодішніми видатними українськими діячами, став серед них «своєю людиною».

Наслідком того, коли я від'їздив на початку літа 1913 р. на вакації, у Звенигородщину, вони передали через мене довірочний лист С. Єфремову у Київ, якого не хотіли, з цензурних причин, пересилати поштою. Я охоче погодився на це доручення, пишався ним, тішився з нагоди особисто пізнати автора «Історії українського письменства», яку перед тим вже був придбав в Українській Книгарні (Базарі) на власність і зачитувався нею.

По 36 годинах їзди поспішним поїздом я опинився з північного, похмурого Петербурґу в південному, соняшному Києві. Я знав Київ ще з 1904 р., коли з вчителькою приїздив складати іспити до Реальної Школи. Потім мама возила мене з середньошкільної лави у Київ на лікування. Восени 1912 р. я проїздив через Київ під опікою свого старшого товариша з Комерційної Школи М. Єфрімова у Петербурґ на вищі студії.

На цей раз, учетверте, вже самостійно, я відвідував це винятково гарне й приємне мені місто. Передовсім побував, за традицією, в Св. Софії, в купецькому саду, заскочив по книжки до українських книгарень «Київської Старини» на Безаківській вул. та до «Часу» на Володимирській, відвідав своїх колишніх середньошкільних товаришів у гуртожитку на Тургенівській вул., що студіювали тепер по високих школах, переважно в Київському Комерційному Інституті.

Від них довідався докладнішу адресу С. Єфремова й поніс йому листа від петербурзьких українців. Він мешкав недалеко, в тій же околиці, не пам'ятаю вже при якій вулиці, в невеличкому старому двоповерховому дерев'яному домі. Хтось з жіноцтва, з родини

[6] Син відомого українського науковця (антрополога, етнографа й археолога) Хведора Вовка. Там же, стор. 74—75.

[7] Там же, стор. 82—97.

Єфремових, відчинив мені двері й увів з сіней у просторy кімнату-вітальню, на долині, з вікнами на вулицю, попросила почекати й зникла в дверях у дальшій світлиці.

Чекаючи на С. Єфремова я розглядався довкола. Кімната була устаткована кількома простими меблями. Під вікном малий столик і якась квітка. Але особливу увагу мою притягла книгозбірня, розташована в кімнаті. Неглибокі полиці обснували всі її стіни від долівки по стелю. Вони були вщерть виповнені книжками й брошурами, здебільшого малого розміру й переважно без оправ.

Під час того розглядання увійшов добродій С. Єфремов. Я його відразу впізнав зі світлин, що прикрашали його публікації; середнього росту, літ під сорок, з приємним, дещо ширшим обличчям і вусами, просто вдягнений. Я представився й передав листа. Він його відразу розпечатав і прочитав при мені. Після короткої гутірки чемностево-інформаційного характеру та пари запитань ми розпрощались і я вийшов. Йдучи назад вулицею я був під враженням не так самого С. Єфремова, як його засібної книгозбірні. Я мав її все в своїх очах, дивувався як вона, така цінність, може міститися у тому старенькому, дерев'яному, висохлому домі, непевному з боку кожночасної пожежі? Ця думка муляла мене довший час . . .

У січні 1918 р. я вернувся з російсько-турецького фронту війни у Київ.[8] Після відвідин батьків на Звенигородщині та короткотривалих занять в Київському Земстві й Міністерстві Закордонних Справ, я перейшов на цікавішу для мене працю в київському видавничому товаристві «Друкар», що містився на Хрещатику, під ч. 50.[9] Став його уділовцем, секретарем, згодом організатором філій, а потім завідував продажем книг, центральною книжковою коморою й книгарнями у Києві, Ніжині та Житомирі. Наслідком того нав'язав зносини з багатьма діячами в царинах української науки, культури й мистецтва. Усе це відбувалося у той час в калейдоскопічному темпі. Але з деякими з них все ж таки мав ближчі й більш тривалі взаємовідносини службового й товариського характеру. «Друкар» гуртував навколо себе переважно дві групи українських діячів: петербурзьку, звідкіля його перенесли у Київ (П. Балицький, Гр. Голоскевич, В. Міяковський, П. Зайцев та інших) і київську, місцеву (К. Широцький, В. Модзалевський, Ю. Нарбут, С. Русова, М. Біляшевський, В. Кордт, Гнат Житецький, С. Єфремов та інші). Всі вони вчащали до «Друкаря» на різні наради, засідання, як видавці, автори, набували публікації, перепродували свої тощо. Згодом «Друкар» почав видавати, під ред. П. Зайцева, часопис «Наше Минуле» (1918—1919), в якому й С. Єфремов містив свої причинки. При того роду нагодах впродовж 1918 року мені доводилось чимало разів зустрічався з ним. Він впізнав мене, але поза короткими рече-

---

[8] Л. Биковський: *На Кавказько-Турецькому Фронті.* Спомини з 1916—1918 рр. Вінніпеґ—Денвер 1968, 8⁰, 151 стор., ілюстр.

[9] Л. Биковський: *Книгарні, бібліотеки, академія.* Спомини (1918—1922). Мюнхен—Денвер 1971, стор. 15—24.

вими розмовами годі було нав'язати ближчий зв'язок через брак часу та різні інші причини. У 1918 р. вийшла його «Коротка історія українського письменства». Я її набував у більшій кількості для «Друкаря», перепродував, але більшого враження, після видання з 1911-го року, вона на мене не справила. В кінці 1918-го року через тодішні політично-воєнні обставини й події моя праця в «Друкарі» припинилась.

Від січня 1919 р. я перейшов на працю в Національну Бібліотеку Української Держави (перейменовану згодом у Всенародню Бібліотеку України), при Українській Академії Наук у Києві. Керував Бібліотекою Комітет в складі: проф. В. Вернадський, академік; проф. А. Кримський, академік; С. О. Єфремов, академік; проф. Ол. Грушевський; приват-доцент В. Кордт, бібліотекар книгозбірні університету Св. Володимира; учитель гімназії Гнат Житецький; за секретаря був Є. Ю. Перфецький. Більшість членів Комітету знала мене особисто з праці в «Друкарі», а проф. А. Кримський та С. Єфремов ще з 1913 р. Отже я був прийнятий без застережень в число співробітників Нац. Б-ки, в якій працював, з перервами до осени 1921 р.

Від того часу, впродовж 1919—1921 рр., я багато разів службово зустрічався з С. Єфремовим, як моїм начальником. Поза тим, працюючи у Відділі Комплектування Нац. Б-ки, доводилося постійно мати справи з ним, тому що він був одним з тих, що постійно опікувались Нац. Б-кою. Він увесь час приносив і дарував Б-ці окремо й пачками різні публікації та інші цінні матеріяли.[10] Першу книжку, що її урочисто було записано в інвентар Нац. Б-ки, подарував С. Єфремов. То був «Кобзар» Т. Шевченка, з дарчим надписом академіка С. Єфремова. Поза тим він посередничив у набуванні Нац. Б-кою книгозборів від родин колишніх членів «Київської Старої Громади», якої він сам був членом, та від інших українських діячів у Києві. Незалежно від того, так само як і приват-доцент В. Кордт, Єфремов раз-у-раз відвідував Нац. Б-ку й давав вказівки в справах її комплетування, різні поради у її веденні та каталогізуванні книжок тощо.

Востаннє я бачив С. Єфремова в Києві на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, що відбувся в жовтні 1921 р. у Софійському Соборі.[11] Я не був членом собору, а тільки глядачем, тому сидів, разом з іншими, на хорах. Звідтіля мав змогу бачити увесь собор і подекуди слідкувати за його перебігом. Спостерігав як поволі сходились делеґати з різних місцевостей України. Були там і видатні представники української науки, культури й мистецтва. Серед них були академіки: А. Кримський, Я. Стебницький, С. Єфремов та інші.[12]

---

10 Наприклад «Книжний Вістник» Всенародньої Бібліотеки України в Києві, в ч. 2, за квітень—червень 1919 р. на стор. 36-ій нотує серед отриманих дарів від С. Єфремова більше як 150 книжок, 70 брошур, чимало часописів та 25 малюнків і т. д.

11 Л. Биковський: *Книгарні, бібліотеки, академія.* Спомини (1918—1922). Мюнхен—Денвер 1971, стор. 93—94.

12 Іван Гаращенко: «Матеріяли до історії Української Автокефальної Православної Церкви», *Збірник* ... Нью-Йорк, Чікаґо 1975, стор. 152.

Восени того ж 1921-го року я опинився в Польщі. Звідтіля наприкінці літа 1922 р. переїхав у Чехо-Словаччину. Після закінчення Української Господарської Академії (УГА) повернувся у Польщу. Впродовж 1928—1944 рр. працював у Варшавській Публічній Бібліотеці. Спочатку керував в ній Відділом закупів нових видань. Поповнюючи систематично книгозбір Б-ки подбав я, щоб для українознавчих збірок Б-ки було придбане у першу чергу найновіше видання «Історії українського письменства» С. Єфремова в оформленні «Української Накладні», Київ—Ляйпціґ 1919—1924 тт. 1—2, стор. 445, 425.[13]

Пройшли роки. Потрапивши з Польщі на скитальщину, в Німеччину (1948—1954), звідтіля в червні 1948 р. переїхав у Нью-Йорк, США. В Нью-Йорку (1948—1954) доводилося мені частенько бувати по місцевих українських книгарнях. Бачив там я чимало книжок, що їх видавав невтомний на цьому полі Я. Оренштайн в Европі.[14] Одного разу в підземеллях книгарні «Сурма» натрапив на його видання «Трилогії» Б. Лепкого, «Повне видання творів Т. Шевченка» в оформленні «Галицької Накладні» в Коломиї, а особливо знайшов там її двотомове видання «Історії Українського Письменства» С. Єфремова з 1924 р. Я його негайно придбав на власність. Воно було мені цінне не тільки своїм змістом, але й згадками про колишнього мого опікуна за київських часів.

Восени 1954 р. пощастило мені, з дружиною, переїхати з Нью-Йорку до Денверу, Кольорадо, що на заході США. Тут від кінця 1954 р. заснувалася Денверська Група УВАН у США. Діяльність її полягала головним чином в науковоорганізаційній праці та конференціях. На них доповідали не тільки члени групи, але й запрошені гості-доповідачі. Таким чином, 4 листопада 1961 р. на 37-ій конференції доповідала в Денвері проф. д-р Марія Овчаренкова на тему — «Сергій Єфремов як шевченкознавець». З присутніх 31 осіб забирали слово в обговоренні доповіді 8 осіб, у тому числі й автор цих рядків.[15]

Після засідання, д-р М. Овчаренко, зачувши з мого виступу під час обговорювання її доповіді, що я знав особисто С. Єфремова, в приватній розмові, запитали мене, що я думаю, знавши С. Єфремова, про нього як політика, зокрема про його діяльність у зв'язку з арештом в процесі СВУ у 1929 р.? Я відповів, що про громадсько-політичну діяльність С. Єфремова замолоду знаю з відповіної літератури про нього. Але згодом, після зміни політичних обставин в Україні та після обрання його від січня 1919 року академіком ВУАН-у в віці коло 43 літ, С. Єфремов, за моїх часів, по своїй вдачі тоді, наставленню й заінтересуванням зовсім на політика не надавався і ним не був. Вся його діяльність, за

---

[13] М. Овчаренкова: «Сергій Єфремов як літературознавець», Записки НТШ, 1967, стор. 115.

[14] Л. Биковський: «Яків Оренштайн». *Наша Батьківщина*, Нью-Йорк, 1963, чч. 21—25.

[15] Л. Биковський: *20 літ науково-організаційних зусиль на Заході ЗСА (1954—1974)*, Звідомлення. Денвер 1974, стор. 30.

моїми спостереженнями, мала тоді тільки науковий та науково-організаційний характер.

На цьому наче б то вичерпалась розповідь про мої безпосередні й посередні «зустрічі» з Єфремовим та його творами, впродовж 1911—1961 рр., як би не настирлива думка, що турбує автора цих рядків до нині про долю книгозбірні й архівів С. Єфремова, що я їх бачив у його помешканні навесні 1913 року та лякався пожежі в старенькому висохлому, дерев'яному домі.

З доступних мені джерел на цю тему довідався, що у 1924 році бібліотека університету Св. Володимира у Києві була поділена: менша й менш вартісна залишилась в ІНО, а більшу,ціннішу з наукового погляду, передано було Всенародній Бібліотеці України при ВУАН. У 1925 році було частково закінчено спеціяльний будинок, первісно призначений для книгозбірні університету, і також передано його Всенародній Бібліотеці. Туди була перенесена згадана більша частина колишньої університетської бібліотеки. Згодом туди потрапили книгозбірні й інших установ Києва. То був другий будинок Всенародньої Бібліотеки поза основним при Бульварі ім. Т. Шевченка ч. 14, призначений для спеціяльних фондів україніки, розташований при вул. Короленка (кол. Володимирській).[16] Здогадно тоді ж у той будинок була перенесена й більша частина багатющої власної книгозбірні та архівів академіка С. Єфремова. Тут він урядував, працював, уділяв консультації, давав довідки студентам з царини українознавства (За проф. Гр. Костюком).[17] Меншу частину своєї книгозбірні та рахівів академік С. Єфремов залишив, покищо, у своєму приватному помешканні.

За свідченням д-ра М. Овчаренкової, після арешту С. Єфремова в серпні 1929 р. в протоколі засідання Президії ВУАН від 22-го жовтня 1929 р. мається запис — «Ухвалено: а) визнати за потрібне взяти під охорону ВУАН книгозбірню та літературно-історичні матеріяли, що перебувають у приватній квартирі академіка С. Єфремова, звернувшись у цій справі до відповідних органів, б) вжити заходів до збереження як матеріялів переліченних у попередньому пункті, так і тих, що перебувають в академічних приміщеннях . . . ».[18] Можна гадати, що після того і згадана решта книгозбірні та архівів академіка С. Єфремова була перенесена до вищезгаданого нового будинку Всенародньої Бібліотеки України (ВУАН-у), призначеного для спеціяльних фондів україніки, й злучена з попередніми там збірками С. Єфремова.

У такому стані його книгозбірня й архіви наче б то перебували до 1964 року, коли то українська преса за кордоном повідомила громадянство, що 22-го травня того року сталася у Києві, «столиці» України, по-

[16] Н. Полонська-Василенко: *Українська Академія Наук.* Нарис історії. Частина І (1918—1930), Мюнхен 1965, стор. 91—92.

[17] Л. Биковський: *У службах українській книжці.* Автобіо-бібліографія. Денвер—Колорадо, 1972, стор. 177.

[18] М. Овчаренкова: «Сергій Єфремов як літературознавець», цит. пр., стор. 176.

дія, подібних до якої мало знає історія світової культури: в системі русифікаційних заходів була підпалена і частинно згоріла при вул. Короленка Державна Публічна Бібліотека України при ВУАН, а останньо Державна Публічна Бібліотека Академії Наук УССР. Від пожежі й води під час «рятування» Бібліотеки навмисне був знищений переважно її УКРАЇНСЬКИЙ ВІДДІЛ з його архівними та унікальними книжними збірками, опрацьованими й неопрацьованими.[19] Серед тих цінних збірок була й книгозбірня та архіви академіка С. Єфремова. Доля її відтоді нам невідома.

Так мої інтуїційні побоювання у 1913 році про пожежну небезпеку для книгозбірні й архівів С. Єфремова, приміщених у старому дерев'яному домі, по майже 50-роках, в іншому вигляді, на жаль, таки здійснились!..

---

19 Повідомив про це, поза українськими еміґраційними часописами, також Юрій Луцький, професор Торонтського Університету. Він, маючи наукове відрядження від університету, перебував саме тоді в Києві і був свідком цієї події. Див. його статтю п. з. «Turmoil in the Ukraine». *«Problems of Communism»*, D. C. July-August 1968, pp. 15—16.

Мик. Андрусяк

ЖМУТОК СПОГАДІВ У ЗВ'ЯЗКУ З РЕДАҐУВАННЯМ Д-РОМ ОЛЕГОМ КАНДИБОЮ «ЗБІРНИКА УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ В АМЕРИЦІ»

Мені невідомо, як договорився археолог д-р Олег Кандиба з професором Міннесотського Університету в Міннеаполісі й основником Українського Наукового Інституту в Сен Полі, Олександром Неприцьким-Грановським у справі друкування збірника цього Інституту в Празі, в якім появилися праці празьких українських науковців, а з-поза Праги лише моя стаття. Не знаю, чи Кандиба звертався ще до когось з львівських науковців. Я послав йому статтю літом 1938 р. Восени повідомив мене О. Кандиба з Хусту, що він саме перебуває в тогочасній столиці Карпатської України й друкуватиме в ній цей збірник. Після трагедії карпато-українського державного будівництва в березні 1939 р. написав О. Кандиба до мене з Праги, що всі матеріяли до збірника пропали в Хусті, отже чи маю я копію моєї статті; якщо так, то негайно йому прислати до Праги. При цім він згадав, чи проф. Михайло Возняк не написав би якоїсь статті для цього збірника. Коли я переповів це Вознякові, він засміявся: «Як на коліні можна негайно написати наукову статтю?» Але я мав копію своєї машинописної статті і вислав її негайно О. Кандибі до Праги.

Німецько-польська війна у вересні 1939 р. і в зв'язку з нею советська окупація Львова 22 вересня вибила мені з голови думку про післану Кандибі статтю. Я тоді носився з гадкою, чи покидати Львів і втікати на Захід. Заки я рішився, що мені слід діяти, зайшов у другій половині жовтня 1939 р. іменований советською владою ректор львівського університету, київський історик Михайло Іванович Марченко, до Бібліотеки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові ще в уніформі советського капітана і, представившись працівникам Бібліотеки, просив мене як історика зібрати матеріяли до історії західньо-українських партій та принести йому до канцелярії ректорату львівського університету. За порадою директора Бібліотеки Володимира Дорошенка, я звернувся до радикального діяча Михайла Матчака, який мав польську брошуру про всі партії в Польщі. Коли мені Матчак дав цю брошуру, я поніс її до канцелярії ректорату львівського університету. Там на входових дверях була паперова наліпка з написом: «Михайло Іванович Марченко, Ректор Львівського Державного Університету». До його канцелярії була велика черга людей за платними посадами в університеті, а серед них були й деякі наші професори, як д-р Іван Крип'якевич і д-р Фі-

ларет Колесса. Я також став у чергу і, коли дійшов у цій черзі до канцелярії Марченка, вручив йому Матчакову книжку та попросив його, чи не міг би він прийняти мене за працівника до університетської бібліотеки до помочі д-рові Богданові Барвінському, який мав здебільша майже ввесь залишений з польських часів польський бібліотечний персонал. Марченко потелефонував до Барвінського, який дуже радо погодився прийняти мене за працівника в університетській бібліотеці. Було це 24 жовтня 1939 р.

26 жовтня викликав мене телефонічно Марченко, щоб я зайшов негайно до канцелярії ректорату. Коли я входив до кімнати, в якій сиділа секретарка ректора, давніша секретарка в канцелярії адвоката д-ра Семена Шевчука, вийшов з канцелярії ректора ксьондз Ґерстман, відомий мені із студентських часів як визначений університетським ректоратом куратор української «Студентської Громади» і, прощаючись з секретаркою ректора, сказав сумно до неї: «Я юж тутай ніґди не бендем». Поза чергою вона повідомила про мій прихід ректора, до якого канцелярії я негайно увійшов і застав там ректора одеського університету біолога Миколу Савчука, який був приділений до помочі Марченкові переформувати львівський університет на совєтський лад. Я з ним познайомився уже кілька днів перед тим у Бібліотеці НТШ, куди він зайшов з свого приміщення в мешканні Льва Петрушевича в будинку НТШ.

Марченко запропонував мені становище проректора університету, яке досі займав кс. Ґерстман, а Савчук, сміючись, сказав, що коли він оповідатиме в Одесі, що він застав ксьондза проректором львівського університету, то тамошні слухачі думатимуть, що він оповідає «сказку». Як проректор я став посередником поміж польськими професорами та совєтським ректором, і виглядало, що обидві сторони з мене вдоволені. Про мене пішла поголоска, що від мене залежить те, щоб дістати якесь становище в університеті, й до мене приходили різні люди, серед них і мої давні знайомі за «посадами», і мої вияснювання, що я не маю ніякого впливу, приймали недовірливо. 30 листопада серед інших людей вкрутився до моєї канцелярії й абсольвент Греко-Католицької Богословської Академії, Петро Олійник, який подав мені лист від дочки пароха Заруддя (тепер Кобзарівки) й тернопільського декана о. Петра Івахова, який в 1912 р. спрямував мого батька віддати мене до української бурси в Бродах та в 1917 р. мою маму післати мене продовжувати навчання в українській приватній гімназії в Яворові та якого я відвідував саме літом 1939 р. Пошепки він запитав мене, чи не міг би він зайти до мене ввечері по книжки, які він хоче перенести на Холмщину. Я згодився.

За якийсь час зателефонував до мене Ілля Стебун, один з двох «реформаторів» Наук. Т-ва ім. Шевченка на «філіял Академії Наук УРСР». Він запитав мене, чи не міг би я зайти ввечері до його кімнати в «Народній Гостинниці» при вул. Костюшки. Очевидно, я не міг відмовити такому достойникові і зайшов до його кімнати точно в 8-ій год. Там застав я відомого мені із студентських часів Семена Стефаника,

з яким Стебун говорив про майбутню подорож до Києва та про видання творів Василя Стефаника. Коли ж я представився, він відправив негайно Стефаника й почав розмову зі мною у зв'язку з поставленою, мабуть, проф. Крип'якевичем пропозицією іменувати мене директором Інституту Історії України при Філії Академії Наук УРСР, при чім Стебун пригадав мені моє поборювання проф. Кирила Студинського за його «радянофільство» та моє «ширення культу Тютюнника» в донцовськім «Вістнику». Скінчив тим, що я займаю високе становище, не виключено, що займу ще вище, але скорше чи пізніше, я мушу скласти заяву з критичним ставленням до свого минулого й до минулого інших. Чим скоріше я це зроблю, тим для мене краще. Він за декілька днів виїжджає до Києва з пропозиціями щодо заповнення становищ у Філіялі Академії Наук УРСР, добре було б, щоб він мав мою заяву перед своїм виїздом.

Розпрощавшись із Стебуном, я пішов додому при кінці Куркової вулиці недалеко рогу з Лісною, де довго находився з порожньою валізкою Олійник. З наповненням валізки книжками не було клопоту, бо я передав йому всі книжки, залишені адміністратором «Вістника» Михайлом Гікавим, який в серпні зайняв опорожнену в тім самім мешканні кімнату, в якій його 1 вересня польська поліція арештувала й вивезла до концентраційного табору в Березі Картузькій. Після повернення він скоро з своєю судженою, службовичкою «Промбанку», Наталією Левицькою, дочкою православного священика на Волині, виїхав на захід, а залишене ними хатнє устаткування забрала сестра Наталії, дружина Ростислава Волошина, якого в початках окупації советська поліція арештувала. Вазонки з цвітами передала Волошинова проживаючій в сусідстві вчительці дівочої руханки в українських гімназіях, Охримовичівні, для цих гімназій.

Олійник передав мені запит Кандиби, який псевдонім дати мені, щоби не пошкодити в моїй підсоветській кар'єрі. Я сказав Олійникові, що заки появиться збірник по советськім боці, мене судитимуть за інші протисоветські «гріхи». В половині грудня став Студинський проректором «по науковій частині», яким досі був Зенон Храпливий; останній став проректором «по учбовій частині», яким до цього часу був я. Мене випросив собі до помочі директор бібліотеки Барвінський. Несподівано був заарештований проф. Володимир Старосольський, а відтак приятель Юрка Тютюнника, Іван Шендрик. Я тремтів, що станеться зі мною. Ідеологічний приятель проф. Володимира Залозецького мгр. прав Маріян Козак (обидва вони були прихильниками Липинського) попросив знайомого львівського трамвайника німецького походження поручити німецькій переселенчій комісії не лиш його з його матір'ю, але також редактора «Записок ЧСВВ», Йосафата Скрутня, ЧСВВ, і мене. Коли повернувся Стебун з Києва і, розділюючи становище в філіялі Академії Наук УРСР, сказав: «хай Андрусяк готується до тюрми», я «оформлював» свій переїзд через німецько-советський кордон; коли Стебун довідався, що я на другому боці кордону, сказав: «Слід його було відразу розстріляти».

Правники Микола Ценко і Лев Дубас, які очолювали Український Допомоговий Комітет у Кракові, вможливили мені з кінцем березня 1940 р. приїхати до Кракова і приміститися в будинку українських біженців при вул. Яблоновських. Саме тоді Український Центральний Комітет улаштував параду культурно-освітніх працівників, на яку пішов я і там стрінув письменницю Олену Телігу, з якою я був знайомий, і вона познайомила мене з приявним там О. Кандибою. Він ніби сподівався мене там зустріти, бо приніс мені один примірник «Праць Українського Наукового Інституту в Америці» т. I та 20 відбиток моєї статті про українську історіографію. Після цих сходин він визначив мені зустріч з ним в його помешканні; я йому оповів про відносини під советською окупацією, він дещо з мого оповідання записував собі. Я тоді не знав, яке він становище займає в Проводі Українських Націоналістів. В часі німецько-советської війни я зустрічав О. Кандибу в Житомирі, Києві і у Львові на вулиці, але я не зупинявся, щоби з ним говорити. Про нього як націоналістичного провідника можуть писати його ідеологічні приятелі Олег Штуль, Яків Шумелда і Ярослав Гайвас.

Згадані «Праці Українського Наук. Інституту в Америці» є тепер бібліографічною рідкістю. Проте, мабуть ще в часі свого побуту в Празі, переглядав їх Олександер Оглоблин, який подав у своїм історіографічнім огляді, крім моєї статті, й «Замітки до характеристики головних рис українського права доби «Руської Правди» (Укр. історіографія 1917—1956, Річники Укр. Вільної Академії Наук в США, Нью-Йорк 1957, т. V—VI, стор. 422). Переглядав ці «Праці» також Леонід Соневицький, про що говорив він мені в Мюнхені, а перед тим він перебував у Відні.

Грушевськіяна

В. Міяковський

ДО БІОГРАФІЇ М. ГРУШЕВСЬКОГО*

(Студентські роки 1886—1890)

В своїй автобіографії Михайло Грушевський не проминув того переломового в житті кожної людини моменту, коли вона, по закінченні середньої освіти, вступає до храму науки. В житті його сталося це в 1886 році.

Народженець Холма, вихованець Тифліської гімназії, Грушевський почував себе найбільше киянином. «То есть старейший град в земли во всей — Киев», — написав він, як епіграф, на першій своїй книзі — «История Киевской Земли», яку присвятив своїм батькам. «Отцу и матери эту историю родной земли благоговейно посвящает автор».

Справді, в кількох кілометрах від Києва було родинне вогнище Грушевського. Недалеко за Китаєвом та Пироговом, в надзвичайно живописній місцевості, серед горбів та садів, в селі Лісниках, помер в 50-их роках XIX століття дід Грушевського, панотець Федір Грушевський; тут зростав його батько, Сергій Грушевський, майбутній діяч на полі народньої освіти.

Історичні спомини напоювали місцевість цю різними легендами й переказами. Село Лісники в давні часи належало Києво-Печерській Лаврі, і є спогад, що саме воно мається на увазі в житті Теодосія Печерського в Патерику.[1] Місцеві люди біля села показували печеру св. Теодосія. Пізніше Лісники належали Видубецькому монастирю. Старовинні акти 16—17 віків згадували про Гнилецький монастир біля цього ж села, про княгиню Ганню Корецьку з дому Хоткевичів, що спорила за землю навколо Лісників з Видубецьким манастирем, поки гетьман Петро Дорошенко не закріпив за цим манастирем і Гнилецьку землю й саме село Лісники.[2]

---

* Ця стаття перший раз була надрукована в *Краківських Вістях*, чч. 69, 70, 1944 р.

[1] Свящ. И. Троицкій. «Скитъ Пречистыя» у пещеры преподобного Өеодосія Печерского въ «Церковщинѣ», на мѣстѣ древняго монастыря «Святыя Пречистыя Гнилецкаго», между селами: Пироговъ, Лѣсники и Ходосовка (Өеодосовка) за Китаевомъ, К. 1905.

[2] Л. Похилевичъ. *Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевской губерніи.* К. 1864, стор. 35—35.

Київ та його околиці були для Михайла Грушевського справжньою батьківщиною, і з чужого Кавказу, де на той час служив його батько, неслась його туга до Києва, як до рідного міста.

Зацікавлення історією Михайла Грушевського виявилося ще в гімназії, але першим поривом юнака було красне письменство. Він пробує знайти себе в прозових і віршованих творах. Цілий жмут таких спроб відіслав він Нечую-Левицькому, ще перебуваючи в 7 клясі, а в наступному році його оповідання «Бех-аль-джугур» надруковано в галицькому часописі «Діло». Потяг до мистецького слова залишився в ньому до смерти. І в 1918 році він знову дав низку начерків і оповідань, а в 1930-х роках написав роман з життя Котляревського.

Манила його і славістика. Будучи ще учнем гімназії, М. Грушевський з жадобою користується усім з тієї ділянки, що може здобути. Основні джерела його славістичних захоплень — це фолкльорні збірники Максимовича, Куліша, публікації перших річників «Киевской старины» тощо. Та найбільше полонює його таки історія. В своїй автобіографії М. Грушевський згадував про це: «Полеміка про початки Руси, різні теорії княжої Руси, полеміка словянофілів з западниками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з централістами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені, гімназисті 5—7 кляси, велике зацікавлення. Я читав з тої сфери багато, виробляючи собі з цеї літератури, без чужого приводу, певні провідні ідеї історії, і збираючися в університет розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного».[3]

Архівні документи зі справ Київського університету з'ясовують деякі деталі біографії, яку проминув у своїй автобіографії М. Грушевський,[4] і з цих документів ми довідуємось, що батько його з усією родиною, яка складалася з дружини, дочки протоєрея Опокова, Глафіри Захарівни, та дітей старшої дочки, Ганни Сергієвни, та трьох малих ще братів, Захара, Федора і Олександра, жив у Владикавказі з 1878 року. Михайло Грушевський жив від 1880 року окремо в Тіфлісі на приватній квартирі.

Блискуче закінчивши випускні іспити, в червні 1886 року, Михайло Грушевський здобув свідоцтво зрілости, в якому в усіх предметах зазначено вищу оцінку — п'ять балів, і спеціяльно відмічено, що його зацікавлення були спрямовані найбільше на вивчення давніх і нових мов та історії, крім загальних висловів про те, що «на основаніи наблюденій за время обученія въ Тифлисской 1-ой гімназіи поведение его во обще было отличное, исправность в посещеніи и приготовленіи уроковъ, а также въ исполненіи письменныхъ работъ отличная». Свідоцтво датоване 13 червня. Після цього М. Грушевський повернувся до Владикавказу до батька і через місяць вже з Владикавказу надіслав до Київ-

---

[3] Справи інспектора студентів Київського Університету, 1890, ч. 1.

[4] М. Грушевський. *Автобіографія.* Друкується як рукопись. К. 1926, стор. 5.

ського університету таку власноручно написану заяву, датовану 18 липня 1886 орку:

Его Превосходительству Господину Ректору

Киевского Императорского Св. Владимира Университета

Окончившаго курсъ Тифлисской І-ой Гимназіи Михаила Грушевскаго

Прошение

Окончивъ въ текущемъ году гимназический курсъ съ аттестатомъ зрѣлости и желая продолжать образованіе на Историчискомъ Отдѣленіи Историко-филологического факультета ввѣреннаго Вашему Превосходительству Университета, покорно прошу не оставить меня принятіемъ въ число студентов этого Университета. При этомъ, согласно объявленію Университета, прилагаю: а) аттестатъ зрѣлости за № 755 изъ Тифлисской І-ой Гимназіи, б) метрическое свидетельство изъ Холмско-Варшавской Консисторіи за № 3919, в) свидѣтельство о припискѣ къ Владикавказскому призывному участку за № 200, г) послужной списокъ о службѣ отца моего, вмѣстѣ съ копіями, д) двѣ фотографическія карточки и е) пять рублей слѣдуемыхъ въ пользу Университета.

Михаилъ Грушевскій.

18 іюля 1896 года, г. Владикавказъ.

Документи, додані до заяви, являють собою важливий матеріял до біографії М. С. Ось його метрика:[5]

«№ 8. Время рожденія: тысяча восемьсоть шестьдесят шестого года мѣсяца сентября семнадцатого дня. Время крещенія: Того же года мѣсяца октября шестнадцатого дня. Имя родившагося: Михаилъ. Родители: учитель Холмской русской Гимназіи Сергій Өедоровъ сын Грушевскій и законная жена его Глафира Захаріева дочъ оба православного исповѣданія. Воспріемниками были: Красноставской по крестьянкимъ дѣламъ Комиссіи III участка комисаръ Өеодор Өеодоровъ сынъ Кокошкинъ и Директора Холмской учебной Дирекціи Өеофана Лебединцева жена Юлія Александрова дочъ. Таинство Крещенія совершилъ и запись сію подписалъ Холмской Іоанно-Богословской Церкви Протоіерей Іаковъ Крошановскій съ Діакономъ Василіемъ Алексѣевскимъ и Псаломщиками Юліаном Кунаховичемъ и Владимиромъ Плышевскимъ».

Формулярний список батька, не зважаючи на свою канцелярську сухість і обмеженість, змальовує в інтересних рисах цю своєрідну постать.

Сергій Грушевський народився р. 1834. Освіту здобув у Київській Духовній Академії, яку закінчив р. 1859 зі ступенем магістра богословія, але не пішов шляхом батьків своїх у священство, а зайнявся педагогічною роботою. Зараз же по скінченні Академії його призначили професором словесности у Полтавській Духовній Семінарії, а через рік був уже в Києві на посаді професора Духовної Семінарії, де викла-

[5] З копії зробленої рукою Мих. Серг. — в тій же архівній справі.

дав святе письмо. Прослуживши лише 6 років по духовному відомству, в 1865 році, одночасно з багатьма іншими українськими діячами, він поїхав обслуговувати Холмщину. На деякий час оселився в Холмі, де викладав російську мову та словесність у греко-унійтській гімназії та в жіночій греко-унійтській школі. Крім того, працював над підготовою педагогічних кадрів для непольського населення Холмщини, як інспектор-керманич холмських педагогічних курсів. На один лише місяць — листопад 1868 р., перейшов до гімназії в Ломжі, як учитель російської мови, словесности, історії Росії і Польщі, географії Росії та Королівства Польського.

19 грудня того ж року С. Ф., у зв'язку з хворобою, звільнився від педагогічної роботи, декілька місяців перебував у відставці і в серпні 1869 року був спеціяльно викликаний на педагогічну, роботу в Закавказький край, де працював спочатку в Кутаїсі, на посаді учителя російської мови та словесности в місцевій клясичній гімназії, за рік у Ставрополі, на посаді інспектора народніх шкіл з 1870 року, а з 1878 року у Владикавказі на посаді директора народніх шкіл Терської області.

Коли син, Михайло, лагодився їхати до Києва, батько його був на цій посаді вже «действительным статским советником» з 26-річним педагогічним стажем і, крім платні, вислужив пенсію 1000 карбованців на рік.

Михайло Грушевський попав у Київський Університет по двох роках після тих заворушень серед студентства, що сталися в 1884 році під час святкування невдалих 50 роковин Університету.[6] Заколот цей скінчився виключенням усіх студентів з університету та висилкою більшости з Києва. Ціле півріччя університет стояв зачинений, і приймання студентів з нового 1885 року відбувалися через окремі професорські комісії. Справа з ювілеєм була дуже голосною, і чутки про ці події розширилися на цілу Росію. Вістки про неї попали й до закордонної преси.

Батько Михайла Грушевського, виряджаючи сина до Києва, взяв у нього слово, що він не братиме участи в жадних студентських гуртках.

Роки студентства Михайла Грушевського проходили в атмосфері тієї політичної депресії, що виявилася в другій половині 80-х років і дуже несприятливо позначилася на університетській науці.[7] Епоха міністра Толстого та новий університетський статут 1884 року, який зносив автономію вищої школи, давалися в знаки. Понад усіма дисциплінами панувала грецька та латинська мови. Вправність студентів у цих мовах мусіла бути настільки високою, що на державних іспитам їм треба було перекладати з російської мови на грецьку та латинську досить великі тексти. Це забирало багацько часу спеціяльним сту-

---

[6] О. Назаревський. «Ювілей Київського Університету і студентські заколоти 1884 року, *За сто літ*. Кн. 2. К. 1928. Стор. 224—250.

[7] Характеристику цієї доби див. в *Автобіографії* Д. І. Багалія. К. 1927, стор. 45—48.

діям. Крім того, у викладах університетської науки переважали загальні замість спеціяльних курсів, які, за словами самого Михайла Грушевського «не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціяльності гімназист».[8] Семінари, цебто і практичні вправи студентів з самостійною науковою роботою, не вважалися за дуже потрібні.

В перший семестр перебування Михайла Грушевського в університеті семінари провадили лише проф. Фортинський з загальної історії та В. Антонович з давньої російської, цебто з української історії. Решта істориків: проф. І. Лучицький, В. Іконніков, прив.-доц. П. Голубовський мали лише «совещательные» години.[9] Правда, на весняному семестрі 1887 р. семінарів було більше, але дальші роки являли собою таку ж невідрадну картину. Активно в семінарську роботу Михайло Грушевський включився з другого року, з осени 1887. В цьому році В. Антонович на практичних вправах провадив читання та тлумачення старих документів,[10] між іншим описів господарських замків на давніх українських землях.

М. Грушевський взяв у Антоновича тему для реферату про південно-руські господарські замки в половині 16 століття. Старанно виконаний реферат був прочитаний того ж 1887 року і кілька разів перероблений Мих. Грушевським, так що він розрісся у значну статтю, яка була надрукована в «Университетскихъ Извѣстіяхъ» за 1890 рік.[11] Тогочасний приват-доцент на катедрі російської історії, пізніше професор П. Голубовський дав у журналі «Кіевская Старина» дуже прихильну рецензію на цю першу студентську наукову працю.[12] Рецензент визнавав, що своє завдання Грушевський виконав «тщательно и умѣло». «Трудъ г. Грушевскаго, — писав П. Голубовський, — читается съ большимъ интересомъ и легкостью, а по тщательности обработки матеріал и полнотѣ, съ которой авторъ исчерпываетъ вопросъ, представляетъ собой пріятное явленіе въ русской исторической литературѣ».

На третьому курсі (1888—1889) Мих. Грушевський приступив до роботи над своєю працею «Исторія Кіевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV вѣка». Працював над нею 2 роки, закінчив її в 1890 році і здобув за неї золоту медалю. Роботу цю, яку сам М. Грушевський вважав дозрілою, видано в «Университетскихъ Извѣстіяхъ» і окремою книгою. В. Антонович запропонував М. Грушевському цю тему, виходячи з загального свого пляну порайонового дослідження історії України. Опрацюванням історії різних українських територій в роботах учнів Антоновича покладено міцні підвалини для історичної географії

---

8 *Автобіографія* М. С. Грушевського, стор. 6.

9 Обозрѣніе преподаванія въ Унив. св. Владимира въ 1-мъ полугодіи 1886—1887 уч. года. К. 1886. Стор. 4—5.

10 Обозр. преподав. въ Унив. св. Владимира въ осеннее полугодіе 1887

11 М. Грушевський. *Южно-русскіе господарскіе замки въ половинѣ XVI вѣка.* Историко-статистическій очеркъ. К. 1890, стор. 33.

12 К. Ст. 1890, Август, стор. 333—334.

України. Ввесь час своїх університетських студій Мих. Грушевський користувався науковими порадами В. Антоновича. За чотири роки студентства М. Грушевський прослухав у нього загальні курси: «древній періодъ русской исторіи», «общій курсъ русской исторіи до XII в.» та спеціяльні курси — історія Галицького князівства, історія Західньої Руси, історія Великого Новгорода, історія руської колонізації, Руські старинності та джерела до історії Західньої Росії.[13] Університетські студії завершувалися державними іспитами. За статутом 1884 року, голову державної іспитової комісії призначало міністерство освіти, і в 1890 році, коли ці іспити складав М. Грушевський, до київської комісії призначили казанського професора грецької філології Д. Бєляєва.

26 квітня 1890 р. М. Грушевський подав таку заяву на адресу голови цієї комісії:[14]

Его Превосходительству Г. Предсѣдателю Кіевской Государственной экзаменаціонной историко-филологической комиссіи.

Прослушавшаго восемъ семестровъ въ Императорскомъ Университетѣ св. Владимира Михайла Грушевскаго

Прошеніе.

Прослушавъ восемъ семестровъ (съ сентября 1886 по апрель текущаго года) на историческомъ отделеніи историко-филологическаго факультета Императорскаго Университета св. Владимира, покорно прошу Ваше Превосходительство допустить меня къ испытанію въ состоящей подъ Вашимъ председательством экзаменационной комиссіи. Свидѣтельство о зачетѣ мнѣ восьми семестровъ факультетомъ, а также свидетельство о поведеніи моемъ будетъ передано Вамъ начальникомъ Университета, прочія же приложенія, а именно: a) квитанцію университетскаго казначейства за № 202 о взносѣ двадцати рублей, b) фотографическую карточку, c) автобіографію на латинскомъ языкѣ, d) окончательное сочиненіе подъ заглавіемъ «Южно-русскіе господарскіе земли въ половинѣ XVI вѣка», e) четыре реферата на латинскомъ языкѣ, при семъ прилагаю.

Прослушавшій восемь семестровъ въ Императорскомъ Университетѣ св. Владимира.

Г. Кіевъ, 26 апрѣля 1890 г.

Михаил Грушевскій.

На жаль, автобіографія латинською мовою не збереглася. Трафаретне свідоцтво інспектора студентів Е. Лагоріо зазначило, що М. Грушевський «за все время пребыванія его въ Университетѣ св. Владимира ни въ чемъ предосудительномъ заметнымъ не был».

Разом з М. Грушевським до іспитів, допущено 15 кандидатів, але з різних причин закінчило лише 9', з них шість істориків і три — словесники. Товаришами М. Грушевського були історики: 1) Олександер Афанасьєв, 2) Леонід Добровольський, пізніше учитель географії та

[13] Обозрѣніе препод. въ Унив. св. Владимира за годы 1886—1890.

[14] Дѣло Управл. К. Уч. Окр. 1890 р. «Съ документами и дипломами лицъ, окончившихъ полний курсъ ист.-фил. фак. К. Унив. и удостоенныхъ дипломовъ».

історії в Київській І-ій реальній школі в 1920-и роках — доцент Університету та співробітник М. Грушевського по різних академічних комісіях та виданнях, відомий дослідник околиць Києва та декабристознавець; 3) Володимир Кротів, пізніше учитель географії 2-ої Київської гімназії; 4) Андрій Литвинів та 5) Володимир Піскорський, пізніше професор всесвітньої історії у Філологічному Інституті кн. Безбородька в Ніжині.

Іспити відбувалися не в університеті, а в будинку 2-ої хлоп'ячої гімназії (пізніше будинку Міської Управи). Протоколи іспитової сесії зберегли точні дати іспитів, ті запитання, на які відповідав М. Грушевський, його власноручні переклади на грецьку та латинську мови з російського тексту клясичних істориків. Іспити відбувалися в два терміни: весною, від 5 до 28 травня — іспити з загальної історії, церковної історії, російської історії та історії слов'ян, та восени, від 1 до 22 вересня — письмові іспити з латинської та грецької філології, з римської та грецької історії, з історії мистецтв та філософії. По всіх предметах М. Грушевський ішов першим і одержав найвищі оцінки. Крім нього, диплом першого ступеня дістав ще Л. Добровольський.

У загальних підсумках іспитів голова іспитової комісії, Беляев, писав 24 вересня 1890 р. «попечителю» шкільної округи:[15] «Изъ означенныхъ молодыхъ людей, выдержавшихъ окончательныя испытанія наилучшія познанія оказали Грушевскій и Добровольскій по древнимъ языкамъ и предметамъ исторической группы . . . и Пискорскій по предметамъ исторической группы. Въ виду этого считаю долгомъ просить Ваше Превосходительство обратить вниманіе на названныхъ молодыхъ людей при замѣщеніи вакансій по вышеозначеннымъ предметамъ, такъ какъ эти молодые люди даютъ полное основаніе думать, что они съ знаніемъ дѣла и добросовѣстно выполнят обязанности преподавателей по предметамъ своей спеціальности. Относительно г. Грушевскаго, который обнаружилъ выдающіяся познанія и способности, считаю долгомъ прибавить, что онъ можетъ быть не только дѣльнымъ и знающимъ преподавателемъ гимназіи, но и подаетъ большія надежды на то, что при дальнѣйшихъ занятіяхъ онъ будетъ ученымъ спеціалистомъ по одному изъ историческихъ предметовъ. Поэтому г. Грушевскій заслуживаетъ мниманія и поддержки со стороны Вашего Превосходительства въ томъ случаѣ, если бы Историко-филологическій факультетъ сталъ ходатайствовать объ оставленіи г. Грушевскаго при университетѣ въ качествѣ профессорскаго стипендіата».

Так блискуче закінчився студентський період життя Грушевського. Справа залишення його при університеті для підготовки до професури була передрішена. Як найкращий учень проф. В. Антоновича він упродовж трьох років здав маґістерські спити, захистив дисертацію та став професором Львівського університету, щоб очолити українську історичну науку.

---

15 Дѣло Управл. К. Уч. Окр. «Съ документами и дипломами лицъ, окончившихъ полный курсъ ист.-фил. фак. К. Унив. и удостоверения дипломовъ. 1890 г.».

З архіву

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО Е. ФАРИНЯКА.

(За час від 28. І. 1922 до 12. II. 1927)

До друку підготував М. Антонович

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

28 листів Михайла Сергійовича Грушевського до Еміля Фариняка зберігаються в Науковому Товаристві імени Шевченка в Нью-Йорку. Їх копії для друку в «Українському Історику» отримала Редакція від бл. пам. проф. д-ра Василя Стецюка, Генерального Секретаря Наукової Ради НТШ.

Уже раніше ми мали змогу надрукувати листи М. Грушевського до Т. Починка з додатком двох листівок до Д. Островського з обширними примітками та коментарем.[1] Це дає нам змогу на цей раз обмежити вступні замітки та примітки до тексту до мінімуму, тим більше, що про адресата ми маємо надто скупі дані. А шкода, бо, власне кажучи, Еміль Фариняк (крім В. Кузіва) був головною довіреною людиною М. Грушевського в США. Через Е. Фариняка він зав'язав листування і з Т. Починком, як бачимо з першого листа Грушевського до Починка.[2] У той час, коли листування Т. Починка з М. Грушевським 1924 р. раптово і гостро припинилося,[3] то з Е. Фариняком наш історик листувався ще й багато пізніше. З 28 наявних листів — 20 писані з Австрії, а вісім з України — останній з початку 1927 р.

Звичайно, ми можемо бути певні, що це не всі листи та що їх було і з Австрії, і з України більше. На це вказують деякі неприродно довгі перерви в листуванні без ніякого пояснення.[4] На це вказує і те, що перший лист від 28. І. 1922 р. писаний як до знайомої вже людини. На це вказує і P. S. цього листа: «Я Вам написав листа одного, чи одержали?»

Крім двох листів (наші 19 і 22), які ми по змісту вставляємо туди, куди вони, на нашу думку, належать, усі інші листи датовані. Однак вони потрапили до нас у дуже невпорядкованому стані. Чиєюсь рукою

---

[1] Листи М. Грушевського до Т. Починка. *Український Історик,* ч. 4 (24) 1969, стор. 78—98 і чч. 1—3 (25—27) 1970, стор. 168—183 (Далі скорочено як *Листи*).

[2] *Листи,* ч. 24, 1969, стор. 83.

[3] Листи, ч. 25—27 (1970), стор. 179—182.

[4] Між третім (4. III. 1922) і четвертим (15. IV. 1922) мусіли бути якісь листи, те саме між листами від 15. IV. і 11. XI. 1922, те саме між 4. V. 1923 і 9. VII. 1923. Після останнього листа (12. II. 1927), мабуть, теж відбувалася якась кореспонденція між ними.

на деяких листах вгорі заначені порядкові числа, що часом відповідають справжньому порядкові, а часом зовсім ні. Так наприклад, наш перший лист позначений ч. 12, наш лист ч. чотири збігається, ч. 5 позначений як 15 тощо. Проте і далі, мабуть зовсім випадково деякі наші числа з порядковими числами зазначеними на листах збігаються (ч. 21). Числування на листах починається з нашого листа ч. 15, від 31. III. 1923, видно, він комусь видався першим листом. Це означає, що листи понумерував не сам Е. Фариняк, а хтось пізніше. Усі листи писані чіткою рукою М. Грушевського крім двох листів писаних машинкою і лише підписаних М. Грушевським від руки (5. V. 1922 і 11. XI. 1922). Лише декілька слів не можна було відчитати, а деякі слова можуть викликати сумнів. У листах зберігаємо правопис М. Грушевського.

Наші відомості про адресата, на жаль, дуже скупі Ми маємо на руках листа від адвоката Івана Панчука до Л. Винара від 11 травня 1975 р. З нього виходить, що Еміль Фариняк був скромної вдачі і про себе говорити не любив.

На базі інформацій Юрія Федоришина, переданих І. Панчукові через Ф. Гайду в Дітройті, знаємо, що Еміль Фариняк народився 1886 р. в селі Лани, повіт Бібрка, отже був на більше як один рік молодший від Т. Починка. Помер Е. Фариняк у квітні 1956 р. на 70-му році життя. Перед тим, як оселитися в Дітройті, де, як і його приятель Т. Починок, працював на заводах Форда, він жив у «Нью-Йорку, де разом з Січинським і Пундою видавав гумористачний часопис «Оса» (лист І. Панчука).

До кінця своїх днів Еміль Фариняк був діяльний в українському житті, як наприклад в Мічіґанській Лізі — Українському Демократичному Клюбі та в Федерації Американських Українців штату Мічіґен. Ця федерація об'єднувала в 1954 р. 59 різних організацій. У ній Е. Фариняк був на різних високих постах (радник, контролер тощо).

Відомо також, що він під час нової хвилі іміграції після другої Світової Війни дуже допомагав українським поселенцям. Редакція «Українського Історика» звертається до всіх, які знали Е. Фариняка, подати про нього ближчі відомості. Упорядчик щиро дякує п-і О. Судчак за переписання листів на машинці.

I.

28. I. 922.

Вп. Е. Фариняку

Вельмишановний Товаришу![5]

Роспитував я, але таки не можна було одправити Вам все в однім пакунку. Прийшлось посилати в двокільових пачках. Зрештою так собі жадають посилати всі книгарі. Пішло 11 пачок, а в них по 6 примірників отсих книг:

Христюк Іст. Револ. ч: 1, 2, 3	2.25	13.50
Лозинський	1.—	6.—
Груш. Поч. Громадянства	1.25	7.50
Драгоманов і Женев. гурт.	1.—	6.—
Старосольський Теорія Нації	0.75	4.50
Грушевський Всесвіт. Історія 1—2	1.75	10.50
„ „ Історія Укр. для шкіл	1.20	7.20
„ „ Про старі часи	0.80	4.80
„ „ Культурно-нац. Рух	1.25	7.50[6]

Разом 67.50, а за опустом 50% 33.75, та пересилка 1.25, *всього 35.00. Решту книг пошлю за який тиждень:*[7] Ілюстровану Історію України хотів би Вам післати в оправі, і пошукати Вам деяких ще видань, як Ви бажаєте.

Крім того я позволив собі послати 2 комплєти «Борітеся-Поборете» (№ 1—5 і 7—10, № 6 не вийшов) і останнього числа (№ 10) 10 штук. Ціна за комплєт по 1.75, а № 10 продавайте по чому хочете, заохочуючи до внормування передплачування. Напишіть чи прийшло все в порядку.

Я Вам написав листа одного, чи одержали?[8]

Вам щиро прихильний

М. Грушевський

II.

12. II. 922 Wien VIII, Hamerling Hamerligplatz 4/7
Hruschewsky bei Salisniak

Вп. Е. Фариняк

в Hamtramck

Високоповажаний Добродію!

Затримався я був з висилкою решти книг,* бо думав,що роздобуду тут иньших видань і вийде моя книжка про Хмельниччину, але що вона затрималась, а чужих книжок не було цікавих під той час, тож я послав Вам 10. II. 4 опаски і в них:

---

5 Лист на клаптику паперу 17,3 х 21 см.

6 Повні назви цих та інших книжок видання Грушевського та тих, якими він торгував, див. «Український Історик» ч. 24 (1969), стор. 83, 90 та ін.

7 Підкреслення М. Грушевського.

8 Лист писаний на одній картці-піваркуші вздовж. Позначений порядковим числом 12.

* 11 пачок пішло 28. I. і на них рахунок на 35.00 я післав Вам 28. I (прим. М. Грушевського).

6 Ілюстров. Історій в полотні по	3.20	19.20
1 „ „ в півполотні	2.80	2.80
по 1 прим. тихже книг, що пішли		11.25
28. I, — так щоб мали 7 сортіментів		33.25

з 50% опусту — 16.63, а крім того
2 книги Левицького тутешнього видання *(не нашого)*
2 новелі берлінського видання (Оренштайна), разом 4 книги
1.50 пересилка 0.33, всього *18.50, з* попереднім 43.50, І ще «Борітеся».

Посилаю Вам тутешній катальоґ, який удалось добуть, тепер не друкують катальоґів!

Прошу повідомити чи книги прийшли в порядку і чи не мали яких трудностей особливо з оправними книгами. За кілька день пішлю Вам проспекти друковані — для аґітації. Покладаємо велико на Вашу аґітацію і поміч, — що поширите наші видання і ще замовите! Але в листах грошей не посилайте, бо гинуть, краще драфтом на моє імя, на Wiener Bankverein.

З щирим привітом

М. Грушевський[9]

III.

4. III. 922

Wien VIII, Hamerlingplatz 4/7
bei Salisniak

Впов. Е. Фариняку

Високоповажаний Товаришу!

Я післав Вам в двох опасках 6 прим. Хмельниччини:

2 в цілій полотняній оправі по	2.50	5.—
1 в імітації під шкіру	2.40	2.40
3 в Ersatz — полотні	2.20	6.60
пересилка 0.30		14.—[10]
	за опустом	7.00

Тим способом прислана сума 50.00 покрила, навіть трохи перейдено її (0.80), і післано Вам ще понадто 2 комплект(и) «Борітеся» і № 10 осібно, котрі(,) коли зможете продати, просимо за них гроші післати.

Нетерпеливо чекаю вдомости від Вас, чи книги прийшли в порядку, і чи Вам удалось організувати продажу. Для нас се було б великою потіхою і помічою, якби Вам се удалось. За тиждень вийде № 6 («)Борітеся(») з проґрамою котре Вам пришлю.

Вам щиро прихильний

М. Грушевськ(ий)

Гроші як посилатимете, то просив би дрефтом на Wiener Bankverein, бо в листах пропадають.[11]

---

9 Лист, як і попередній, написаний на піваркуші, однак впоперек. Всі підкреслення в листі — М. Грушевського.

10 У цифрах другого стовпчика були переправлення, а тому й додаючи М. Грушевський спершу порахував $ 13.80, а опісля переправив на 14.

11 Лист писаний на одному піваркуші паперу. З другого боку записаний лише до половини. Над зверненням лист позначений числом 8.

IV.

Wien XIII/5 Hüttelbergstr. 11

15. IV. 922

Вельми шановний Товаришу!

Лист Ваш наспів під Великдень, як великодня крашанка, й дуже мене утішив.[12] Дуже рад, що наша література приходить Вам і місцевим людям під мисль. Се правда, що американські ґазети замовчують її, не друкують статтей, які я посилав, ані теж про Соціолог(ічний) Інст(итут) і наші видання. Показують тим свою істоту. Дуже добре, що працюєте вічами. Крапля камінь пробиває, а слово тим більше!

Що до иньших видань то звертаю Вашу увагу, що Ілюстров(ана) Історія і Старі часи[12] в тих виданнях(,) які я Вам післав, мають розділи про останні десятиліття, котрих не було в виданнях передрукованих Доячком[14] — якраз, думаю, найцікавійші для людей. Історія України для шкіл, крім того що мала бути підручником, є дуже легко написаною книгою, для кождого(,) хто хоче в коротці пізнати історію України. Се я пишу для Вашої уваги, якби щось хотіли часом відповісти людям. («)Борітеся-Поборете(») пішлю зараз по святах, поки що посилаю 1 комплет, що був під рукою, і 7 штук № 6, а разом з тим Христюка[15] І, ІІ, ІІІ і Драгоманова,[16] що дійсно не було післано при 7 сортіменті, як бачу з книг також 3 штуки Христюка кн. 4 (тільки що вийшла, се була послідня тим часом) і Лозинського[16] 4 штуки — поки дістану Вашого листа, де пишете, яких Вам книг післати за ті гроші, що посилаєте з фотографією. Як одержу їх, так напишу зараз. Поки що подаю ціни:

Христюк т. IV	0.80 —	з того Вам 50%
Борітеся № 6	0.20	з того Вам або книгарям 40% 40%
„ комплет	0.25	

Що деякі книги здаються трохи за дорогі як пишете, то нема дива — дуже, страшно друк подорожів за сей рік. А проте прошу написати, які саме книги видаються занадто дорогими, може зможемо щось знизити Вам.

З щирим привітом МГрушевський

P. S.

Може Вам не легко роспихати мої історії України, але скільки можна, я б просив не цуратись їх зовсім. Я дістав їх замість гонорару, а мушу роспродати, щоб мати змогу потроху доповнити комплет великої Історії України, в 8 томах, котру почасти знищили вороги, почасти за безцін розпродали

---

[12] У листі були, очевидно, гроші, або, що правдподібніше, повідомлення про висилку грошей і фотографії; цю посилку Грушевський отримав геть пізніше (пор. лист від 5. V. 1922).

[13] Після «в» Грушевський написав «Історію України для шкіл», а потім викреслив і почав цими словами наступне речення.

[14] Доячек — чеський підприємець у Вінніпезі, довголітній видавець «Канадійського Фармера». Видавав і перевидавав українські книжки, а зокрема праці Грушевського.

[15] Павло Христюк. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917—1920, т. І—IV. Відень 1921—22. Перші три томи вийшли протягом 1921 р., а четвертий, як бачимо з цього листа кінцем березня — початком квітня 1922.

[16] Д-р Михайло Лозинський. Галичина років 1918—1920. Відень 1922.

нерозважні книгарі, зіставивши мене і без книг і без грошей. Тепер з ріжних сховків позбирано, що лишилось, і буде продаватись по тій ціні як тепер коштує друк, але з того навіть і одного бракуючого тому не видрукуємо. Чи післати Вамо по 1 примірнику? Але се великі книги, по 3.00 том (опусту 50%), купувати то у Вас мабуть не будуть! Вже скорше ті коротші історії України. Отже знаєте, о що ходить![17]

V.

Wien IX Porzellangasse 19, bei Tischtschenko 26. IV. 922

Високоповажаний Товаришу!

Ви писали 29. III., що рівночасно з тим листом посилаєте мині фотоґрафію з грошима. Але от уже 10 день з того часу минуло, а тої посилки з фотоґрафією нема. Я затрівожився тим, ходив уже вчора на пошту — але мині сказали, що треба, щоб Ви реклямували — як що дійсно ту посилку післали. Прошу реклямувати, одначе й мені подати точну дату посилки і число коли маєте на рецепісі, то я й тут буду розвідувати. Коли ж може не післали, те прошу взагалі не посилати тими способами, тільки чеком:[18] American Express Companie[19] робить переводи в долярах, і я скілька разів діставав її переводи на Wiener Bankverein у доляровій валюті, і се найбезпечнійший і для мене найкористнійший спосіб переводу (тільки без переводу на корони, а в доляровій валюті). Девять комплетів Борітеся пішло до Вас в 4 опасках 21 квітня.[20]

Витаю Вас щиро

М. Грушевський

Прошу зараз відписати!

5. мая 1922 Wien XI Porzellangasse 19/1

Високоповажаний Товаришу!

Вашу фотографію з пятьдесятьма дол. нарешті отримав, був дуже рад, бо трівоживсь, щоб не пропала, і вже ходив на пошту, — бо Ви писали, що посилаєте «рівночасно», а те вже було давно! Тепер вже більше не треба різикувати: В. Кузів,[21] котрий дуже ревно помагає мині в справах Соціольогічного Інституту, згодивсь інкасувати для мене гроші, отже можете посилати для мене гроші на його адресу: Kusiw,[21] 167 Liberty Str., Bloomfield N. J. то так якби на мої руки, він мене про кожду вкладку повідомляє, і Ви мині замовляючи книги, лише пишіть коли і скільки на його адре(с)у пошлете, — розумієть ся, що в долярах. Мині пишіть тепер на сю нову адресу, що вгорі.

Зробили сьте мині велику приємність своєю фотографією, тепер так якби Вас бачив, такого енергійного і розумного чоловіка. Радби був абисьте були на Великій Україні!

Одержавши гроші, так як Ви писали, досилаю Вам разом із сим ще 6 (шість) книг Лозинського, а перед тим післав 17. IV трьома опасками що

[17] Лист на двох листках-піваркушах. Три сторінки.

[18] Спершу Грушевський написав «моні ордером», а опісля перекреслив і над рядком написав «чеком».

[19] Так в оригіналі, очевидно, з німецького правопису.

[20] Лист на одному листку — піваркуші.

[21] Про В. Кузіва див. «Український Історик» ч. 25—27, стор. 177—178.

бракувало в попереднім: Христюк I, II, III і Драгоманов і крім того: «Борітеся» 1 комплєт і № 6 7 штук, Лозинського 4 штуки і Христюка IV три штуки. 21. IV. в чотирьох опасках 9 комплетів «Борітеся», чи дістали?

Тепер жду Вашого розпорядження що до дальшого.

Грошевий рахунок представляється так:

З рахунку 4. III зісталось за Вами	0.80
і 2 комплєти «Борітеся» 4.00 за опустом 40%	2.40
№ 10 як ще виручили то 1.00, а як меньше то самі напишіть	
скільки тепер 10 Лозинського 10.00 за опустом 50%	5.00
Христюка 3 по 0.80 2.40 за опустом	1.20
10 комплетів «Борітеся» № 1 — 10 22.50 за опустом 40%	13.50
7 № 6 скільки там виручите — напишете	
порто і опакованнє 8 опасок	0.80

Писав в попереднім, щоб не мали за зле, що на деякі книги ціни за високі, бо страшно здорожіли ціни продукції. Дістали рахунок ми тільки тепер (—) рахунок за IV ч. Христюка: нам самим книжка коштує по 0.35, так що на будуще прийдеть ся рахувати дорожче. З того можете зміркувати!

Писав я Вам також, щоб по можности старались і старші мої книги роспихати, бо тільки з сих книг (Ілюстр.(ована) Історія, Історія України для шкіл, Культ. Рух, Про старі часи, Всесвітня) можу відновити комплет великої Історії України в 8 томах, інакше ні! Але все вже наскільки можливе!

Витаю Вас щиро![22]

М. Грушевський

VII.

Wien VII, Kirchengasse 41.

Високоповажаний Товаришу!

Дістав сьогодня разом три Ваші листи в порядку — вложені в них пятдесят в цілости. З великою утіхою прочитав я Ваші розумні і щирі слова. Тішусь, що робітники наші розрухались і з більшою свідомістю й інтересом ставляться до наших національних справ. Велике діло зробите, коли зберете ґрупу людей, які підтримуватимуть наше культурне житє і боротьбу за кращу долю нашого народу.

За кілька день я буду в Відні і зараз приладжу посилку за прислані гроші, а також новини, які можна дістати, і спис бодай цікавійших віденських видань. Не знаю тільки, чи буде можна то все післати в однім пакунку. На більшу понад 2 кільову почтову посилку треба цлове дозволеннє і всякі иньші формальности, а коштує порто однаково. Тому книгарі просять посилати книги почтовими двокільовими пачками. Я розвідаюсь і коли

[22] Лист писаний російською машинкою на листку паперу трохи більшому як піваркуша. Правопис цього листа міняємо лише там, де машинка не дозволила написати правильно (е — є та ін.).

трудно або неможливо буде одною пачкою, то пошлю такими посилками, вже вибачте.

Гадки Ваші про літературу візьму під увагу. Рад буду дальшим вістям від Вас!

З щирим привітом М. Грушевський[23]

2. 6. 1922

VIII.

15. VI. 922

Високоповажаний Товаришу!

Я одержав Вашого листа з 14. V. Письмом з 5. V. я повідомив Вас, що одержав від Вас 50 $, і написав рахунок. Потім, по Вашім листі 1. V. я дістав Вам іще 5 прим. Всесвітньої Історії, і («) Борітеся(») 5—10 по 2, а 6 3 штуки; втім надійшов Ваш лист з 14. V. і я вже більше не посилав. Коли не спродали («)Борітеся(»), то не спішіть посилати грошей. Але коли маете змогу поширювати, то се було б дуже добре: — я б прислав іще, в кредит.[24]

Рахунок представляється так:

З попереднього, 4. III	0.80
2 компл. Борітеся	2.40 %о за опустом
за № 10	1.00?
10 Лозинського	5.00
3 Христюка IV	1.20
10 Борітеся 1—10	13.50
10 № 6	? скільки вже там виручите, з того
2 № 5—10	? потрутіть %
5 Всесвітньої 1—2 по 2.00, за опустом	5.00
пересилка 10 опасок	1.00

Отже тими 15.00$ все покрите окрім («)Борітеся(»), а з («)Борітеся(») як можете. Гроші посилайте д. Кузіву 167 Liberty Str. Bloomfield N. J. Буду чекати відомостей від Вас, де відновите свою роботу. Від товаришів мав відомости з границі, з України-ще ні. Довідавсь, що совітські укр.(аїнські) представники за кордоном дістали догану, що почали аґітувати за помічею Україні. Бо — мовляють — між Укр.(аїною) і Росією такий договір, що вся поміч мае збиратись для Росії, а та уділятиме Україні певний процент. В дійсности Україна недіставала нічого, ще з неї тягли! Тепер завязали ми комітет у Відні і пробуємо розбудити інтерес до справи помочи Україні.[25]

Виказ жертв хотів дати на обгортці книги Шрага, по Вашому ж листу дам тепер загальну подяку до америк.(анських) часописів (пішлю до Нар. Волі, Свободи, Укр. Голосу, може ще до якої). Коли можна б продовжува-

---

23 Лист писаний рукою на листку — піваркуші паперу. З листів за 1922 рік виходить, що М. Грушевський принаймні шість разів міняв помешкання, не враховуючи Бадену де він також перебував і де пізніше осів на довше.

24 Починаючи від риски Грушевський пізніше дописав збоку.

25 Мова про перший голод на Україні 1921—1922.

ти такі складки на вічах, дуже прошу. Розходить ся не о цифру, а о факт, як я Вам писав уже.

Щиро Вам дякую за прихиліність! Часи тяжкі прийшли![26]

Ваш М. Грушевський

IX.

11 листопада 1922

Високоповажаний Товаришу!

Рад був одержати Вашого листа, з 17 жовтня. Думаю, що за той час Ви вже одержали книги Шрага зі Львова, — друкарня, справді, не післала зараз як я написав, але потім таки післала, а я для певности ще оден[27] примірник від себе, так вийшло більше, ніж Ви пишете: разом 8 книг, але Ви не посилайте за них грошей зараз, лиш як розійдуть ся.

Дуже буду рад, як «Укр. Базар» піде за Вашою порадою. Як що зробить більше замовленнє на мої видання[28] і пришле гроші або на адресу Кузіва, або мині (прошу посилати в долярах на Wiener Bankverein — я так багато дістаю через American Express Company — але може вигідніше буде через Кузіва?) — то я зроблю найбільший опуст, який тільки буде можна, і постараюсь потрібних йому видань иньших накладців.* Я маю тепер тямущого і дуже солідного приятеля у Львові, другого у Відні, котрі зберуть все що можна тепер зібрати. Прошу тільки, аби написали можливо докладно, що потрібно: повістки, песи для аматорських представлень, ноти для хору, для фортепіяну, для одного голосу, які картки — чи на теми національні, чи всякі, по скільки примірників приблизно. Не зле було б якби на якімсь катальогу визначили, що вже єсть і його не треба.

З України вісти все гірші. Сподівались, що так званий[29] «Нова Економична Політика» принесе і Українцям зноснійші умови життя, а вийшло навпаки. До світової буржуазії большовики підлещуються, московсько-жидівській роблять усякі концесії, українство ж навпаки душать гірше ніж коли небудь: висилають з України укр. діячів(,) які виявили які небудь організаційні здібности, — звивають укр. посади і інституції, які ще були, не пускають укр.(аїнських) книг друкованих за кордоном, тим часом як російські рікою пливуть, — а потім кажуть, що за браком укр. книг в школах мусять учити по російським підручникам.

Щиро витаю!

Ваш М. Грушевський

Адреса до Великодня буде така: Austria, Baden bei Wien, Schlossgasse 4. Але і з попередньої адреси почта листи пересилає.[30]

---

[26] Лист писаний рукою на трьох сторінках — двох листках.

* На чужих виданнях не матиму зарібку, але зроблю се, оскільки буде більше замовленнє на мої книги і Українського Соціологічного Інституту. (Прим. М. Грушевського).

[27] В оригіналі помилково «одени».

[28] Далі Грушевський перекреслив слово «то дам», а цю думку пізніше висловив у цьому ж реченні трохи інакше.

[29] Випущено, мабуть, слово «курс». Далі гостра критика початкової стадії НЕП-у.

[30] Лист, як і шостий російською машинкою на піваркуші. Пор. прим. 22.

X.

12. XII. 922

Вельми Шановний Товаришу!

Як Ви знаєте, я дістав від Укр.(аїнського) Базару 50$, послав йому книг своїх на 34.00$, а з Львова післано карток і вишивок на 13$, і ще пошлемо книг і нот. Але на дальше закупно треба грошей. Чекає нової присилки і Ваших інструкцій. Тому, що Ви, як бачу, близько стоїте до сього діла, я рад зробити вигоду У.(країнському) Базарови, щоб заохотити до як найбільшої роспродажі моїх книг. З чужих видань я не маю прибутку, а роблю се в надії, що постарають ся продавати богато моїх книг. Бо, як знаєте, з книг я тепер виключно тільки й живу. На Україну вертатись не можу: товариші, котрі літом туди поїхали, пишуть, що[31] не можна, бо могли б з мене большевики зробити дуже недобрий вжиток. Отже треба поки що далі тут біду пхати. Дуже Вам вдячний за Вашу щирість і Ваші клопоти. Жду дальших вістей від Вас.

Лист прошу перечитати і віддати Укр. Базарови.[32]

Щиро Вам прихильний

М. Грушевський

Xa.

Baden bei Wien, Schlossgasse 4

12. XII. 922

«Українському Базарови», Hamtramck

Приятель мій проф. Студинський повідомив мене, що з мого поручення закупив і вислав Вам 7. XII

2650 кольорових карток
100 зошитів вишивок

Закупно коштувало 10$, з оплатою посередника, опакованєм, порто т. ин. разом коло 13$ (деталічного рахунку сих додаткових видатків ще не маю). Сими днями вишле він ще ноти і легку лектуру. На дальші закупна треба грошей, як я Вам писав.

Посилаю Вам 2 взірці ниток. В дрібній продажі продають їх тут по 2000 а.к.=3 центи по нинішньому курсу.

Витаю Вас

М Грушевський

---

[31] Спершу Грушевський написав «щоб» (очевидно «не їхати»), однак потім викрислив літеру «б» і продовжив речення інакше.

[32] Лист писаний, *як і всі наступні*, рукою. До цього листа додано листа Ха для «Українського Базару». Тому що власник цієї крамниці Цибринський був, очевидно, досить бюрократичною людиною і образився б, коли б дістав листа через порсередника, то Е. Фариняк листа не передав. Пор.. листи Грушевського до Т. Починка.

Огляди, рецензії, анотації

Dmytro Cyzevs'kyj, *A History of Ukrainian Literature*. Edited by George S. N. Luckyj. Littleton Colo., Ukrainian Academic Press, 1975. 681 p. $ 25.00; Soft cover $ 15.00.

Видання «Історії української літератури» Дмитра Чижевського у перекладі англійською мовою можна сміло назвати епохальним, при чому погоджуємося з автором передмови Ю. Луцьким, який вказує на те, що тепер ми маємо англійською мовою «науковий огляд цілої складної історії (української) літератури, який може служити як довідник . . . , а водночас подає критичну інтерпретацію розвитку літератури від 11-го до 20-го століть».

Уже Українське видання цієї праці (вид. УВАН, Нью-Йорк 1956 р.) викликало захоплені відгуки одних і часом досить гострі критичні зауваження інших. Ці розбіжні думки можуть повторятися і тепер. Вони залежатимуть від підхолу рецензентів до оцінки книжки. Якщо хтось думає, що обговорювана праця це систематичний, скрупулятний підручник, в якому зафіксовані й обговорені всі твори української літератури, то дана людина може й матиме підстави розчаруватися.

Якщо ж фахівець або й любитель української літератури та її історії схоче познайомитися з поглядами на неї одного з найбільших сучасних славістів та з його концепціями і оцінками різних літературних явищ, то він захоплено студіюватиме, вивчатиме цю працю — невичерпну криницю думок і поглядів, з якими можна погоджуватися або й ні, але які завжди послужать для інспіраці, для дальших дослідів та роздумів. а це і мав на увазі автор праці, подаючи свій огляд історичного розвитку української літератури від XI до XX стол.

Визнаємо, що переклад такої праці завдання дуже відповідальне і важке. Редактор видання Ю. Луцький свідомий того, що цей переклад усіх не задовольнить. І справді тут може бути багато різних поглядів і дискусійних думок. Не займаючись спеціяльно цим питанням, при перегляді тексту ми знайшли декілька сумнівних місьць. На нашу думку назви журналів не варто було перекладати. Зокрема це торкається назви журнала «Основа», бо англійський переклад «Foundation» передає лише один аспект назви і зовсім не бере на увагу другий — назву місцевости, з якої походив Г. Квітка-Основ'яненко. А ми ж знаємо, що цей аспект мали на увазі члени української петербурзької Громади (зокрема П. Куліш), коли обговорювали назву нового журнала.

Не надто влучно, на нашу думку, перекладено і такі назви, як «Причепа», (стор. 597), «Повія» (598), «Із злоби дня» (606). Деякі українські слова викликають певні труднощі в перекладі, а поряд з тим виникає враження нелогічности; так, наприклад, «Баба Параска . . . » так і залишено, а на наступній сторінці (597) це саме слово перекладене пейоративним (crone), хоч український текст пейоративного значення не має. Однак, усе це дрібниці і вони не зменшують ані того факту, що в загальному переклад влучний і добре зроблений та читається легко, а при перекладі такого складного тексту це вже неабиякий комплімент на адресу перекладачів і редактора видання.

Обговорювати таке видання можна з різних точок зору, звертаючи увагу на різні періоди. Деякі написані блискуче і є справді невичерпною скарб-

ницею пізнання різних періодів української літератури; ми, силою обставин на цей раз звернемо увагу на доповнення і зокрема на останню главу, яку проф. д-р Д. І. Чижевський написав спеціяльно для цього видання («Реалізм», стор. 588—618). Цим ми до певної міри заторкаємо, мабуть, період, який самого Дмитра Івановича найменше цікавить і це можна зрозуміти.

Насамперед висловимо побажання, щоб цю главу передрукувати в якомусь журналі в оригіналі українською мовою, бо ж це оригінальна оцінка Д. Чижевського періоду, який в українській літературі як не як має дуже велике значення. Ми свідомі того, що цю останню главу найбільше критикуватимуть зокрема українці і тут, і там, зокрема з уваги на становище «реалізму» (на еміґрації «збагачений реалізм» і «нацреалізм», а на Україні «соцреалізм»).

Автор цих рядків особисто погоджується з оцінкою Д. Чижевського реалізму взагалі, а в українській літературі зокрема, де він і справді крім оповідань Марка Вовчка (на свій час) і декількох творів Нечуя-Левицького, Мирного, Франка і ще декого, і справді дуже мало дав цінного. Зокрема у порівнянні з російькою, а навіть польскою літературою український реалізм дуже бідний. Той, хто знає думки Дмитра Івановича на ці теми може хіба оцінити, як автор стримано і делікатно оцінив цей період і як обережно він в цьому випадку сформулював свою концепцію.

Автор цих рядків хоче підкреслити, що коли він у дальшому вкаже на декілька ляпсусів пера чи пам'яти та на декілька дискусійних чи помилкових тверджень у подробицях, то цим зовсім не хоче зменшувати значення ні цілої праці, ні останнього розділу її. Саме головне є основна концепція, а в цій ділянці ми поділяємо думки і скептицизм Дмитра Івановича. Може варто було використати слушну думку А. Шамрая висловлену ним ще в середині 1920-х років. Ділячи українську літературу XIX стол. з точки зору стилістики на дві частини А. Шамрай вказує на те, що до 1860-х років в українській прозі розповідь ведеться від першої, а протягом 1860-х років поволі прозаїки починають її вже вести від третьої особи. «Люборацькі» А. Свидницького стоять на межі між обома групами. З одного боку Свидницький в цій сімейній хроніці веде розповідь від третьої ооби, однак з тексту ясно виходить, що тут правобережець розповідає лівобережцям-слухачам речі для них не дуже звичні (Свидницький тоді перебував у Миргороді).

До речі «Люборацькі» вперше видав І. Франко протягом 1885-го року в «Зорі», однак клерикальна цензура їх так понівечила, що дехто окреме видання «Віку» 1901 р. уважає першим виданням, хоч в Галичині окремою книжкою «Люборацькі» вийшли 1886 р. 1898-ий рік треба уважати ляпсусом калами (595). Інший такий ляпсус є дата смерти В. Леонтовича. Він помер не 1938, а 1933-го року. Якимось непорозумінням є згадка про російські оповідання О. Кониського, чи про те, що М. Старицького переклад «Гамлета» лишився невиданий (612). Насправді цей переклад вийшов у Києві друком 1882 р.

Дехто може закинути Д. Чижевському, що він взагалі не згадує по імени цілого ряду «реалістичних» письменників. У цьому треба автора взяти в оборону, бо ж каталог імен нічого не додав би до змісту і до суті справи. Це торкається також оцінки творів драматичного письменства, яка вийшла у Чижевського найгостріше, хоч знов же таки зовсім справедливо.

Рецензент має зауваження лише до восьмого відділу глави про «реалізм». Чижевський правильно каже, що реалізм перейняв від романтизму нахил перетворювати вірші в пісні, однак тут згадано вже зовсім пізніх письменників реалістичного напрямку: М. Славінського, П. Грабовського, І. Ман-

журу, В. Самійленка і Я. Щоголева (пізній романтик). Тут багато характерніше було б згадати крім Шевченка, Куліша («Про пахучі квітки», і Думитрашка («Чорнії очі»), в першу чергу шісдесятників: Руданського («Повій вітре на Вкраїну», «Ой з-за гори»), Кониського (Ой, поля ви поля ви поля» та хоч би й Чубинського («Ще не вмерла»).

Дискусійним питанням є — коли кінчати період українського реалзіму. Ми особисто воліли б його кінчати не початком століття, а 1890-ми роками. За 1890-х років навіть на Україні реалізм був уже перейденим етапом, хоч епігони ще довго діяли на цьому полі тай діють дотепер. Зате ми цілковито погоджуємося з Д. Чижевським у тому, що «модерніст» В. Винниченко фактично ще дуже глибоко сидить у реалізмі. Поминемо ще декілька дрібних недоглядів. Література до теми навіть у доповненому вигляді далеко неповна, однак це і не є її завданням.

Як ми вже сказали, дрібні недогляди не зменшують величезного значення видання «Історії української літератури» Д. Чижевського англійською мовою. Це велике спільне досягнення сеньйора українських славістів і порівняно зовсім молодого «Українського Академічного Видавництва», яке за короткий час свого існування видало цілий ряд перекладів важливих творів української літератури англійською мовою, а тепер і велику «Історію Української Літератури» Д. Чижевського.

Треба надіятися, що вона знайде шлях не лише до університетських бібліотек, але й у приватні книгозбірні тих, які зацікавляться питаннями української культури взагалі, а літератури зокрема. Ця книжка довгі роки служитиме не лише довідником, але й даватиме поштовх до нових студій тим більше, що до них у своєму викладі закликає раз-у-раз і сам автор, вказуючи на недосліджені ще питання, які вимагають дальших студій. У цьому відношенні «Історія Української Літератури» Дмитра Івановича Чижевського зможе ще довгі десятиріччя виконувати своє завдання творчого «жала».

М. Антонович
(Монтреаль)

Oleh S. Pidhainy, Olexandra I. Pidhainy, *The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution*, vol. 6: *Bibliography*, pt. 2. Pref. by. M. Mladenović. Toronto, New Review Books, 1975. XV, 387 p. Price $ 34.50 (part 1 & 2 — $ 59.50).

В минулому році появився 6-ий том заплянованої 8-ми томної праці «The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution» що є другою частиною бібліографії авторства Олега Підгайного, професора історії Авбирнського Університету (С. Ш. А.) та його матері Олександри Підгайної кол. бібліотекарки Харківської бібліотеки ім. В. Короленка. Проф. Підгайний розробив великий плян — написати в англійській мові історію української революції 1917—1921 в чотирьох томах, з яких перший том появився ще в 1966 році п. н. «Formation of the Ukrainian Republic». Другу частину цієї праці мала б творити бібліографія монографій та статтей у різних періодичних виданнях, що відносяться до Визвольних Змагань. З другої частини досі появилося вже два томи, 5-ий у 1971 р. та 6-ий у 1975 р. обидва вони разом мають близько 21.000 бібліографічних позицій. Перший том має два розділи, а саме: *І. Україна у великій східньо-европейській революції, 1917—1923,* та

II. Україна у передреволюційній добі, 1907—1917. (Це так показано у змісті п'ятого тому, але в дійсності там ще є розділ «Біографія», що займає 88 сторінок із бл. 2.500 позицій, чого на жаль не показано у змісті і через те, як хтось користується бібліографією то попадає на цей розділ «випадково»).

З приємністю доводиться привітати появу шостого тому (другу частину бібліографії), який поділяється на п'ять головних розділів з продовженням нумерації першої частини. В перекладі на українську мову вони звучать: *III. Автономія українських земель, березень-листопад 1917; IV. Постання Української Республіки, листопад 1917—квітень 1918; V. Гетьманат, квітень-листопад 1918 р.; VI. Відродження і соборність, листопад 1918 — серпень 1919; VII. Занепад Української Республіки, вересень 1918* (повинно б бути *1919!*) *— квітень 1920.*

Кожний із цих розділів складається із трьох частин, а) матеріялів в українській мові; б) в мовах, які вживають латинську абетку; в) матеріяли писані кирилицею, але не українською мовою (тут головно російські матеріяли).

Деякі з тих розділів мають вирізнений ще якийсь один важливий аспект чи подію даного періоду, як наприклад: розділ II має окремо зібрану бібліографію про битву під Крутами, розділ IV: «Протигетьманське повстання в листопаді 1918 року», а розділ VII «Зимовий похід». Більшість цих матеріялів писані українською мовою, але коло 40%, як це твердять автори, друковані чужими мовами, головно російською, англійською, німецькою, французькою, польською. Говорячи про польську мову, то доводиться ствердити, що стрічаються тільки монографії, а журнальних статтей немає, як також немає поданих ніяких назв польських журналів у списку скорочень заголовків періодичних видань при кінці кожного тому, а таких статтей появилося і ще появляється в польських періодичних виданнях чимало. Це вказує, що, незважаючи на свій розмір — навіть і ця бібліографія не може претендувати на вичерпність захопленого нею періоду.

Трапляються у бібліографії і деякі неточності. Наприклад, на початку шостого розділу на стор. 207—209 нараховуємо аж 25 позицій урядових документів Австро-Угорщини під її англійською назвою: Austria-Hungary з інформаціями, що вони є частиною збірки документів «Ereignisse in der Ukraine, 1914—1922». Але у загальній бібліографії в томі 5-му такої позиції взагалі немає, а в тому ж самому розділі шостого тому (стор. 212) є позиція німецькою мовою під прізвищем упорядчика: Hornykiewicz, T.: Ereignisse in der Ukraine, 1914—1922. (В Конґресовій Бібліотеці у Вашінґтоні ця праця закатальоґована під упорядником тих документів, тобто під Горникевичем) З уваги на те, що бібліографія призначена для північно-американського дослідника, варто було б придержуватися бібліографічних правил Конґресової Бібліотеки або Англо-Американських правил каталогування.) Нам видається, що перечислювання всіх розділів із даної збірки документів було зайвою витратою часу, місця та енерґії. Серед згаданих документів вичислено два, які відносяться до особи гетьмана Скоропадського і їх аж просилося дати у 5-му томі у розділі «Біографія», але там про цей матеріял взагалі немає згадки. До речі у розділі «Бібліографія» латинською абеткою взагалі немає позиції «Скоропадський» хоч у шостому томі на стор. 212 зараз після Горникевича згадується Гунчак, Т. «Україна під Скоропадським» — дисертація німецькою мовою. Отже у розділі «Біографія» повинно було б бути щонайменше три позиції про Скоропадського німецькою мовою. Згадуємо про це недотягнення тільки тому, щоб воно не повторилося в наступному томі.

Зрештою доводиться з приємністю ствердити, що вже в шостому томі (друга частина бібліографії) хоча й не змінено самої структури бібліографії, то все ж таки подано вже бодай у змісті розділи, де і що знаходиться. Було б практичніше подавати назви розділів не тільки у змісті, але й на початку кожного розділу, якщо вже не на кожній сторінці. Я певний, що кожний, хто користуватиметься цею бібліографією напевно буде вдячний за таку інформацію. При опрацюванні покажчиків треба обов'язково ввести також і тематичний покажчик, бо для дослідника найважливішим є довідатися, що на ту чи іншу тему вже написано. У цьому ж покажчику повинні знаходитися такі гасла, як Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, Армія, Повстанський рух, різні Секретаріяти: Генеральний, Народний, Державний а також невід'ємні складники совєтської влади: Чека, Продовольча Армія, Продразверстка, Червона Ґвардія, назви політичних партій тощо. Добре зладжений покажчик може частинно направити недотягнення, про які була мова вище і зробити цю бібліографію більш практичною в щоденному вжитку.

Так само важливим було б показати у бібліографіях псевдоніми авторів, праці яких наводиться під їхнім дійсним прізвищем. Для прикладу наведемо, шо у першому розділі 5-го тому на стор. 115—116, під прізвищемм *Шаповал, М.* є 36 бібліографічних позицій, у розділі «Біографія» (стор. 280) вісім позицій та поверх двох десятків позицій у різних місцях шостого тому, але ніде немає згадки про те, що деякі із цих позицій у відносних журналах знаходяться під його псевдонімом — М. Сріблянський. Отже спрямування від М. Сріблянського до М. Шаповала є необхідним у бібліографіях. Власне бібліографія має за завдання дати дослідникові всі інформації про прізвища та псевдоніми авторів, яких праці рекомендуються дослідникові.

Незважаючи на згадані нами недотягнення бібліографія The Ukrainian Republic and the Great East European Revolution є важливим вкладом в українську історіографію і необхідним бібліографічним посібником для кожного, хто працює в ділянці історії Визвольних Змагань України чи взагалі східньої Европи 1917—1920 років. У нас завжди відчувався брак бібліографій до журнльних і газетних статтей і тому праця Підгайних заповнює цю прогалину у відношенні до Визвольних Змагань за що їм належиться признання. Це праця без якої не може обійтися жоден дослідник даного пріоду й тому вона повинна знаходитися в усіх бібліотеках головно академічних, які спеціялізуються в історії Східної Европи чи слов'янських студій взагалі.

Василь Верига
(Торонто)

Paul Dukes, *A History of Russia. Medieval, Modern and Contemporary.* New York-St. Louis-San Francisco: McGraw-Hill Book Company, 1974, 361 pp. $ 12.50.

Paul Dukes, Lecturer in History at the University of Aberdeen and author of a monograph on Catherine the Great and the Russian nobility and a comparative history of the US and USSR, has now written a short history of Russia from the earliest times to the fall of Khrushchev in 1964. His objectives, as outlined in the Preface, are twofold: to acquaint students of Russian history with the findings of Soviet historiography and to thematically integrate economic and cultural developments in Russian history with political analysis.

The book itself is divided into three major parts corresponding to the subtitle. The medieval period, incorporating the end of the ninth to the mid-seventeenth centuries, discusses the rise of the Kievan state, its subsequent disintegration, and the emergence and consolidation of the state of Muscovy. The second part opens with the foundation of the Romanov dynasty and traces the development of Imperial Russia until its collapse in 1917. The final section is devoted to a survey of the Soviet period. There is also a select bibliography which will prove useful to students wishing to delve deeper into specific problems and areas.

Professor Dukes has been eminently successful with regard to his first objective. Interspersed throughout the text we find numerous references to Soviet interpretations of given problems and oftentimes excerpts from the works of various Soviet historians. However, these are not always accompanied by the author's own commentaries. At times, we also find him restating standard Soviet generalizations such as the following: "Contradictions abounded. Imperial expansion was continued to shore up the weakening power of the nobility, but also served to accentuate internal social divisions through such results as the free peasant colonization of the new regions. Moreover, the nationalities in the Empire began to get together as they carried on their mutual anti-tsarist struggle, assisted by the closer links which were now established with the people of Great Russia." (p. 123)

As for thematic integration, this reviewer sees very little evidence that it has been achieved. Every chapter is divided into political, economic, and cultural sections wherein the appropriate material is treated separately. To the author's credit, however, the amount of material devoted to economic and cultural history compares favorably to the sections on political developments.

Professor Dukes, perhaps because of his widespread references to both Soviet and Western sources, has chosen to include footnotes in his text. Although this may prove helpful to some readers, the majority, presumably students who will be using the book as an introductory text, will probably find this to be a distraction. This is especially true inasmuch as all of the citations have been gathered at the end of the book. Indeed, one questions the wisdom of employing footnotes at all in a survey meant for the general reader.

Clearly, in a book limited to approximately 350 pages but chronologically encompassing the entire span of Russian history, there are many problems which are treated only briefly or omitted altogether. Nontheless, Professor Dukes' *A History of Russia* will serve as an adequate introduction to the subject.

Roman Solchanyk, Rutgers University

І. М. Гапусенко, *Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря.* Київ. Академія Наук Української РСР, Інститут Історії, Видавництво «Наукова Думка», 1966, 150 стор.

Після вступного розділу, де порушено питання дослідів змагань «східньослов'янських племен» (термін, що в умовах підсоветської дійсности заступає згадку про ранньо-історичні русько-українські племена) і згодом Київської Руси за доступ до Чорного моря, на тлі наукових концепцій передреволюційної (XVIII—XIX ст.), а згодом підсоветської історіографії включаючи узглядкення теорій норманізму й антироманізму, автор переходить до питання можливого перебування протослов'янських племен у

Північному Причорномор'ї з перших століть нашої ери, покликаючися на згадки про слов'ян під іменем венедів у Плінія, Таціта й Птолемея, а також на погляди Шафарика й Нідерле та підсоветських дослідників у зв'язку з поступовим процесом проникнення слов'янських племен у причорноморську полосу та їхньою реакцією проти намагань Риму закріпитися на тому терені.

Погоджуючися на слов'янську приналежність зарубинецької культури, автор вважає питання про етнічну приналежність черняхівської культури досі дискусійним. Він думає, що погляд про багатоетнічність черняхівської культури більш вірогідний і найкраще відображає історичний процес того часу, тобто періоду переселення народів (стор. 21—22). Опісля автор переходить до питання антів і їхніх воєн з ґотами, а дальше до появи гунів та вважає на підставі звідомлень Йордана й Прокопія, що під кінець V і до першої половини VI століття слов'яни повністю колонізували північно-західне Причорномор'я від гирла Дніпра до гирла Дунаю (стор. 25).

Досягаючи Чорне море, південно-східні слов'янські, тобто ранні русько-українські племена наблизилися до чорноморсько — середземноморської полоси, що в дальшій консеквенції викликало конфронтацію їхніх сил з візантійською імперією. З появою аварів прийшло нове лихоліття, проти якого довелося боротися важко слов'янам, що й спричинило розпад слов'янського політичного союзу антів. Автор спростовує погляд, що хозари відіграли яку-небудь ролю у створенні «східньо-слов'янської держави» (і) — Київської Руси (стор. 37). Повідомлення арабських письменників та згадкою про перші воєнні походи Руси проти Візантії автор закінчує перший розділ.

На початку другого розділу автор обговорює значіння Північного Причорномор'я для південно-східніх слов'ян (русько-українських племен) і Київської Руси в геополітично-економічному аспекті при узглядненні ролі торговельних шляхів, а в тому й шляху «з варяг у греки». З уваги на те, що Дніпро являвся основною артерією сполуки Києва з Північним Причорномор'ям, а звідти дальше з Візантією, Малою Азією й Орієнтом, отже переважною потамологічною економічно-політичною маґістралею в житті Київської Руси, перші київські князі намагалися оволодіти Дніпровим шляхом і північно-чорноморським узбережжям, приєднуючи до Київської Руси уличів і тиверців (стор. 56 і дальше).

Наслідком політичної експанзії Київської Руси в напрямі півдня були її походи на Візантію. Окрему увагу присвячує автор княгині Ользі в її зносинах з Візантією та замірах християнізації Київської Руси. Автор характеризує княгиню Ольгу як розумну й політично досвідчену володарку та відкидає покутуючу в історіографії давню характеристику князя Святослава як «шукаючого постійно здобичі й слави вождя бродячої дружини» в погоні за воєнними пригодами й авантюрами, представляючи його як здібного політика на тлі тодішніх міжнародніх відносин (стор. 77 і дальше). Розділ закінчується обговоренням політики кн. Володимира, заведення християнства та змагань Київської Руси й її населення з кочовиками, особливо з половцями.

В третьому розділі автор обговорює процес слов'янізації Північного Причорномор'я з перших століть нашої ери й пожвавлення того процесу десь від VI століття (стор. 107) та зв'язок Тавриди — Криму з південно-східньоевропейським материком (тобто з територією Руси-України), висказуючи погляд про наявність слов'янського населення в Криму вже від V—VI століття (стор. 109). На підставі джерел і фактологічного матеріялу автор обстоює погляд, що Чорне море називалося «Руським». Окрему увагу присвячує автор питанню існування Тмутороканського князівства на території Таманського й схід-

ньої частини Кримського півостровів та насвітлює на основі джерел важніші моменти історії Тмуторокані, яка була знищена татарами в XIII ст.

У зв'язку з питанням найстарших слов'янських поселень у Криму автор присвятив увагу храмам, побудованим у середньовічному поселенні на горбі Тепсень (стор. 134 і дальше), відзначаючи наявні зв'язки в архітектурі між храмами Київської Руси й Тепсенського городища (стор. 136) між іншим і на основі опису слов'янських храмів у Аль-Масуді. На основі вище сказаного автор виявляє погляд, що «будівництво слов'янами християнських храмів у VIII—X ст.ст. в Криму здається цілком можливим і ймовірним» (стор. 140). Отже Кримський півострів є не лише невід'ємною складовою частиною Північного Причорномор'я в географічному аспекті, але й етнічно складовою частиною південно-східнього слов'янського елементу (тобто ранніх русько-українських племен) згідно з арґументацією автора.

На Лівобережжі Дніпра слов'янський елемент, загрожений набігами кочових племен, що появлялися з Азії й спрямували свої перші удари на слов'ян Лівобережжя, був радше обмежений дефензивними діями. До того ж з VII ст. слов'янський елемент Лівобережжя змагався з Хозарським каганатом, що хотів підкорити собі слов'ян. Щойно в добі татарсько-монгольського лихоліття Північне Причорномор'я було на кілька століть відірване від русько-українських земель, що закрило для Руси-України (автор не вживає терміну «Україна») доступ до Чорного моря. Але на думку автора навіть монгольська навала не була в силі досягти повної ліквідації наслідків слов'янської колонізації Північного Причорномор'я, бо непрохідного муру між Руссю і Чорним морем не було навіть у ту важку для слов'ян добу (стор. 143).

У зв'язку з рецензуванням даної праці насувається кілька головніших завваг. Чому автор починає від згадок про слов'ян у Плінія, Таціта й Птолемея, коли можна нав'язати до старшої традиції побуту слов'ян на території Руси-України. Адже ж уже в «Скитії» Геродота подибуємо досить виразні літературні сліди побуту протослов'ян на згаданій території. В праці даються відчути місцями, правда, незначні нотки патріотичних, слов'янофільських тенденцій, що може в якійсь мірі послабити науковий об'єктивізм. Питання наявности слов'янського населення компактними масами в Криму вже від V століття нашої ери потребує ще дальших дослідів. Позатим, як уже припало на незавидну долю підсовєтського історика, автор віддає примусову, чи добровільну дань молохові марксизму-ленінізму й московсько-російського імперіялізму-шовінізму. Звідси й погляд про «східньослов'янську державу» — Київську Русь згідно з панівною концепцією приналежности Київської Руси трьом східньоевропейським народам у проводі «старшого брата». Автор рідко цитує праці українських учених, М. Грушевського цитує лише один раз (стор. 130), при чому в автора є М. О. Грушевський (sic!). Все ж таки в порівнанні з іншими підсовєтськими істориками в Україні автор у згаданій праці задержує ще свою гідність. В загальному автор виказує знання джерельного й фактологічного матеріялу. Його праця цікава й на відповідному науковому рівні не зважаючи на висказані нами вище зауваження.

Олександер Домбровський
Нью-Йорк

Каталог колекції документів Київської археологічної комісії 1369—1899. Архівне управління при Раді міністрів УРСР. Центральний державний історичний архів УРСР у Києві. Вид. «Наукова Думка», Київ, 1971, стор. 184. Тираж 2600.

Каталог попереджений передмовою пера Я. Р. Дашкевича і Л. А. Проценко, в якій подано коротко історію поданої збірки документів. Збірку започаткувала Київська археологічна комісія, що діяла від 1843 до 1917 рр. У 1923 р. збірку передано до Центрального архіву стародавніх актів у Києві; в 1941 р. вона становила біля 2000 чисел. Під час німецької інвазії вона збереглась, але, коли після закінчення війни її включено до складу Центрального державного історичного архіву УРСР, в невияснений досі спосіб з неї залишилось тільки 235 одиниць. «Долю основної частини збірки документів» — читаємо у передмові — «вияснити не вдалось». Після цього збірку доповнювано і сьогодні вона начислює 631 одиницю. Документи збірки походять від 14 до 19 стол., з тим, що з 14-го ст. є тільки оден документ, а найбільше їх — 348 — є з 18-го стол. Документи писані в 17 мовах; з того 244 російською, 165 українською, 116 польською і 93 латинською мовами. Решта їх писані старослов'янською, турецькою, італійською та іншими мовами. Майже всі документи — крім 27 копій — оригінальні. Вони мають велике значення, не тільки для історії, але й для її допоміжних наук: палеографії, дипломатики, сфрагістики та геральдики. З огляду на зміст найважнішу їх частину становлять приватні й державні акти; між ними є документи українських гетьманів, польських королів і московських царів. Основна частина документів відноситься до Правобережжя і Лівобережжя тільки невелика їх частина висвітлює історію інших українських земель. Вступ до каталогу витриманий у діловому тоні за винятком тієї підливи, що нею «підправлена» діяльність тих наших гетьманів, які для реалізації своїх політичних концепцій договорювались з Польщею. Думаємо, що коли громиться тих, які за словами Шевченка були «варшавським сміттям» то — ми гадаємо — треба було нап'ятнувати і тих, яких цей же поет називає «рабами, підніжками і гряззю Москви» для орієнтації подаємо один опис (реґест) документу з 14 століття:

1. Ланцут, 1369 р., серпня 16.

Руський староста Отто з Пільче надає Йоганнові Гаустетерові та його спадкоємцям староство в Новому Селі (Нейдорфі), яке переводить на магдебурзьке право.

39,5 × 20 × 5 *см*.

Мова латинська, пергамент, в місцях, де документ було перегнуто, текст витертий.

На зеленому крученому шнурі висить печатка Отто з Пільче, круглої форми, діаметр 5,5 *см*, зображення стерте.

На зв.: «Otta Pilecki dat sculteciam in Nova villa Kraczkova Ioanni Housteter, 1369». (Каталог колекції . . .).

Каталог ілюстрований знімками деяких документів, печаток та підписів. Його закінчують іменний та географічний покажчики, покажчик мов документів і покажчик пергаментних документів.

Думаємо, що побажанням кожного українського історика було б побачити усі рукописні матеріяли Київської археографічної комісії видані друком. Тоді всі ми позбулися б страху, що не повториться подія з травня 1964 р. коли наслідком плянованого підпалу згорів історичний архів бібліотеки Академії Наук УРСР.

† *Михайло Ждан*

Літопис Самовидця. Видання підготував Я. І. Дзира. Київ. Видавництво «Наукова Думка», 1971, 205 стор.

Завданням нашого огляду є радше відзначення публікації нового видання *Літопису Самовидця»*, (у дальшому «ЛС»), у Києві. ЛС являється одним з найцінніших історичних джерел другої половини 17-го та початку 18-го ст. Автор ЛС писав про важливі події не тільки сучасної йому історії українського, але теж білоруського, польського, російського та інших народів. ЛС є тому так дуже важний як цінне історичне джерело, бо в ньому автор, як наочний свідок, описав події, що не є занотовані у ніяких інших тогочасних документах чи джерелах.

Крім цього ЛС є цікавою й унікальною пам'яткою української мови того часу та оригінальним свідоцтвом побуту в Україні.*

Як відомо, Пантелеймон Куліш випадково познайомившись в 1840 р. з одним зі списків літопису, захопився змістом і стилем автора козацької хроніки. Він почав досліджувати цей літопис і прийшов до висновку, що його автором міг бути тільки сучасник і очевидець подій. З уваги на це, що автор літопису писав у першій особі, Куліш назвав його «Літопис Самовидця» і під такою назвою він увійшов до наукової літератури.

Заходами Куліша, О. М. Бодянський опублікував чотири списки цього літопису п. н. «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкого и о междуоусобиях бывших в Малой Росии по его смерти», у Московських *Чтениях*, 1846 р. У склад цих списків увійшли: І. список Куліша, що охоплює події з найдавніших часів до 1668 р., 2. список М. Костомарова, охоплює події до 1690 р. (з пропущенням подій поміж 1683 а 1687) 3. російський переклад літопису, що обіймає другу половину 18-го ст., та 4. список М. Юзефовича з 1840-вих років, текст якого є аналогічний до списку Куліша.

Інший дослідник ЛС, О. І. Левицький маючи до диспозиції не тільки видання Бодянського, але у міжчасі два новознайдені списки, т. зв. «Іскрицький» і «Козальський», опублікував в 1878 р. нове видання ЛС у Київській Археографічній Комісії п. н. «Летопись Самовидца по новооткрытым спискам».

У цьому виданні Левицький зробив удалу спробу виелімінувати пізніші додатки, пояснення та доповнення, доказуючи, що самовидець описав події в Україні з 1648 до 1702 р. З думкою Левицького погодилися й інші дослідники.

Відносно авторства як і самого літопису є вже значна література. Уже в 1846 р. шкільний товариш Куліша, Петро Сердюков, висловив думку, що автором літопису є Роман Ракушка-Романовський (1622—1703), який занимав у Козацькій Армії різні становища включно до ступеня генерального підскарбія.

На основі текстологічної аналізи й інші дослідники, (М. Грушевський, М. Покровський та інші), прийшли до висновку, що автором ЛС є сам Роман Ракушка-Романовський. Цю гіпотезу приняв цілий ряд таких дослідників як В. Модзалевський, В. Романовський, О. Оглоблин, І. Крипякевич, Я. Гординський, К. Харлампович, П. Клименко, В. Барвінський, та інші.

Роман Ракушка Романовський, як очевидець, писав не тільки про історичні постаті того часу, але теж про події об'єктивно і річево. У своєму лі-

* Аналізу про ЛС з історичного та мовного аспекту написав проф. О. Пріцак у журналі *Recenzija, A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications*, Vol. II. № 1, (1971), pp.. 27—58.

тописі він осуджував внутрішну політику козацької старшини, п'ятнував убивства та анархію черні, як також жорстокість царських воєвод, висловлюючи співчуття простолюддю. Автор теж згадує про кривди та напасті на українське цивільне населення від польського та російського війська.

Центральною темою літопису — це визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування. Автор присвячує особі Гетьмана та його політиці багато уваги. Хмельницький являється центральною постаттю в літописі, довкола якого відбуваються всі події. До речі, автор уживає у своєму літописі термін «Україна», (70 разів).

Ракушка Романовський добре визнавався у тодішних політичних обставинах і влучно описує події, що мали місце не тільки в Україні, Польщі, Росії, Туреччині, але також і в Західноевропейських країнах як напр. Австрії, Голляндії, Ліфляндії, Прусії, Угорщині, Швеції та інших державах. Як на тодішні часи, автор доволі добре знав тогочасну міжнародню політику тодішньої Европи та взаїмовідношення поміж поодинокими народами.

В 1933 р. М. Возняк видвигнув особу корсунського полковника, Федора Кандиби, як автора ЛС, («Хтож автор т. зв. Літопису Самовидця?»), одначе його гіпотеза не була прийнята іншими дослідниками.

ЛС використали у своїх працях не тільки українські історики, згадати б М. Костомарова, О. Лазаревського, О. Левицького, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Балагія, І. Крипякевича та інших, але теж білоруські, польські, російські, румунські, німецькі та інші дослідники тої доби.

На закінчення слід сказати, що ЛС є опрацьований річево й об'єктивно. Текст подано з численними поясненнями та коментарями. Я. Дзира подав не тільки показник імен та географічних назв, але також словник архаїчних та маловживаних слів, що робить працю доступною не тільки для дослідників, але і ширшої читацької публики.

Теодор Мацьків
The University of Akron

Lutz Graf Schwerin von Krosigk, Staatsbankrott. *Finanzpolitik des Deutschen Reiches 1920/1945*. Göttingen—Frankfurt—Zürich, Musterschmidt-Verlag, 1974. Стор. 409. Ціна в полотні — 48.— нм.

Вище затитулована книга останнього міністра фінансів Райху — це історія не тільки фінансової політики, але також багатосторонній аналіз політичного, господарського, мілітарного і соціяльного розвитку Німеччини в 1920—1945 рр. Ця книга написана автором, який, незважаючи на це, що був міністром фінансів III Райху, фактично був противником націонал-соціялістичної тоталітарної системи. Як фахівець у фінансових справах, починаючи від 1920 р. аж до капітуляції III Райху, він в уряді належав до найбільш визначних керівних особистостей, тому його оцінка положення Німеччини після І-ої та під час ІІ-ої світових воєн заслуговує не тільки на особливу увагу. Автор дуже багато присвячує уваги різним проблемам, дає оцінку характерів і здібностей окремих німецьких і іншонаціональних державних мужів. Його відважна критика цілої націонал-соціялістичної системи та самої ідеології націонал-соціялізму є узасаднена в книзі численними фактами, які допровадили Німеччину до катастрофи. Він був членом НСДАП (націонал-соціялістичної партії) не з переконання, а з примусу. Кожний міністер

та кожний високий державний функціонер був примушений належати до НСДАП. Притягаючою силою до Гітлера в нього, а також у багатьох інших було наголошування національних інтересів Німеччини, рішуча постава Гітлера проти Версальського трактату і воєнних відшкодувань, що був змушений німецький народ покривати, що було головною причиною катастрофального господарського положення. Рівночасно автор був проти всякої демагогії, спекулятивних трюків і всяких нелюдських учинків. Також граф Шверін був проти війни й всіх методів застосовуваних на окупованих іншонаціональних територіях. Між іншим на стор. 324 книги, автор дуже прихильно згадав про українців, як дійсних приятелів німецького народу. Цієї прихильности не вмів використати ані сам Гітлер, ані його найближчі дорадники. На тій же сторінці автор твердить, що вже в 1942 р. були всі познаки, що війна є програна. «Це було також познакою політично-психологічного упадку націонал-соціялістів».

На стор. 82 автор дає причини, які були вирішальними для постійного росту й закріплення націонал-соціялізму. Крім вище згаданих причин — оборони національних інтересів Німеччини, також ненависть до большевизму мала особливе значення.

Автор із (великим докором) згадує компетентних за долю мільйонів полонених на східному фронті, в тому числі ген. Германа Райнеке, шефа Загального відділу вермахту для полонених, який не подбав про людяну опіку, й міністра прохарчування Герберта Баке, який є відповідальний за голодову смерть багатьох соток тисяч. Також автор осуджує політику нелюдяного трактування як «унтрменшів» т. зв. «Остарбайтер»-ів. За долю мільйонів іншонаціональних робітників був відповідальний уповноважений за поготівля праці — Фрітц Заукель, повішений в 1946 р.

Багато різних докорів висказує автор в сторону вірних Гітлерові маршалів і генералів, які також відповідають за катастрофу.

На стор. 228 автор подав цікаву таблицю зростання видаткувань на цілі збросння, порівнюючи видаткування на цивільні сектори. В 1933 р. на військо було призначено 1,9 млрд. марок, а на цивільні сектори — 6.2 млрд. м.; в 1939 р. видаткування на військові цілі виносили 19,8 млрд. марок, а на цивільний сектор всего 0,2 млрд. марок. Таким чином Гітлер після приходу до влади переставив цілий німецький народ на підготову до війни.

Дуже багато уваги присвятив автор у книзі опозиції супроти Гітлера. Про всіх опозиціонерів, яких Гітлер знищив, автор висказується прихильно. Між розстріляними, важливе місце в книзі припадає шефові генерального штабу збройних сил III Райху, ген.-полк. Людвікові Бекові, який відмовився опрацювати плян війни, в 1944 р. учасник атентату на Гітлера, розстріляний в тому ж самому році. Ген.-полк. Л. Бек перестерігав Гітлера перед наслідками війни, тому він був рішучим противником нац.-соціялістичного колоніялізму в Европі.

На сторінках особового покажчика (стор. 381—409), поруч різнонаціональних дипломатів, політиків, високих рангою військовиків та інших державних достойників, є також багато прізвищ із короткими біографічними даними розстріляних або повішених німців націонал-соціялістичним режимом. Це є доказом, що автор керувався об'єктивізмом під час писання книжки, не скриваючи перед громадськістю багато різних ганблячих справ. В книжці автор записав багато інтриг, різних підступних заходів і провокацій націонал-соціялістів супроти опозиції. Націонал-соціялістична пропаґанда зараз після приходу до влади Гітлера проголосила була чистку серед опозиційної бюрократії та був також впроваджений новий закон в цій

справі. Головним чином йшлося про те, щоб з уряду усунути політичних противників і жидів. Про таку чистку згадує автор на кількох сторінках книги. В 1933 р. в кабінеті було всього 4-ох міністрів націонал-соціялістів, а під кінець того ж року відношення змінилося 9:7. Опісля були створені нові міністерства й на початку війни націонал-соціялісти вже обсадили аж 13 міністерств, а опозиція мала всього 8. В 1944 р. в кабінеті було аж 16 націонал-соціялістів і 4-ох безпартійних. Фактично вже від 1937 р. в кабінеті не було опозиції, бо Гітлер усім безпартійним міністрам, без попередньої їх згоди, вислав золоті партійні відзнаки, а провід НСДАП їм переслав членські виказки, вимагаючи внесків. Одинокий міністер господарства Райху Гіялемар Шахт відкинув відзнаку й виказку, мотивуючи свій крок відповідним, гострим текстом листа. Він незабаром був усунений з цього посту. Коли йдеться про засідання кабінету в 1933 р. їх було 50, в 1934 р. — 19, 1935 р. — 12, 1936 р. — 4 і 1937 р. — 4. Починаючи від 1939 р. кабінет був замінений у диктаторський одноособовий уряд Гітлера з його найближчим окруженням. Автор докладно ілюструє зміни в кабінеті міністрів, характеризуючи окремі особи.

Книга графа Шверіна — це мабуть перше важливе джерело відомостей про обсаду й настрої, які панували в окремих міністерствах Райху. Ця книга віддзеркалює цілий драматичний перебіг розвитку диктатури націонал-соціялізму в III Райху аж до її провалу в 1945 р. Цей процес розвитку відбувався пляново й послідовно, незважаючи на різні перестороги випробуваних фахівців-опозиціонерів із державного апарату й застереження багатьох генералів. Його завершення було здійснене до кінця 1936 р. Рівночасно у фінансовій політиці безперебійно зростала інфляція, яку тимчасово гамовано забороною підвишки платень і ринкових цін. В закордонній політиці найбільшу увагу зосереджено на поширення господарського простору, не звертаючи увагу на національність, право і зобов'язуючі договори. Тактика застрашування, шантажу і насильства принесла деякі користі III Райхові: приєднання Австрії і Моравії до Райху, обсада Лотарінгії. Однак на цьому не був закінчений «дранг нах остен», бо в 1939 р. націонал-соціялізм разом із російським большевизмом заініціювали 2-гу світову війну, яка закінчилася катастрофою для III Райху. Наслідки політики банкротства націонал-соціялізму вже можна було передбачати в 1942 р. після провалу пляну «Барбаросса».

У загальному книга графа Шверіна фон Крозіґка — це дуже вартісний історичний аналіз, який заслуговує на увагу передусім істориків і публіцистів, які досліджують розвиток подій Райху в періоді 1920—1945 рр. Автор із свого аналітичного віддзеркалення усіх подій себе виправдав, тому його книга повинна зацікавити також українських істориків і публіцистів.

Ф. Кордуба
(Мюнхен)

Leszek Podhorecki, *Tatarzy*, Książka i Wiedza, Warszawa 1971, стор. 405.

Лешек Подгорецький автор популярно-наукової праці п. н. *Sicz Zaporoska* дав цим разом широким кругам польських читачів такого ж самого жанру працю п. н. *Tatarzy*. Праця складається з 12 розділів, які зв'язані з чотирма темами: 1) З повстанням монгольської імперії, 2) з її розпадом на 5 окремих державних організмів, з яких найбільшу увагу автор присвятив Золотій Орді, 3) з постанням та історією Кримського Ханату, та 4) з татарами після

упадку Кримського Ханату аж до сьогоднішних часів. Найдовше зупиняється автор над двома останніми темами. Це зовсім зрозуміле поскільки Польща була впродовж довшого часу безпосереднім сусідом Кримського Ханства. Якщо не візьмемо до уваги зменшування ролі козаччини в поборюванні татарських нападів, то треба зазначити, що ця (як і попередні) частини праці витримана в об'єктивнім тоні. Марксівська інтерпретація історії татар зачинається щойно з жовтневою революцією. Користаючи з розвалу Росії — каже автор — «татарські націоналісти» 28 листопада 1917 р. проголосили Демократичну Республіку Криму. Проти неї виступив, очевидно, татарський пролетаріят, який при допомозі червоної армії повалив згадану республіку. Після деяких перемін зв'язаних з діяльністю Денікіна і Вранґеля, «згідно з тезами Леніна «Рада Народніх Комісарів 18 жовтня 1921 р. проголосила Автономну Кримську Радянську Республіку, дещо скорше, бо 27 травня 1920 р. проголошено Татарську Автономну Радянську Республіку зі столицею в Казані. На обидві республіки, як твердить автор, сплинула благодать в постаті великого суспільного і культурного авансу. Не каже однак автор чому, не зважаючи на цю благодать, більшість татарського населення Криму під час інвазії німців в другій світовій війні стала по їхній стороні. У висліді війни, як каже автор «Niektórzy zdrajcy zginęli podczas wojny, lub uciekli z Niemcami, reszta na rozkaz Stalina — została później wysiedlona z półwyspu i osadzona na Powołżu, Uralu i Syberji. Звичайно автор забуває додати, що 25. 6. 1944 р. знесено автономний статус Криму і прилучено його до РСФСР, а з 1954 р. до складу УССР заселюючи його передусім росіянами.

† М. Б. Ж.

Ucrainica

Selective Bibliography for 1974—1975. Prepared by *George Gajecky.*

Від Редакції: Починаючи з біжучим числом «Українського Історика» впроваджуємо новий бібліографічний відділ в якому будемо реєструвати видання у західних мовах присвячених історії України. Бібліографія охоплює книжки і журнальні статті з короткими анотаціями. Матеріяли «Україніки» підготовив Юрій Гаєцький. Селективна бібліографія охоплює роки 1974-1975.

Babinski, Hubert F. *The Mazeppa Legend in European Romanticism.* New York: Columbia University Press, 1974, 164 p.

An intriguing study of the Mazepa myth in the Western European and East European writings, painting and tradition. The author divides the Mazepa myth into the Western version which is based on the spurious incident of Mazepa's wild ride on a horse following his discovery with a married noblewoman and and on the Eastern version which characterizes Mazepa as a sly and devious politician based on his transfer of political allegiance from Russia to Sweden. The author describes the writings of Voltaire, Byron, Hugo, Dorville and the paintings of Gericault, Delacroix and Vernet as being characteristic of the Western Romantic tradition and the writings of Pushkin, Ryleev, Slowacki as being characteristic of the Eastern tradition.

(Reviewed by A. Papruehl, *Canadian Slavonic Papers.* Vol. 17, No. 2/3, 1975).

Bethel, Nicholas. *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia, 1944—47.* London, Andre Deusch, 1974, 215 p.

An important study of the British policy of forced repatriation of all refugees from Soviet occupied areas. The author based his monograph on the recently declassified British documents and shows that Churchill and Eden were mostly responsible for the repatriation. Millions of refugees, among them many Ukrainians, were returned unwillingly to the Soviet authorities to face starvation, death and decades of imprisonment in the Soviet concentration camps. The author vividly describes the scenes which took place when this joint British-American policy was enforced: suicides, self-mutilation and desperate fleeing into the countryside, just to escape the repatriation. This forceful book which shows the infamous conduct of the Allies after World War II is a companion volume to Julius' Epstein's study of the American policy, *Operation Keelhaul; the Story of Forced Repatriation from 1944 to the Present* (Old Greenwich, Conn: Devin Adair Pub., 1973).

Bida, Constantine. "I. Galatovskyi — His Work and Weltanschauung" in *Symbolae in Memoriam Ioannis Mirtschuk.* Munich, Ukrainian Free University, 1974, p. 199-215.

A description of the writings of a Ukrainian polemical writer of the seventeenth century, Ioannikii Galatovskyi, rector of the Kievan Mohyla Academy. Galatovskyi belonged to the circle of post-Mohyla intellectuals, like L.

Baranovych and I. Gizel. Galatovskyi was a prolific writer and published polemical works against the Roman Catholics, Uniates, Moslems, Jews and Protestant sects. He favored a rational conversion of the non-Orthodox through discussion and debate rather than through force or persecution. The author analyses one of Galatovskyi's work, *Kluch Razuminiya* (The Key of Understanding).

Chopyk, D. "Making and Unmaking of a Soviet Bureaucrat", *Nationality Papers.* Vol. 2, No. 1 (1974), 51 p.

Description of the career of Oles Honchar, his work, *The Cathedral (Sobor)* and the confusion that its appearance caused in the Soviet Ukraine. Honchar, heretofore, a writer trusted by Soviet authorities to adhere to the party line, broke tradition and presented in his work a Romantic appeal of the ancient Cossack church upon the present day inhabitants. This work received a hostile reception from the Communist functionaries and Honchar lost his offical status in the party hierarchy. His work, however, caused wide echoes in the Soviet Ukraine and in the West.

Gregorovich, A. *Chronology of Ukrainian-Canadian History.* 3rd rev. ed. Toronto, Ukrainian-Canadian Committee, 1974, 64 p.

Useful compilation and tool for those interested in Ukrainian-Canadian history and immigration studies. The author presented four hundred dates from 1608 to 1973 which represent the Ukrainian presence in North America. A selected bibliography is also included.

(Reviewed by B. Bociurkiw, *Canadian Slavic Papers.* Vol. 16, No. 4, 1974).

Huber, P. *Bekersdorf; eine deutsche Kolonie in Galizien.* Munich, n. p., 1974.

An interesting book by a former German settler about the settlement of Bekersdorf, near Pidhaitsi. This village was founded in 1784 by settlers from Westphalia. The author provides useful information about a German colony in the middle of Ukrainian settlements of Halychyna. This book, which contains many memoirs and sentimental reminiscences, is a useful addition to the regional collections which have been published in the recent years by the Shevchenko Scientific Society.

(Reviewed in *Svoboda,* March 1, 1975).

Jobert, Ambroise. *De Luther a Mohila, La Pologne dans la Crise de la Chretiente, 1517—1648.* Paris, Institut d'Etudes Slaves, 1974, p. 483.

Study of the development of various Protestant sects and Orthodoxy in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The author presents the growth and evolution of the "dissidents", their cooperation, and enmity vis-a-vis the royal administration and the Roman Catholic establishment. An interesting interpretation of Metropolitan Petro Mohyla and the Ukrainian Orthodox Church and their position in Poland makes this study of interest for Ukrainian history of the seventeenth century.

Magoczi. P. "An Historigraphical Guide to Subcarpathian Rus' ", *Austrian History Yearbook.* Vol. 9-10 (1973-74), p. 201-265.

Comprehensive bibliographical survey of historical writings on Carpatho-Ukraine (Ruthenia). The material is divided into fourteen chapters dealing with the history of Ruthenia from the Middle Ages to the present. Several sections deal with the Ruthenian immigration in the Unitet States, Hungary and Yugoslavia.

Magoczi, P. "The Ruthenian Decision to Unite with Czechoslovakia", *Slavic Review.* Vol. 34, No. 2 (1975), p. 360-381.

An informative article describing the fate of the Ruthenian (Carpatho-Ukrainian) population after the dissolution of the Habsburg Empire in 1918. While part of the population wanted union with the Ukrainian National Republic, the latter's demise made it imperative to look for a different solution. The author describes the various options open and the terms on which the Czechoslovak Republic annexed the Ruthenians.

Moroz, Valentyn. *Report from the Beria Reserve.* Chicago, Cataract Press, 1974, 162 p. + 25 p.

Translations of Moroz' main writings: "Report from the Beria Reserve", "Moses and Datan", "Chronicle of Resistance", "Amid the Snows", "First Day", "Instead of a Final Statement" and "Communications". The book also contains a 25 page biographical data and biography. The Appendix features sixteen letters and documents concerning the imprisonment and accusation against Moroz. This is a useful compilation for all interested in the plight of this Ukrainian historian-dissident who is imprisoned for boldly attacking the policy of Russification in Soviet Ukraine.

Perfecky, George (ed. & trans.) *The Galician-Volynian Chronicle; An Annotated Translation.* Harvard Series in Ukrainian Studies: 16/2. Munich, Fink Verlag, 1973, 159.

An invaluable primary source for the study of Ukrainian history in the thirteenth and fourteenth centuries. The work, expanded from the author's doctoral dissertation, is a free translation of the original chronicle. The availability of this important source in English will allow many scholars and students to become familiar with the history of the Ukrainian successor state of the Kievan Rus'.

Reviewed by Daniel C. Waugh, *Slavic Review.* Vol. 33, No. 4 (1974). Zdan, *Ukrainskyi Istoryk.* Vol. XI., No. 4 (1974).

Potichnyi, P. "The Struggle of the Crimean Tatars", *Canadian Slavonic Papers.* Vol. 17, No. 2/3 (1975), p. 302-319.

Succinct account of the efforts of the Crimean Tatars to obtain rehabilitation in the Soviet Union and return to their homeland to Crimea in the Soviet Ukraine. This was the first nationality to mobilize overwhelming support among its members to help its spokesmen to obtain the clout necessary to

negotiate with the central government in Moscow. The author describes the background of the present Soviet policy — to remove the Tatars from Crimea and resettle it with others.

Potichnyi, P. (ed.) *Ukraine in the Seventies; Papers and Proceedings of the McMaster Conference on Contemporary Ukraine, October, 1974.* Oakville, Ont., Mosaic Press, 1975, 355 p.

Materials from the Conference presented in six sections: resource development; economics and cybernetics; sociology and demography; non-Ukrainian nationalities; party, state and society; and Ukrainian studies in the West. These include presentations by J. Holowacz, A. Romaniuk, I. Slowikowski, V. Holubnychyi, I. Stebelskyi, A. Simirenko, R. Lewis, R. Rowland, R. Clem, Z. Gitelman, R. Szporliuk, J. Hazard, Y. Bilinski, B. Lewytskyj, J. Pelenski, J. Birch, J. Reshetar, J. Armstrong, O. Pritsak, G. Luckyj, C. Bida and others. Outstanding is the presentation by Roman Szporliuk, "Russians in Ukraine and Problems of Ukrainian Identity in the USSR".

Shevchenko, Ihor. *Ljubomudrejsij Kyr Agapit Diakon: On a Kiev Edition of a Byzantine "Mirror of Princes".* Supplement to *Recenzija.* Vol. V, No. 1 (1974), 32 p. and Facsimile Reproduction of 1628 Kievan edition, 31 p.

A valuable contribution to study of Ukrainian publishing in the seventeenth century. The author a world-famous Byzantinist, discusses the work written by Agapetus during the sixth century for Emperor Justinian. He also proposes that Agapetus' work was translated in the tenth century in Church Slovanic, thus being the earliest known Old Church Slovanic translation of a secular Greek text.

Subtelnyi, O. *On the Eve of Poltava; the Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704-1708.* New York, Ukrainian Academy of Arts and Sciences, 1975, 159 p.

Important source to the study of Hetman Mazepa's diplomacy and Ukrainian Polish relations. The 54 letters of Mazepa to the Polish Crown Hetman Sieniawski and the 6 reports of Sieniawski's envoy in Baturyn show that Mazepa was interested in forming a broad coalition against Peter of Russia. It also shows that the Cossack General Staff knew of Mazepa's proposed alliance with Poland, but not with Sweden. However, the Cossack Polish relations were complicated by the 1701-03 Palii Uprising on the Right Bank Ukraine which expelled the Poles therefrom and forced the Russians and Mazepa to intervene and stop the Cossack insurrection from spreading. This documentary study has a good introducion, voluminous notes and ample summaries of all letters in English.

Subtelny, O. "Peter I's Testament", a "Reassessment", *Slavic Review.* Vol. 33, No. 4 (1974), p. 663-678.

A review of the spurious "Testament" and examination of motives and possible authors who concocted this document. Subtelny feels that the final edition emerged after being reworked by several teams who found it useful

to portray the Russians as pursuing a consistent policy to conquer the Ottoman Empire and acquire the Balkans. The idea of a "Testament" germinated with the Hungarian envoys of Rakoczy to Moscow in 1708-10, then it was reinforced and reworked by the Ukrainian Hetman-in-exile Pylyp Orlyk and his son in the 1730's-1740's and finally drafted by the Polish emigres in the 1790's.

Wiescheld, R. *Eine Untersuchungen ukrainischer Personnenamen des XVII. Jahrhunderts: Kiever Regiment.* Munich, Fink Verlag, 1974, 190 p.

An interesting survey of the Register of the Kiev Cossack Regiment from 1649. The Zboriv Register of 1649 gives 40,000 names of registered Cossacks as a primary source for historical, social and linguistic analysis. The author used 1,977 names of the Kiev registered Cossacks as basis of his doctoral dissertation for the study of diachronic Ukrainian names, at University of Heidelberg.
(Reviewed by G. Thomas, *Canadian Slavonic Papers.* Vol. 17, No. 2/3, 1975).

Wynar, Lubomyr, ed. *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau, 1594.* Translated by O. Subtelny. Littleton, Colo., Ukrainian Academic Press, 1975. 144 p.

Translation of an important source for the study of Cossack history, which is the official diary of Erich Lasota, envoy of Emperor Rudolph II to the Zaporozhian Cossacks in 1594. His mission: to persuade the Zaporozhians to enter the Emperor's service and fight the Ottoman Empire as allies of the Habsburgs. An extensive introduction (57 p.) is provided by L. Wynar which describes the biography of Lasota, previous seven editions of the Diary in German, Spanish, Portuguese, Russian and Polish. The introduction also gives background material on the origins and development of the Zaporozhians and examines their ties with foreign powers. The translation covers only 1594, which is the journey into Ukraine and negotiations with the Zaporozhians at the Sich. The appendix provides (6) documents.
Extensive bibliography included.

Wynar, Lubomyr. Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. Michael Hrushevsky versus the Traditional Scheme of "Russian History", *The Ukrainian Quarterly.* Vol. 30, No. 1 (1974), p. 13-35.

This article is based on the author's paper presented at the Fourth National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies. Wynar analyses M. Hrushevsky's scheme of East European history in the context of Ukrainian-Russian relationship in the 19th and 20th centuries. Hrushevsky felt that in the presentation of Ukrainian and Byelorussian history, the focus of investigation should be transferred from the history of the organized state to the history of the people and society. The traditional scheme of Russian history developed by Russians historians discriminated against the Ukrainian and Beylorussian historical process and propagated the idea of "all Russian history" and "all Russian nationality". The author challanges this conception on the basis of historical sources and literature. He advocates critical reexamination of the traditional Russian historical scheme, Hrushevsky's ethnological conception, and the present Soviet historical scheme concerning the East European history and the origin of Byelorussian, Russian and Ukrainian peoples.

Zguta, R. "Kievan Coinage", *Slavonic and East European Review* (London). Vol. 53, No. 133 (1975), pp. 483-492.

An interesting article reviewing the background and the need for independent coinage by the Kievan rulers. Zguta states that Kievan princes minted their own coins to supplement the Arabic dirhems and the Byzantine nomisma which dried up in the eleventh century. Only Volodymyr the Great, Sviatopolk, Yaroslav the Wise and Oleh Sviatoslavych of Tmutorokan minted their own coins in gold and silver. The author also surveyed the regular coinage in the Kievan State which consisted of the *gryvna* of silver and of *kun* and its smaller components the *nogata* and *rezana;* the *slitki* and *kuny.*

Kasinec, E. "Jaroslav Isajevyc as Historian of the Ukrainian Book", *Recenzija.* Vol. 5, No. 1 (1975), pp. 12-24.

An informative article about the contributions of the Soviet Ukrainian historian, Jaroslav Isajevych to the history of Ukranian publishing and intellectual history of the sixteenth and seventeenth centuries. Pasinec gives Isajevych's views on the development of Ukrainian printing and provides extensive bibliography of the scholar's writings in this field.

Хроніка

НАШІ ВТРАТИ

Управа УІТ і Редакційна Колегія «Українського Історика» сповіщають членству і українському громадянству сумну вістку — 20 квітня 1976 року помер в Оттаві

бл. п. о. д-р ІРИНЕЙ НАЗАРКО, ЧСВВ.

Покійний член-основник УІТ, член Управи Товариства, постійний співробітник «Українського Історика», автор цінних іторичних студій, видатний церковний діяч і педагог.

Вічна Йому пам'ять!

Управа УІТ і Редакційна Колегія «Українського Історика» з глибоким смутком повідомляють, 30 серпня 1976 року, на 81 році життя, відійшов у Вічність

проф. д-р ВОЛОДИМИР Ю. КИСІЛЕВСЬКИЙ

чден-основник УІТ, член Управи Товариства, близький співробітник «Українського Історика», почесний член Канадської Асоціяції Славістів, а також видатний історик і дослідник українського життя у Канаді, бувший український січовий стрілець, визначний педагог.

Родині Покійного висловлюємо глибоке співчуття.

Вічна Йому пам'ять!

ДО ПЕРЕДПЛАТНИКІВ, ЧИТАЧІВ І ПРИХИЛЬНИКІВ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Із незалежних від редакції «Українського Історика» причин це число виходить у зменшеному об'ємі почвірним числом 1—4 (49—52) за 1976 рік. Ми дуже вибачаємося за спізнення і зменшений формат цього числа. Віримо, що в майбутньому ми зможемо розв'язати задовільно всі технічні проблеми, які дотепер не давали нам змоги видавати журнал у свій час.

Редакція

Нові члени УІТ

Цей список охоплює членів і членів-прихильників УІТ. Членська вкладка на 1977 рік виностить 16 дол. включно з передплатою УІ.

д-р Олександер Сидоренко, Ярослав Василів, ред. Микола Денисюк, Василь Дмитраш, ред. Микола Домащевський, мґр. Іван Ґула, дир. Петро Ґула, мґр. Василь Іващук, мґр. Володимир Ничай, мґр. Мирон Примак, д-р Роман Смук, мґр. Адам Антонович, інж. Ю. Рихтицький.

В основному УІТ має дві катеґорії членів: звичайні члени і члени прихильники (любителі історії).

Нова клітина УІТ

З початком 1976 року (січень) постала в Чікаґо нова клітина нашого Товариства. Інформативну доповідь про завдання УІТ виголосив Любомир Винар.

Управу УІТ в Чікаґо очолили слідуючі члени: д-р Михайло Біда — голова, мґр. Юрій Гаєцький — заст. голови, п. Яр. Василів — секретар, мґр. Мирон Примак — скарбник.

Члени новоствореної клітини заплянували влаштовувати періодичні доповіді, а також популяризувати видання УІТ на чікаґському терені.

Бажаємо новій клітині Товариства якнайкращих успіхів!

Плянується розбудувати мережу клітин УІТ в ЗДА, Канаді і Европі. Там де немає достаточного числа членів УІТ — буде створено Представництво УІТ. Прохається усіх членів Товариства, які бажають безпосередньо причинитися до розбудоив Товариства і допомогти в організації нових клітин і відділів УІТ, якнайшвидше написати до Секретаріяту Товариства.

Видавничі пляни Товариства

Заплянованo розбудувати наш історичний журнал. В першу чергу мається на увазі тематичне поширення УІ (зокрема допоміжні історичні дисципліни, рецензійний відділ і хроніку). Беручи до уваги, що «Український Історик» є одиноким історичним журналом поза межами України і як такий репрезентує українську незалежну історичну науку, це завдання треба якнайшвидше виконати. Звичайно у зв'язку із зростом коштів друку, паперу, почтових оплат, ми звертаємося до читачів УІ з проханням допомогти нам в матеріяльній розбудові УІ.

Рівночасно бажаємо згадати, що вже від довшого часу підготовляється перша анотована англомовна бібліографія історії України — фундаментальне видання для кожного дослідника минулого України. Також розглядається можливість видання першого словника української історії в українській і англійській мовах і інші важливі проєкти пов'язані безпосередньо із історією України.

Щоб заощадити час на переписку УІТ автоматично висилає видання Товариства усім його членам із просьбою їх набуття. Тому недавно розіслано усім членам останну працю члена-основника УІТ проф. д-ра Ярослава Пастернака про ранних слов'ян. Ми віримо, що члени УІТ причиняться до розповсюдження цеї вартісної монографії.

У 1977 році УІТ плянує відбути загальний з'їзд українських істориків. Головною ціллю з'їзду є обговорення сучасного стану української історичної науки і накреслення відповідного пляну координації історичних дослідів.

Видавничий Фонд «Українського Історика»

Перед УІТ стоїть основне питання створення тривалої матеріяльної бази, яка забезпечила б появу і розбудову наших публікацій. У зв'язку з цим розбудова Видавничого Фонду

являється нашим основним завданням. З подякую згадуємо слідуючих Жертводавців:

Меценати У.І. бл. п. Ігнат Бачинський залишив у спадщині на видання У.І. 308.98 дол. (переслав екзекутор волі Покійного п. М. Коць).

Фундатори УІ

бл. п. Ігнатій Бачинський — $ 308.91 (із завіщання через п. Коця).

Добродії УІ. По $ 100.00: інж. Гаєвська, д-р М. Біда, Кредитова українська щадниця в Чікаґо.

По 50 дол. зложили: д-р Н. Гнатчук, А. Салабан.

По $ 25: д-р М. Пінюта, А. Господин, д-р М. Іваницький, д-р І. Бойко, д-р Б. Старух, В. Дмитраш, Музика і Син.

По 20 дол.: І. Башта, п-ні Ціпивник, д-р В. Сірський.

По 13 дол.: С. Тальпаш, Н. Граб, М. Дери, І. Микитинський, В. Каницький.

14 дол. — о. Клепарчук.

По $ 10: П. Ощіпок, Р. Литвин, О. Боєчко, о. Клепарчук, о. Р. Ганкевич, В. Каницький, о. М. Фарина, В. Болюбаш, Іван Тельбах, Вол. Яворський, М. Сливка, Теодор Яцьків, д-р Д. Квітковський, І. Волошин, П. Кириленко, д-р І. Заплатинський.

По $ 5: П. Лівчак, Л. Вацке, М. Корінець, В. Надраґа, Н. Граб, Л. Вацке.

По 4 дол.: Л. Чайківська, Б. Бородайко, І. Рихтицький, З. Матла.

По $ 3: М. Боровський, д-р Ґелета, д-р Шиманський, О. Семенів, о. С. Ґерус, Б. Роздільський, д-р Яремчук, В. Сірський, М. Селешко, Д. Олійник, Т. Іванівська, Р. Колісник, М. Залуцький.

Добродій «Українського Історика, Лінц (Австрія) мґр. Орест Салабан пожертвував на фонд УІ 150.— нм.

Збірки: Пані Віра Біда перевела збірку на В. Фонд із слідуючим вислідом: д-р Михайло Біда — 100 дол., д-р Б. Старух — 25 дол., Василь Дмитраш — 25 дол., Музика і Син — 25 дол.; *по 10 дол.:* Іван Тельпах, Вол. Яворський, М. Сливка, Теодор Яцків.

Всім жертводавцям склаадємо щиру подяку.

Рівночасно просимо наших членів включитися в збіркову акцію і допомогти розбудувати Видавничий Фонд.

Матеріяли для У.І.

Матеріяли для «Українського Історика» просимо надсилати в двох машинописних примірниках. У справах не замовлених матеріялів Редакція не листується. Тому проситься членів УІТ, які опрацьовують певні теми заздалегідь порозумітися з Редактором У.І.

Новий член
Редакційної Колеґії УІ

Новим членом Редакційної Колеґії «Українського Історика» обрано проф. д-ра Юрія Бойка з Мюнхену, члена Управи Товариства.

Видання УІТ

Вже появилася перша історія Центрального Союзу Українського Студентства (1921—1945) д-ра Марка Антоновича. Праця коштує $ 3.00 і можна її набувати в Адміністрації УІ.

З незалежних від нас причин праця Я. Пастернака *Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінґвістичних дослідженнях* появилася із значним запізненням — ціна $ 6.00.

Рівночасно повідомляємо усіх зацікавлених, що видання першого *Історичного Атласу України*, із незалежних від нас причин, появиться пізніше.

Хронікальні нотатки

До століття заснування Чернівецького університету

У підсоветській літературі про Буковину постійно наголошується колоніяльне становище цієї прадавньої української землі під «ігом іноземних загарбників» — Туреччини, Австрії та Румунії. Як один із головних проявів колоніяльної політики Австрії на Буковині наводиться відкриття у 1875 році Чернівецького університету. Вивчаючи в курсі географії тему «Своя область», буковинські учні довідуються про те, що перед новоствореним університетом було поставлено завдання «онімечити українське населення, всякими засобами протидіяти зростанню його національної та клясової свідомости, а також послабити і запобігти впливу слов'янської культури».[1]

На злодієві шапка горить! В той час як «вітчизняні» загарбники, московські самодержці, всякими засобами (до мововбивчих указів 1863 і 1876 рр. включно) намагалися омосковити український народ, позбавивши його всякої можливости розвивати свою рідну мову і культуру, новостворений у Чернівцях університет, з кількома катедрами з викладовою українською мовою, давав змогу західньоукраїнській молоді здобути не тільки університетську освіту европейського рівня, а й ґрунтовне українічне знання, потрібне для дальшої наукової та культурно-освітньої праці.

Урочисте відкриття Університету відбулося 4 жовтня 1875 року, а вже 8 жовтня того ж року галицький педагог і мовознавець Клим Ганкевич зачитав українською мовою свою вступну лекцію з історії української літератури. Від самого початку, тобто від зимового семестру 1875/76, існували в Чернівецькому університеті три катедри з українською викладовою мовою: катедра україньої мови і літератури, катедра церковнослов'янської мови та катедра практичного богослов'я і гомілетики. Катедрою української мови і літератури завідували до скасування її румунами в 1918/19 р. Омелян Калужняцький (1876—1877 і 1884—1885), Гнат Онишкевич (1877—1884) та Степан Смаль-Стоцький (1885—1918). Лекторами української мови і літератури були Осип Маковей (1907—1910) та Зенон Кузеля (1911—1914). Чернівецький університет відіграв значну ролю в науковому і культурному житті західньоукраїнських земель, сприяючи формуванню українських фахових і наукових кадрів не тільки Буковини, а й Галичини.

З приводу століття заснування Чернівецького університету відбулося 11 жовтня 1975 р. в австрійському місті Лінці величава академія, в якій взяло участь кількасот колишніх його студентів і абсольвентів, в тому числі й чимало українців, колишніх членів академічних корпорацій «Запороже» і «Чорноморе». Святочну промову виголосив Отто фон Габсбурґ, правнук засновника Чернівецького університету, цісаря Франца-Йосифа I.

Століттю Чернівецького університету присвячено також великий ювілейний збірник, що його видав відомий буковинський діяч Рудольф Ваґнер.[2] Збірник складається з таких основних розділів: 1) Заснування та початки Чернівецького університету (стор. 20—120); 2) Навчальна та науково-дослідна діяль-

---

[1] В. В. Оникієнко. Чернівецька область (географічний нарис). Київ, 1960, стор. 93.

[2] Alma Mater Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875. Herausgegeben von Rudolf Wagner. München, 1975, 427 S.

ність у Чернівецькому університеті (стор. 122—282); 3) Описи життя визначних ректорів та вчених (стор. 284—313); 4) Студентське життя та студентські корпорації (стор. 316—328); 5) Спогади про чернівецьку Альма Матер (стор. 330—393). Українського читача особливо цікавитимуть статті І. Новосівського і В. Колотила «Україністика в Чернівецькому університеті» та Р. Ваґнера «Чернівецький державний університет Української РСР». Шкода, що до збірника не ввійшла якась краща українська студентська пісня, ніж незугарна й заялložена пісенька «Раз сидів я при вині . . .»! Складена Еріхом Беком бібліографія до історії і розвитку Чернівецького університету охоплює 313 позицій; вона стане в пригоді й українським дослідникам даної проблематики.

При цій нагоді — відкрите запитання до Міністерства вищої освіти УРСР! Після т. зв. возз'єднання Північної Буковини з Радянською Україною колектив університету виніс одноголосно ухвалу присвоїти Чернівецькому державному університетові ім'я великого сина буковинської землі, Осипа-Юрія Федьковича. Чому ж Президія Верховної Ради УРСР досі цієї ухвали не затвердила? 90-річчя з дня смерти О.-Ю. Федьковича, в січні 1978 року, було б для цього зручною нагодою!

Почесний докторат УВУ для сеньйора німецьких славістів

Філософічний факультет Українського Вільного Університету надав звання почесного доктора філософії одному з провідних сучасних славістів, проф. д-рові Ервінові Кошмідеру. Урочистий акт промоції відбувся 6 листопада 1975 року. Науковий профіль видатного вченого накреслив у своїй похвальній доповіді проф. д-р О. Горбач. З українською наукою проф. Кошмідер був пов'язаний як професор-гість УВУ, а також як дійсний член НТШ та УВАН. У серії видань НТШ проф. Кошмідер опублікував разом із проф. д-ром Ю. Бойком найосновнішу досі німецькомовну працю про Шевченка. На великі заслуги проф. Кошмідера, як члена Наукової Ради Товариства Сприяння Українській Науці, вказав ректор УВУ, проф. д-р В. Янів, відкриваючи Святочне зібрання. Тому що з здоровельних причин проф. Кошмідер не зміг прийти на свято, почесний диплом прийняв у його імені проф. д-р Й. Гольтгузен, наступник проф. Кошмідера на становищі керівника семінара слов'янської філології Мюнхенського університету.

Літературні вечори представництва ОУП «Слово» на Европу

Чималу популярність здобули серед любителів українського письменства літературні вечори, що їх улаштовує в мюнхенському Домі Зустрічей представництво ОУП «Слово» на Европу. Не тільки поети та письменники, а й літературознавці та літературні критики мають змогу, таким чином, увійти в безпосередній контакт із зацікавленою публікою, яка і собі користає з нагоди, щоб ближче ознайомитися з їхньою творчістю. Відкриваючи вечір, представник «Слова» на Европу, проф. д-р Ю. Бойко, накреслює найперше творчий профіль даного автора. Після прочитання автором власних творів чи уривків з них розвивається дискусія, живий обмін думок.

Шостий літературний вечір (30 травня 1975) присвячено поетові-лікареві Михайлові Качалубі із Швайцарії. Д-р Качалуба — не тільки добрий, чутливий лікар. Відрухи своїх вражень і переживань він нотує у формі поезії, як не один поетолікар чи лікаропоет. В

останніх роках він видав три чепурно оформлені збірки: «Бульварам серця», «Вільним крилом» і «Наш талант».

Сьомий вечір (20. 6. 1975) був присвячений великому кінорежисерові та визначному письменникові О. Довженкові. Зібрана авдиторія прослухала з неослабленою увагою доповідь літературознавця І. Кошелівця, назва якої цілком відповідала її змістові: «Між правдою і правоподібністю». Доповідач яскраво виявив трагічну суперечність між творчими замірами славного режисера та його обмеженими тиском тоталітарного режиму можливостями, що й передчасно звело його в могилу.

На восьмому вечорі (31 жовтня 1975) читала уривки з своїх творів письменниця Емма Андієвська. Сім збірок поезій, три збірки прозових творів та два просторі романи (з третього надруковано досі лише уривки) — це поважний літературний дорібок. Як поетичні, так і прозові твори Емми Андієвської, попри їх тематичну та формальну ориґінальність, віддзеркалюють впливи сюрреалізму та інших сучасних літературних течій.

Дев'ятий вечір представництво «Слово» (30. 1. 1976) був присвячений творчості літературознавця і письменниці О. Сулими-Бойко (літературний псевдонім — Івання Чорнобривець). Вступне слово сказав цього разу ред. І. Кошелівець. Крім ряду літературознавчих праць, письменниця видала дві збірки поезій («З блакиті неба і скорботи душі», «Ескізи») та збірку новель («З потоку життя»). Її оповідання «Капрі» було відзначене на конкурсі журналу «Київ».

На десятому вечорі (12. 3. 1976) проф. І. Майстренко, колишній викладач Харківського Інституту журналістики, виголосив дуже цікаву й живу доповідь на тему: «Мої спогади з літературного життя Харкова 20-х років».

У століття народження Сергія Єфремова

Наукове Товариство ім. Шевченка в Европі вшанувало 100-річчя народження свого дійсного члена, великого громадсько-політичного діяча, літературознавця та історика української літератури, Сергія Єфремова, Святочним Зібранням у Парижі, 7 травня 1976 р. Зібрання відкрив проф. д-р В. Кубійович, а святочну доповідь виголосив проф. д-р Ю. Бойко.

Накреслюючи науковий профіль академіка Єфремова, доповідач охарактеризував не тільки літературознавчу методологію цього видатного дослідника, а й розвиток його підходу до окремих літературних явищ та процесів. «Історія українського письменства» С. Єфремова була безконкуренційним твором у своїй галузі й почесною книгою не тільки на столі українського інтелектуала, а й українського робітника та селянина. У своїх монографіях про Карпенка-Карого, Нечуя-Левицького, Грінченка, Франка та інших українських письменників, С. Єфремов виявив себе надхненним мистцем літературного есею. Розвідка про Олеся — це типовий зразок аналізи поезії в роботах Єфремова. Перед літературною критикою, Єфремов ставив високі вимоги. Його літературно-громадська і критична публіцистика переростає часто у соковиту літературну аналізу, а то й у глибший літературознавчий дослід. У своїх темпераментних полемічних статтях Єфремов майстерно використовує метафору й реторичні фігури. Тому й внутрішня мистецька структура більшости його праць заслуговує належної уваги.

Закінчуючи свою доповідь, проф. Бойко підкреслив, що не зважаючи на методологічну вузькість С. Єфремова, значення його осягів залишається надалі видатним. Його ж літературні позиції єднають нашу літературу з боротьбою за краще

завтра. Від себе додамо, що це і є однією з головних причин, чому велику духову спадщину одної з найвизначніших українських постатей 20-го століття у підсовєтській Україні систематично промовчують. Проф. Бойкові вдалося протягом довголітньої праці зібрати чимало статтей і монографій Сергія Єфремова. Українські наукові установи на Заході повинні докласти зусиль, щоб видати хоча б двотомник цих недоступних тепер праць валикого вченого.

У століття Емського указу

У століття підписання Емського указу тодішнім російським самодержцем, Олександром II, представники українських громад у вільному світі зібралися в м. Бад-Емсі (Німеччина), щоб прилюдним масовим зиступом запротестувати проти злочинної політики Москви і виявити свою непохитну солідарність з поневоленою Батьківщиною. Наукова конференція, присвячена проблематиці лінґвіциду взагалі, а мововбивчій політиці Москви зокрема, відбулася 24 червня 1976 р., а загальне віче, що його попередив Молебень у намірення українського народу, відбулося 26 червня. Головним промовцем віча був проф. д-р Ю. Бойко. В своїй доповіді, промовець накреслив основні факти, явища і проблеми, пов'язані з Емським указом та його фатальними для України наслідками. Слідували слова представників українських громад у вільному світі, і то не тільки з країн Европи та Північної Америки, а й з Бразілії та навіть із далекої Австралії. Увечорі перед вічем, символічно спалено ориґінальний текст ганебного указу, а після віча відкрито пропам'ятну таблицю на будинку, в якому був підписаний указ.

Вступом до участи була конференція, присвячена пробламетиці Емського указу (організатор — проф. Я. Рудницький).

З НАГОДИ 100-ЛІТТЯ НТШ ПРОСИМО ПРИДБАТИ ДЖЕРЕЛЬНУ СТУДІЮ:

Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА 1892—1930

Видання Українського Історичного Товариства.

В цій монографії автор досліджує наукову діяльність Мих. Грушевського в Галичині в роках 1892—1914, а також його зв'язки з НТШ по 1920 році. — Це перша обширніша студія про Михайла Грушевського і Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, базована на численних джерелах і літературі. Необхідна праця для дослідників українського наукового життя і діяльности М. Грушевського.

Ціна — 5.00 ам. дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту. Замовлення і гроші слати на адресу Адміністрації «Українського Історика».

*

В Адміністрації «Українського Історика» можна набути попередні річники нашого журналу:

«Український Історик», чиста 1—4 (рік II, 1965) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік III, 1966) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік IV, 1967) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік V. 1968) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VI, 1969) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VII, 1970) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік VIII, 1971) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік IX, 1972) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік X, 1973) — 14 $
«Український Історик», числа 1—2 (рік XI, 1974) — 14 $
«Український Історик», числа 1—4 (рік XII, 1975) — 14 $

Перший річник «Українського Історика» можна набути за ціну $ 14.00 (перше число у формі зіраксової відбитки).